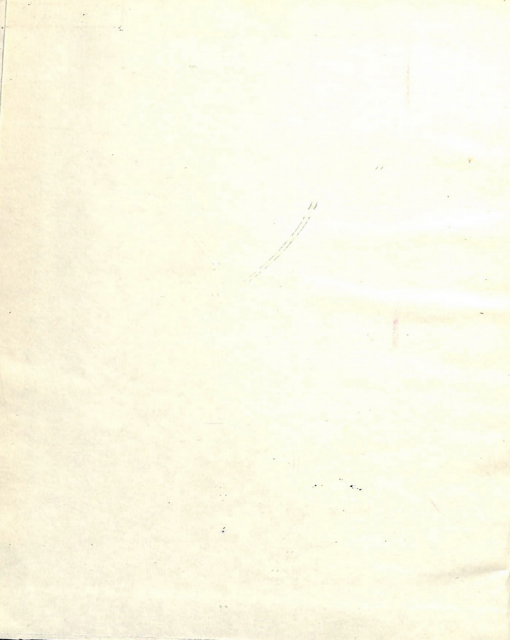

Ք.ՊՈԶՆԱՆՍԿԱ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ
ԿՈՄԻՏԵ

ՍՍՏՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Արհեստագիտության ինստիտուտ

Բ. ՊՈԶՆԱՆՍԿԱ

ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՈՒՐ-ՔԻԱՆ

A $\frac{II}{72583}$

Ռուսերենից քարգմանեց ՀԱԿՈՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԸ

Խմբագիր՝ Ռ. Պ. ԿՈՆԴԱԿՋՅԱՆ

Պոպնանսկա Ք.

Պ 757 Հին և նոր թուրքիան / Ռուս. թարգմ. Հ. Մարտիրոսյան. — Եր.: Հայաստան, 1985. — 212 էջ:

Սովետական ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող լեհ հայտնի ժուռնալիստուհու գիրքը հետաքրքրական ակնարկների ժողովածու է թուրքիայի, նրա պատմական անցյալի, ժամանակակից քաղաքական, տնտեսական դրության, մշակույթի գործիչների մասին: Նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար:

Պ 0506000000

701 (01) 85

71—85

ԳՄԴ 66. 3 (5 Թու) + 63. 3 (5 Թու)

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ես մեծ հաճությամբ սովետական ընթերցողին եմ հանձնում իմ գիրքը՝ քաջ գիտենալով, թե փնչալիսի մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում Սովետական Միությունում Թուրքիայի նկատմամբ, և հուսով եմ, որ իմ գիրքը կօգնի բավարարելու այդ հետաքրքրությունը:

Ինձ բախտ է վիճակվել Թուրքիայում լինել նրա պատմության համար նշանակալից մի ժամանակաշրջանում՝ 1961-ից մինչև 1967 թվականը, այսինքն՝ պետական հեղաշրջումից անմիջապես հետո, երբ երկրում հնարավորություններ ստեղծվեցին հասարակական նոր պրոցեսների համար: Իմ պատմությունը Թուրքիայի մասին ես, ըստ էության, սահմանափակում եմ այդ տարիներով:

Սակայն, խոսելով այն մասին, թե ինչ է իրենից ներկայացնում կաթոլիկ Թուրքիան, չի կարելի մոռանալ անցյալը, որի հետքերը հանդիպում են բառացիորեն ամեն մի քայլափոխի: Պատմական իրադարձություններով անշափ հարուստ այդ երկրում շերտ-շերտ նստվածքներ են տվել տարբեր քաղաքակրթություններ, մինչև որ XI դարի վերջին այնտեղ եկան թուրքերը և ստեղծեցին վիթխարի կայսրություն: Թուրք ժողովրդի պայքարի շնորհիվ, որ գլխավորեց Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքը, կայսրության փլատակների վրա բարձրացավ նոր Թուրքիան: Եվ երբ գտնվում ես Թուրքիայում, ապա նկատում ես, որ Աթաթյուրքի ունիթոնները իրականացվել են կյանքի շատ բնագավառներում: Եվ ամեն մի բնագավառում էլ կարելի է նկատել քեմալիստական ոգուց ծնունդ առած նորի պայքարը կյանքի հին, քարացած նորմաների դեմ:

Դրա հետ մեկտեղ, պատմելով Թուրքիայի մասին, ես կցանկանայի ներկայացնել թուրքական բնանկարի գեղեցկությունը, արվեստի ստեղծագործությունների շքեղությունը, ողջ երկրով մեկ առատորեն ցրված հին հուշարձանների հարստությունը: Ցավոք, այդ ամենի մասին ես ստիպված եմ լինելու պատմել կցկտուր...

Թուրքիայի պատմությունը և թուրքերի պատմությունը միևնույն բանը չեն: Շատ քաղաքակրթություններ արդեն իրենց հետքը թողել էին անատոլիական հողի վրա՝ մինչև որ XI դարի վերջին աշնտեղ եկան թուրքական առաջին քոչվոր ցեղերը: Այսօրվա Թուրքիան հարուստ պատմություն ունեցող երկիր է, որպիսիք քիչ կան մեր մոլորակի վրա:

ՍԵԼՋՈՐԿՆԵՐԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԿՈՆԻԱՆ

Մի քանի ժամում մեքենայով մենք կտրում-անցնում ենք Կենտրոնական Անատոլիայի միօրինակ հարթ հողերը: Սքանչելի, ուղիղ և սեղանի նման հարթ Անկարա—Կոնիա ասֆալտապատ խճուղին այնքան լայն է, որ այնտեղ կարող էին վայրէջք կատարել փոքրիկ ինքնաթիռները (դա բացատրվում է ստրատեգիական նկատառումներով): Խճուղու երկու կողմերում, որքան աչքդ կկտրի, համատարած հարթավայրեր են: Ճանապարհի երկայնքով տնկված են միայն հեռագրասյուները: Չորս կողմը և ոչ մի ծառ... Ճիշտ է, արդարացի լինելու համար ես պետք է ասեմ, որ հեռու հորիզոնում երևում են ինչ-որ խղճուկ ծառեր: Միօրինակ բնանկարից հոգնած ճանապարհորդը հայացքը սեռում է հրաբխային բլուրներին: Ժամանակ առ ժամանակ ճանապարհի երկու կողմերում հայտնվում են խղճուկ գյուղակներ կավաշեն հյուղակներով և տեղ-տեղ անշուր հարթությունում՝ հասարակ ջրհորներ կռունկներով:

Սելջուկների նախկին մայրաքաղաք Կոնիան մի իսկական կանաչ օազիս է անատոլիական անապատում: Գուցե, հենց այդ պատճառով էլ այստեղ՝ ծովից հեռու, ինչ-որ մի ժամանակ առաջացավ այդ քաղաքը: Առաջ այն կոչվում էր Իկոնիոս: Ինչպես պատմում է հին հունական առասպելը (իսկ այդպիսի առասպելներ այնքան շատ են ծնվել անատոլիական երկրում), իր ծագումով և անվանումով նա պարտական է Զևսի ու Դանայայի որդի Պերսեյին, որը հաղթել էր Մեդուզային: Կոնիա ժամանելով, նա Մեդուզայի գլուխը կախել էր սրածողին: Այստեղից էլ նրա Իկոնիոս անունը, այսինքն՝ քաղաք սրբապատկերով (իկոնա): Ինչպես հաստատում են հնագետները, քաղաքը իր

ծաղկման առաջին ժամանակաշրջանն ապրել է դեռևս մեր թվականությանից երկու հազար տարի առաջ: Իկոնիումի վրայով է անցել Քսենոֆոնը, իսկ Ալեքսանդր Մեծը այն նվաճել է պարսիկներից: Այնուհետև Իկոնիումը եղել է հռոմեական գաղութ: Քաղաքը որոշ նշանակություն պահպանել էր նաև բյուզանդական դարաշրջանում, շնայած մեծ ավերածություններ է կրել արաբների հաճախակի արշավանքներից:

Հերթական մուսուլման եկվորներին՝ սելջուկ թուրքերին, Կոնիան պարտական է իր կարճատև վեհությանը. 1116 թվականին այն նվաճեց սելջուկյան սուլթաններից մեկը՝ Կըլըշ Արսլան I-ը և այնտեղ հիմնեց իր մայրաքաղաքը: Իր պետությունը նա անվանեց Ռում (Ռոմա, կամ Հոռոմ անունից):

Ի դեպ ասած, «ռում» բառը այդ ժամանակներից ի վեր զգալի փոփոխություններ է կրել: Ասիական տափաստաններից եկած սելջուկների համար Հոռոմը կայսրության, գերիշխանության, տիրապետության հոմանիշ էր և այդ պատճառով նրանք իրենց պետությունը այդպես էլ անվանեցին: Բայց այդ նույն բառը եղել է նաև Արևելահռոմեական կայսրության, այսինքն՝ Բյուզանդիայի անունը: «Ռում» հասկացության մեջ թուրքերն այն ժամանակ մտցնում էին այն ամենը, ինչ վերաբերում էր Բյուզանդիային, իսկ ապա՝ այն ամենը, ինչ կապված էր Հունաստանի հետ: Այսպիսով, օսմանների ըմբռնմամբ ուղղափառ ծագում ունեցող բրիտանությունը, որը անջատվել էր Հոռոմից, եղել է հռոմեական: Ներկայումս «ռում» բառը թուրքերին լեզվում նշանակում է մի հույն, որը ապրում է Հունաստանի սահմաններից դուրս, այսինքն՝ Թուրքիայում կամ Կիպրոսում...

Կոնիան ամենից ավելի մեծ փառքի հասավ սելջուկյան մեծ սուլթան Ալանտդինի (1219—1236) կառավարման տարիներին: Բայց այն ժամանակ Ալանտդինից ավելի մեծ հռչակ էր վայելում «մտքի սուլթան» Բահաեդդին-վելեդը, որն իր որդի Զեյալետդին Ռումիի հետ բնակություն հաստատեց Կոնիայում: Հետագայում այդ Զեյալետդինը հռչակվեց Մելլանա անունով՝ որպես պարոզ դերովիշների միաբանության հիմնադիր: Իսլամական միաստիցիզմի այդ ականավոր ներկայացուցիչը ներկայումս էլ համարվում է իր ժամանակի մեծագույն բանաստեղծներից ու փիլիսոփաներից մեկը:

Գալով Լեոնային Թուրքեստանից (այժմյան Աֆղանստանից), նա Կոնիայում հիմնեց մի միստիկական միաբանություն, որը գոյություն ունեցավ մինչև մեր օրերը: Ճիշտ է, 1926 թվականին Աթաթյուրքը ցրեց դերվիշական բոլոր թեքքենները, բայց 1950 թվականից սկսած, երբ իշխանության գլուխ անցավ Մենդերեսի կառավարությունը, ամեն տարի դեկտեմբեր ամսին (Մուլլանայի մահվան ամսին) նորից սկսեցին հրապարակային հանդիսություններ կազմակերպել նրա հետևորդների՝ «պարոզ» դերվիշների մասնակցությամբ:

Այդ էկզոտիկ, հրապուրիչ հանդիսություններին հավաքվում են բազմաթիվ հանդիսատեսներ, և ամենից առաջ օտարերկրացի զբոսաշրջիկներ: Իրենց՝ «մուլենների», այսինքն՝ միաբանության անդամների պատկերացմամբ, իրենց ծիսական պարերը բոլորովին արվեստ չեն, այլ լոկ հավատի մի ակտ, էքստազի մի վիճակ, երբ հոգին միանում է աստծո հետ:

Հանդիսությունն սկսվում է կեսօմյա մի «նախաբանով»: Սև ակնոցով կույր երգիչը կոկորդային ձայնով սկսում է երգել մի ոգեշունչ երգ: Դերվիշները, ոտքները տակներին խաշաձևած, անշարժ նստած են հատակին և լսում են նրան: Նրանք իրենց հագին ունեն ֆեսերի նման, բայց ավելի բարձր, կոնաձև մուգ դարչնագույն թասակներ (Մուլլանայի սիմվոլիկայով դրանք նշանակում են տապանաքարեր), մուգ գույնի թիկնոցներ, որոնք խորհրդանշում են շիրիմներ, և լայն սպիտակ շրջազգեստներ՝ «ջալուններ»: Ինչպես ինձ բացատրեցին, այդպիսի զգեստը պետք է նշանակի մեռածների հարություն և հավիտենական կյանք աստծո մեջ: Մի ինչ-որ պահ բոլորը միասին մեկ մարդու նման ճակատները խփում են հատակին: Ապա տեղներից վեր են թըռչում և սահուն քայլերով սկսում են շարժվել առաջ: Նրանց առջևից գնում է «առաջնորդը»՝ կանաչ թիկնոցով և կանաչ թասակով: «Պարոզները» կանգնում են երես առ երես, գլուխ տալիս ու շարունակում քայլել: Ապա շարք են կանգնում և հանում թիկնոցները: Սրնգի միալար հնչյունների ու թմբուկի զարկերի ուղեկցությամբ սպիտակ շրջազգեստներով և կոնաձև թասակներով դերվիշների ուղիղ ֆիգուրները սկսում են պտտվել՝ սկզբում դանդաղ, ապա ավելի արագ ու արագ, իսկ նրանց շուրջը ծածանվում են զանգակաձև սպիտակ շրջազգեստները: Էքստազի արտահայտությունը դեմքերին հույս նման պտտվելով իրենց առանցքի շուրջը, նրանք պահպանում են բացարձակ հավասար-

րակշռութիւն: Բայց դրա փոխարեն պատուում է նրանց նայող-
ների գլուխը: Հանկարծ, ավելի ճիշտ այն պահին, երբ նրանց
մարմինը այլևս նրանց չի ենթարկվում, նրանցից մի քանիսը
կտրուկ կանգ են առնում՝ կարծես քարանում են ու կանգնած
մնում արձանի պես, մինչև որ անշարժանան նաև մյուսները:

Երաժշտութիւնը լոռւմ է, շրջագգեստների փեշերն ընկնում
են ծաղիկների թերթերի նման: Վերահաս րոպեական դադարի
պահին լսվում է, թե ինչպես մեկը Ղուրանից մի քանի տուն է
կարդում: Եվ ապա նորից սկսվում են պտուտակայն շարժումները:
Գերվիշները պտտվում են իրենց շուրջը և միաժամանակ հատա-
կին գծված շրջագգերով, որը պետք է նշանակի մոլորակների ու
աստղերի պտույտը իրենց առանցքի և արևի շուրջը... Ինչ-որ մի
պահանց «պարողները» նորից են քարանում կրծքերին խաշա-
ձեած ձեռքերով և գլուխ են տալիս «առաջնորդին»: Նրանց դեմ-
քերից քրտինք է ծորում: Սկսվում է աղոթքը և խանդավառ եր-
գեցողութիւնը: Մինչև ուղնուծուծն են թափանցում դերվիշների
«սելլամ ալեյքում» գոչումները և որպես արձագանք «ալեյքում
սելլամ» պատասխանը:

Ներկայացումը վերջանում է: Կախարդված հանդիսատեսները,
որոնք նստած էին դահլիճի պատերի տակ, սկսում են լուռ ցըր-
վել: Երևում է, որ ներկաների մեծ մասը (բառացութեամբ օտար-
երկրացի դրոսաշրջիկների) դերվիշների հետ միասին վերապրել
են կրոնական էքստազի վիճակը, չնայած դահլիճի մուտքի մոտ
տիրող ուրախ տոնավաճառի մթնոլորտին՝ հուշանվերներ վա-
ճառողների բացականչութիւններն ամենևին չեն նպաստում
կենտրոնանալուն: Բայց, պարզվում է, որ դա ևս նպաստում է
Ջելալետդին Ռումիի փիլիսոփայութեանը, որի համար մահը,
որպես միացում աստծու հետ, եղել է գերագույն երանութիւն: Եվ
նա իր հետևորդներին կտակել է ուրախանալ իր մահվան օրը:

Մեկշանայի հետևորդները, որի հոգևոր ազդեցութիւնը տա-
րածվում է Թուրքիայի սահմաններից դուրս, Սիրիայի և Իրաքի
վրա, զգալի չափով հեռացել են ավանդական խալաֆից: Ասենք
իրեն՝ Մեկշանային էլ խորթ չեն եղել պարսկական առասպել-
ներից քաղած պանթեիզմը, Պլատոնի փիլիսոփայութիւնը և
նույնիսկ քրիստոնեութիւնը:

XIII դարի փիլիսոփայի վեհութեան կնիքը նկատվում է նաև
ժամանակակից Կոնիայի վրա:

Խանութները լեփ-լեցուն են հուշանվերներով, որոնց վրա պատկերված են Մեկլանան և պարող ղերվիշները: Բայց գլխավորը նրա դամբարանն է, որը վեր է խոյանում քաղաքի վրա: Այդ հնագույն վանքի ներսում կան XIII դարի սելջուկյան արվեստի իսկական գանձեր: Արդեն վանքի արևի լույսով ողողված իջևանատունը, որտեղ կարկաշում է շատրվանը և քչքչում են աղավինները, հագեցված է մի առանձնահատուկ անվրդովությամբ և մտասուզությամբ: Չորս կողմը ղերվիշների լուսավոր խցերն են, իսկ կենտրոնում՝ մզկիթը, որտեղ այժմ կազմակերպված է թանգարան: Մզկիթին հարում է Մեկլանայի ու նրա մերձավորների դամբարանը, որի կոնաձև ութանկյունանի գմբեթը, որ բնորոշ է սելջուկյան դարաշրջանի համար, շարված է բաց կանաչավուն ջնարակված սալիկներով՝ ոսկեզօծ նկարներով:

Նման դամբարաններ կարելի է տեսնել ուրիշ տեղերում ևս, որտեղ իրենց հետքն են թողել թուրքական ցեղերը: Բացառված չէ, որ առաջին սելջուկները փորձել են քարի մեջ պատկերել այն վրանի կոնաձև տեսքը, որում ապրել են իրենց քոչվոր նախնիները:

Ապշեցնում և հիացնում է նախկին մզկիթի ոսկու և ջնարակի առատությունը, իրենց գույներով, հարստությամբ ու նրբագեղությամբ հեթաթային դարդաքանդակները: Մեկլանայի ու նրա վաթսուն մերձավորների գերեզմանները ծածկված են սքանչելի կանաչ-երկնագույն մետաքսով ու թավիշով. ծածկոցների վրա որևէ թևերով ասեղնագործված են արևելյան զարդանկարներ և մի քանի տուն Ղուրանից: Դեռ կենդանության ժամանակ փառքի հասածների գերեզմանների գլխավերևում դրված են բարձր շամաներ: Ուշադրություն է գրավում Մեկլանայի հոր գերեզմանը. նրա դագաղը ոչ թե պառկած է, այլ կանգնած, քանի որ, ինչպես առասպելն է պատմում, «մտքի սուլթանը» մեռնելու ժամին վեր է կենում անկողնուց և ընդառաջ գնում Մուհամմեդին, որը ցած էր իջել նրա հետ տեսակցություն ունենալու համար... Եվ այդ ամենը ողողված է գունավոր վիտրամներից թափանցող լույսով: Մզկիթներում՝ ապակեպատ ցուցափեղկերում, հավաքված է հարուստ զարդանկարներ ունեցող ձեռագիր Ղուրանների մեծ հավաքածու. ամենահին Ղուրանը ունի գրեթե հազար տարվա պատմություն: Դրանցից մի քանիսը լուցկու տուփի չափ են: Ակամա մտածում ևս, թե նկարչին ինչպես է հաջողվել մազադաթի այդքան փոքրիկ թերթերի վրա զետեղել սուրբ գրքի արա-

բերեն զարդագիրը, և դեռ տեղ էլ գտնել գրքի լուսանցքներում բազմագույն զարդանկարների համար: Հավանաբար, այդ աշխատանքը կարող էր կատարված լինել միայն խոշորացույցի օգնությամբ: Այստեղ են հավաքված նաև պաշտամունքի այլ առարկաներ՝ հաղվագուտ փոքրիկ գորգեր աղոթքի համար (դրանցից մի քանիսն ունեն յոթ հարյուր տարվա հնություն), իրենց գեղեցկությամբ զարմանալի արծաթե դրվագված մոմակալներ, վարպետորեն պատրաստված փայտե զրակալներ Ղուրանի համար, գերվիշների հին զգեստներ: Եվ այդ ամենը մեզ հետ միասին ուշադրությանբ ու ակնածանքով դիտում են բաղմաթիվ մարդիկ, որոնց մեջ առանձնապես շատ կան կանայք ու ծերեր: Բայց կան նաև երիտասարդներ: Ինչպես երևում է, պարող գերվիշների միաբանության միստիկական սիմվոլիկան իր ներգործությունն է ունենում նաև այսօր...

Սելջուկյան շրջանի շենքերի մեծ մասը պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Դժբախտաբար, ոչինչ չի մնացել Ալանտդինի երբեմնի սրանշելի պալատից. վերջինս XIII դարում իր իշխանության տակ միավորել էր Փոքր Ասիայի զգալի մասը, և շինարարական գործում ունեցած հաջողությունների համար նրան անվանում են Սելջուկյան Հուստինիանոս: Ճիշտ է, Ալանտդինի կանաչապատ բլրի դազաթին կանգուն է մնացել նրա իսկ կառուցած և մինչև այժմ՝ գրեթե անփոփոխ մնացած մզկիթը:

Առանց դմբեթի այդ մզկիթը իրենից ներկայացնում է սելջուկյան հին ճարտարապետության կլասիկ օբինակ: Ամբողջովին քարից կերտված և ձևով անհամաչափ այդ մզկիթը հիշեցնում է օմայյանների արաբական մզկիթները Կորդովայում և Կահիրեի մի քանի մզկիթներ: Նրա սրածայր կամարները հենված են հունական գեղեցիկ խոյակներ ունեցող քառասուներկու սյուների վրա: Սակայն, պետք չէ զարմանալ դրա վրա. չէ որ Կոնստանդին Իկոնիուսն է: Աղոթքի անթիվ բազմագույն փոքրիկ գորգերից քարե հատակը իրենից ներկայացնում է խաչաքողոտ մի պատկեր: Այդ մզկիթում զգում ես մի ցուրտ շունչ և վանական մենակեցություն, բայց միաժամանակ նաև խորհրդավոր վեհություն:

Մենք թուցիկ կերպով դիտում ենք Ինչև մինարե (Շքեղ մինարե) հին մեղրենեի շենքը, որը նույնպես վերաբերում է XIII դարին: Այժմ այդ մինարեից, որը, ի դեպ, այնքան էլ հույակապ չի թվում, մնացել է միայն մեկ երրորդը. մնացած մասը փուլ է

եկել կայծակից՝ 1901 թվականին: Պահպանվել է իր նրբագեղությամբ սքանչելի «Ժանյականման» շքամուտքը՝ սելջուկյան արվեստի ամենագեղեցիկ ստեղծագործություններից մեկը: Իսկ ընդհանուր առմամբ, այսօրվա Կոնիան այնքան էլ հետաքրքիր չափ բան չունի:

Կենտրոնական մասից բացի, ամբողջ մնացած քաղաքը, որը քիչ թե շատ ամբուր է ու կանոնավոր՝ թուրքական մյուս քաղաքների համեմատությամբ, ավելի շուտ հիշեցնում է մի մեծ գյուղ: Այստեղ, ինչպես նաև Անատոլիայի մյուս վայրերում, փողոցներում կարելի է տեսնել նախշերով զարդարված սալեր...

Սելջուկյան այն հայտնի ասացվածքը, թե՝ «ողջ աշխարհը ման արի, բայց ամենից առաջ Կոնիան տե՛ս», մեծ վերապահությամբ միայն կարելի է կիրառել ներկայիս քաղաքի նկատմամբ: Ընդհակառակը, երբ հեռանում ես քաղաքից, հիշողությանդ մեջ մնում են միայն Իկոնիայի պարիսպների ավերակները, իսկ Իկոնիան նույնիսկ իր տարածքով երկու անգամ ավելի մեծ էր, քան ներկայիս Կոնիան...

ՕՍՄԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԲՈՒՐՍԱՆ

Իմ առաջին ուղևորությունը երկրում դեպի Բուրսա էր, և ես այդ ժամանակ կարողացա սեփական աչքերով տեսնել ու համոզվել, որ անատոլիական լանդշաֆտը լի է խիստ հակադրությունների: Ետևում մնացին մոայլ, լեռիկ, նվաղագույն, բուսականությունից անգամ զուրկ լեռնալանջերը: Չորս կողմը փոված է արոտավայրերի հյուսիս կանաչը, իսկ ճանապարհի երկայնքով ձգվում են ծաղկափթիթ մրգատու ծառերն ու բրգաձև բարդինեբը, որոնք հեռվից թվում են որպես բարակ ծաղկաբույլեր: Որքան ավելի ենք մոտենում Բուրսային, այնքան ավելի փարթամ է դառնում կանաչը, և դժվար է հավատալ, որ մեր առջև նույն Անատոլիան է: Այստեղ արգավանդ դեղնահողի ամեն մի կտորը հերկված է, ծառատնկված, ցանված: Բուրսան մի մեծ այգի է, կամ, ավելի ճիշտ, մրգատու այգի, որն իր պտուղներն է մատակարարում ամբողջ Թուրքիային: Այդ բանը բացատրվում է շատ պարզ՝ խոնավության առատությամբ. Բուրսայի շրջակայքում գետնի տակից բխում են մոտ չորս հարյուր աղբյուրներ ու աղբրակներ. ահա թե որտեղից է այդ փարթամ բուսականու-

թյունը, որը կախարդում է անշուր, գորշ, քարքարոտ Կենտրոնական Անատոլիայից եկող ճանապարհորդին:

Լանդշաֆտը շեշտակիորեն փոխվում է, հենց որ մոտենում ես «Բուրսայի վիլայեթ» բառերով վահանակին: Հեռվում, նկարչի պատկերած ֆոնի նման բարձրացել է գորշ-կապույտ մուգ Ուլուդաղ լեռնային զանգվածը: Հին Բյութանիայի այդ Օլիմպոսի գագաթը միշտ պատած է ձյունով: Իսկ ճանապարհին ավելի մոտ աճում են սոսիներ ու բարդիներ, իսկ ավելի հաճախ՝ մուգ կանաչ նոճիներ: Այդ «գերեզմանային» ծառերը մեզ հիշեցնում են, որ մոտենում ենք Բուրսային՝ օսմանական առաջին սուլթանների պանթեոնին, մի բաղաբի, որն այսօր էլ ասլոում է վեց դար առաջ իր հասած կարճատև փառքի հիշատակով: Բուրսան մեզ դիմավորում է ճանապարհի երկայնքով շարված դեղձի ու նշի ծաղկած ծառերի սպիտակ-վարդագույն փրփուրով:

Բուրսան ընկած է Նիլուֆեր գետի բերքառատ հովտի կենտրոնում: 240 հազար բնակիչ ունեցող քաղաքը հաճելի տպավորություն է թողնում իր մաքրության և կարգ ու կանոնի, ինչպես նաև նրա բնակիչների սիրալիրության ու հյուրասիրության շնորհիվ: Բարյացակամ ժպտացող մարդկանց ես այստեղ հանդիպեցի ավելի շատ, քան Թուրքիայի ուրիշ որևէ վայրում:

Քաղաքի որ մասում էլ որ լինեք, ամեն մի նեղ փողոցից անգամ երևում է վեհասքանչ Ուլուդաղը: Բուրսան ունի յուրահատուկ միկրոկլիմա: Անկարայի բարձր լեռնային նոսր օդից հետո մարդ այստեղ հեշտությամբ է շնչում: Նվ եղանակն էլ կարծես առանձնահատուկ է, «ոչ թուրքական»: Բուրսան հիշեցնում է Ֆրանսիական Պրովանսի կամ Իտալիայի փոքրիկ քաղաքները:

Սակայն, իրականում Բուրսան ամենախոսակալան թուրքական քաղաք է, բացառությամբ, դուցե, Կոնիայի: Նա պատմության մեջ մտել է ամենից առաջ որպես օսմանյան առաջին սուլթանների մայրաքաղաք և այդ ժամանակներից պահպանել է գեղեցիկ հուշարձաններ: Այստեղ չկա տարբեր մշակույթների այնպիսի միահյուսում, ինչպես, ասենք, Ստամբուլում, Իզմիրում կամ Անկարայում: Նրեի, հենց միասնությունն ու ներդաշնակությունն են, որ Բուրսան դարձնում են մի իսկական մարգարիտ՝ թուրքական մյուս բոլոր քաղաքների մեջ:

Բուրսան գոյություն է ունեցել շատ վաղուց, երբ առաջին օսմաններն անգամ դեռ ոտք չէին դրել անատոլիական հողը: Քաղաքը հիմնադրվել է մեր դարաշրջանից առաջ III դարի վերջին

Բյութանիայի Թագավոր Պրուսոս I-ի կողմից՝ հունական աշխարհի ամենաբարձր օլիմպոսներից մեկի ստորոտին: Բուրսան եղել է Հռոմի դեմ Միհրդատի մղած պայքարի ասպարեզ, իսկ մեր դարաշրջանից առաջ 74 թվականին ամբողջ նահանգի հետ միասին մտել է Հռոմեական կայսրության կազմի մեջ: Պլինիոս Կրտսերը իր նամակներում այդ քաղաքը անվանում է «Պրուսիա» ադ Օլիմպոս»: Բյուզանդական կայսրության ժամանակներում քաղաքը հաճախ ձեռքից ձեռք էր անցնում. նրա վրա հարձակվել են պարսիկներն ու արաբները, մինչև նրա պարիսպներն էին հասել սելջուկները, իսկ հետո արևմուտքից եկան խաչակիրները: Քաղաքում ամենից ավելի երկար մնացել են բյուզանդացիները: Այն ժամանակ յոթանասուն կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Նիկեան (այժմ Իզմիլ) նույնիսկ եղել է բյուզանդական մի վաղանցիկ պետության մայրաքաղաքը, հենց այն ժամանակ, երբ խաչակիրները շորորոդ արշավանքում գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը:

Ինչպես Բուրսայում, այնպես էլ Իզմիլում այդ ժամանակներից ոչ մի հուշարձան չի մնացել: Եվ հիմա դժվար է պատկերացնել, որ դա հենց այն Նիկեան է, որտեղ IV դարում Կոստանտին կայսրը սարքում էր շքեղ խրախճանքներ, որոնք նկարագրված են քրոնիկոններում. որ հենց այստեղ էր, ուր ծիրանի հագած կայսրը նստում էր ոսկե գահին, որպեսզի զլխավորի հերետիկոս Արիոսին դատապարտելու համար Նիկեա ժամանած 350 եպիսկոպոսների ժողովը:

Բյուզանդացիները ոչ մեծ ընդմիջումներով այս երկրում իշխել են մինչև 1326 թվականը, երբ թուրքական սուլթանների դինաստիայի հիմնադիր Օսմանը, կոտրելով պաշարված Բուրսայի դիմադրությունը, այն դարձրեց իր մայրաքաղաքը: Հենց այդ ժամանակ էլ սկսվեց այդ քաղաքի ամենամեծ փառքի ժամանակաշրջանը, և թեպետ այն երկար չտևեց, բայց բավական եղավ, որ Բուրսան այսօր էլ շարունակի ապրել նրա փայլով: Օսմանի ժառանգները, և առաջին հերթին նրա որդի Օրխանը, դեռ քառասուն տարի շարունակ ընդարձակում ու շենացնում էին մայրաքաղաքը:

Բուրսայից օսմանյան սուլթանները արշավանքներ էին կազմակերպում դեպի Բյուզանդիա: Սակայն շուտով քաղաքը մայրաքաղաքի իր նշանակությունը զիջեց Ադրիանապոլսին (այժմ Էդիրնե), որը օսմաններին հնարավորություն տվեց արևմուտքից

շրջապատելու Կոստանդնուպոլիսը: Դադարելով վարչական մայրաքաղաք լինելուց, Բուրսան մնաց որպես օսմանյների հոգևոր կենտրոն. այստեղ էր տեղի ունենում սուլթանների թագադրությունը, այստեղ էլ թաղում էին նրանց: Ի դեպ, 1414 թվականին Բուրսա ժամանեց լեհական առաջին դիվանագիտական միսիան, որը, ճիշտն ասած, առհասարակ եվրոպական առաջին դիվանագիտական միսիան էր դեպի Թուրքիա:

1453 թվականին Կոստանդնուպոլսի գրավումով ավարտվում է Բուրսայի փառքի պատմությունը, թեև օսմանյան կառավարողները, ինչ-որ ժամանակ դեռ շարունակում էին այնտեղ դամբարաններ կառուցել իրենց համար:

Օսմանյան առաջին սուլթանների շենքերը քաղաքում, որոնցով կարելի է դատել դարաշրջանի ճարտարապետության և արվեստի վեհ գեղեցկություն մասին, պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Դրանցից ամենից ավելի նշանավորներն են Եշիլ ջամին (Կանաչ մզկիթը) և Եշիլ թյուրբեն (Կանաչ դամբարանը): Այդ պատճառով չէ արդյոք, որ Բուրսան կոչում են Կանաչ Բուրսա: Եշիլ ջամին, որի շինարարությունն սկսվել է Մեհմեդ I սուլթանի օրով (1413—1421) և ավարտվել 1424 թվականին, մեծ համբավ է վայելում այն բանով, որ իր մեջ ձևի վեհությունը զուգակցում է գունավոր հալածապակու հետ, որով մզկիթը շարված է ներսի կողմից, փակ դամբարանը՝ դուրսից: Սալիկների գույներ ոչ բաց կապույտ է, ոչ էլ բաց կանաչ, այլ այն, ինչ անվանում են «ծովային ալիք»: Ապշում ես, որ այդքան տարիներ «ծովային ալիքը» ոչ գունաթափվել է, ոչ էլ խամրել: Ութանկյուն դամբարանը վերջանում է սրածայր գմբեթով, որը արևի տակ փայլվում է կանաչ և բաց կապույտ գույների բոլոր երանգներով: Ինչպես և Ուլուդաղը, այս դամբարանը կազմում է Բուրսայի բնակարար անբաժանելի մասը՝ այն երևում է քաղաքի բոլոր մասերից: Դամբարանի ներսում են գտնվում սուլթան Մեհմեդ I-ի և նրա բոլոր հարազատների գերեզմանները:

Այն ժամանակի սքանչելի կիրառական արվեստը ավելի քիչ չափով, քան այդ արվում էր ավելի ուշ շրջանի մզկիթների ու դամբարանների կառուցներում, որպես զարդանախշերի մոտիվներ օգտագործում էր Ղուրանի սրբազան ասացվածքները, բայց ավելի շատ նկարիչի երևակայությամբ ներշնչված ֆանտաստիկ պատկերներ՝ վերացական գալարագծեր, ոճավորված ծաղիկներ,

հեքիաթային կենդանիներ... Արվեստի որոշ պատմաբաններ այդ բանի մեջ տեսնում են հնդկական մուսուլմանական արվեստի, ուրիշները՝ արաբական և պարսկական արվեստի ազդեցությունը:

Հետաքրքրական է, որ այն մարդը, որի ոսկի ձեռքերը կյանքի են կոշկել կալի գունավոր սալիկների վրա պատկերված այդ ամբողջ հեքիաթային աշխարհը, հանգչում է հենց այստեղ՝ դամբարանի պատերից մեկի տակ: Նրա անունը նույնպես Մեհմեդ էր, բայց նա ոչ թե սուլթան էր, այլ պարզապես Մուլեգին Մեհմեդ, որն այդ անունը վաստակել էր աշխատանքի նկատմամբ ունեցած բուռն կրքի համար:

Ես պետք է խոստովանեմ, որ ինձ վրա անհամեմատ ավելի մեծ տպավորություն գործեց Բուրսայի մյուս սրբությունը՝ Ուլու ջամին (Մեծ մզկիթը), որը գտնվում է քաղաքի կենտրոնական, առևտրական մասում: Արտաքինից նա դարձացնում է ոչ այնքան իր գեղեցկությամբ, որքան չափերով, բայց ինչպիսի հուպակապ տեսարան է բացվում աչքերիդ առջև, երբ մզկիթ ես մտնում: Այստեղ տիրում է արևելյան ինչ-որ մի անխռով միստերիայի մթնոլորտ: Դա Թուրքիայում միակ մզկիթն է, որի կենտրոնում շատրվան է ցայտում: Նրա ապակեպատ գմբեթի միջով ներս է թափանցում արևը, և նրա ճառագայթների տակ վարպետորեն շինված գույնզգույն ապակիները խաղում են ծիածանի բոլոր գույներով և ավելի պարզորոշ են դառնում արաբներեն սև զարդագրերը սպիտակ պատերին: Իսկ մզկիթի մեջտեղում գույնզգույն գորգիկների վրա աղոթքի մեջ խորասուզված մարդիկ ծնկաշոք կռացել են փայտե գրակալներին դրված Ղուրանների վրա: Աղոթողներից մեկը սկսում է սրտաճմլիկ ծեսերգը, և հիանալի ակուստիկան նրա ձայնը տարածում է ամբողջ մզկիթով: Մյուսները երեսները դեպի Մեքքա (դեպի միհրաբ՝ դեպի բեմ) դարձրած, շշնջում են Մարգարեի սուրբ խոսքերը: Երբ անցնում ես այդ մարդկանց կողքից, ոչ ոք քեզ վրա ուշադրություն չի դարձնում: Սուրբ գրքի վրա կռացած ծերունիների աչքերի ներքին մտահայեցությամբ արտահայտությունը հենց իսկական Արևելքն է: Նման մտահայեցությանը նպաստում է մզկիթում տիրող առանձնահատուկ մթնոլորտը՝ շատրվանի անլուծի կարկաշունը, արևի լույսը և Ղուրանի բանատողերի կանոնավոր զարդագրերը սպիտակ պատերին:

Իսկ Ուլու ջամիի պատերից դուրս բոլորովին այլ աշխարհ է: Ծածկած մեծ ու երբեմնի աղմկոտ շուկան՝ իրենց ապրանքը գո-

վաթանող վաճառողների բնորոշ բացականչություններով: Զբոսաշրջիկների համար մանր-մունր զարդարանքների կողքին ցուցադրված են աղղալյին զգեստներ և գործվածքներ, տեղական արտադրության լայնորեն հայտնի խավավոր սրբիչներ: Մի քանի վաճառողներ ցուցադրել են տարբեր չափսերի դանակներ՝ դրանք ևս Բուրսայի պարծանքն են:

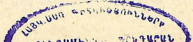
Աղմկոտ շուկայում ման գալը շատ շուտ հոգնեցնում է: Ուզում ենք մի խաղաղ տեղ: Դեպի լեռը՝ հին քաղաքը տանող լուռ փողոցով բարձրանում ենք մինչև Մուրադիե թաղամասը՝ օսմանական առաջին սուլթանների պանթեոնը: Այստեղի դամբարաններում հանգչում են իրենք՝ սուլթանները, նրանց կանայք ու զավակները: Թաղամասը իր անունն ստացել է Կոստանդնուպոլսի նվաճող Ֆաթիհի հոր՝ սուլթան Մուրադ II-ի դամբարանից: Ահա թե ինչ է գրված սուլթան Մուրադ II-ի գերեզմանին. «Արարների ու պարսիկների սուլթանը, Ալլահի սուվերը երկրի վրա, սուլթանը և սուլթան Մուրադի որդին, Մուհամմեդի որդին, Բայազիդ խանի որդին, — թող Ալլահը երկար պահի նրա իշխանությունը, — հրամայեց կառուցել այս վեհ կառուցվածքը»: Մուրադի դամբարանը կանոնավոր ձև ունի՝ առանց որևէ զարդարանքների: Դամբարանի ուղիղ դիմացը ցայտում է քնական շատրվանը, իսկ դրանից այն կողմ դեպի երկինք է խոչացել վիթխարի սոսիս, որի բնի տրամագիծը հասնում է տասնհինգ մետրի: Այդ սոսիս այժմ մոտ հինգ հարյուր տարեկան է. այն տընկել են սուլթանի թաղման ժամանակ: Անձրեի ժամանակ գմբեթի անցքից կաթիլները թափվում են հողի բարակ շերտով ծածկված դագաղի վրա: Այդ է եղել Մուրադի վերջին կամքը: Քանի որ, ինչպես հաստատում է իսլամը, անձրեի ջուրը Ալլահի օրհնությունն է: Դրան չի կարելի չհամաձայնել. անձրեի ջուրը աստծո օրհնությունն է չոր ու անջուր Փոքր Ասիայի համար: Իսկ չորս հարյուր տարեկաններից հորդող ջուրը Բուրսայի օրհնությունն է և հարստությունը:

Սուլթան Մուրադի հասարակ դամբարանի համեմատությամբ առանձնապես շքեղ է երևում Մեհմեդ II-ի որդի՝ սուլթան Զեմի դամբարանը. այստեղ կան և գույնզգույն ապակիներով լուսամուտներ, և երկնագույն մայուիկայով պատած պատեր՝ ոսկեզօծ զարդանկարներով: Այդ գերեզմանից ոչ հեռու հանգչում է սուլթան Սուլեյման Սքանչելիի հարազատ որդին՝ դժբախտ

A 72583
II

Մուստաֆան, որին նենգորեն սպանեցին հոր աչքերի առջև... Իր տեսակի մեջ միակ այս պանթեոնում, ոչ մեծ տարածության վրա խիտ կերպով կուտակվել են օսմանյան առաջին սուլթանների ու նրանց մերձավորների մոտ քսան գերեզմաններ: Պանթեոնը թաղված է ճյուղատարած սոսիների, դեպի երկինք սլացող նոճիների և ծաղկող նռնենիների ու նարնջենիների կանաչի մեջ... Խշխշում են տերևները, կարկաշում՝ շատրվանները: Այստեղ ձեռ համակում է արտասովոր հանգստի ու անխռով մտորմունքի տրամադրություն: Հավանաբար, նման անդորրը օսմանյան տիրակալների հավիտենական հանգստյան վայրում պետք է որպես վարձահատուցում ծառայեր կենդանության ժամանակ նրանց կատարած արյունալի գործերի համար, երբ եղբոր կամ որդու սպանությունը ամենասովորական բանն էր: Հետաքրքրական է, որ ոչ այլ ոք, քան Սուլեյմանի ու Ռոկոտլանայի որդի սուլթան Սելիմն էր, որն իր գահի համար պարտական էր շարանենգորեն սպանված իր եղբորը, հրամայել էր, որ այդ այգի-գերեզմանատունը «նմանվի դրախտի»: Այդպես է գրված Մուրադիեի մուտքի մոտ:

Այսօրվա Բուրսան մի հնագույն թանկարժեք քար է, որը կարծրացել է իր վեհություն մեջ: Սակայն ավելի խեղամտորեն դարգանալու դեպքում քաղաքն այսօր էլ կարող էր արժանի լինել իր վաղեմի փառքին. դրա համար նա ունի ավելի շատ տեղ-յալներ, քան որևէ այլ քաղաք, և ամենից առաջ՝ արգավանդ հող և անսպառ խոնավություն: Բուրսան իր շրջակայքով աչքի է ընկնում երկրագործության բարձր կուլտուրայով և մրգերի վերամշակման արդյունաբերության խոշորագույն կենտրոն է, ինչպես նաև մետաքսի, իսկ վերջին ժամանակներից էլ՝ բրդի արդյունաբերության կենտրոն: Բուրսայի սքանչելի դիրքը, փարթամ բուսականությունը և կլիմայական գերազանց պայմանները նրան հնարավորություն են տալիս դառնալու նաև մի հրապուրիչ վայր զբոսաշրջիկների համար: Արդեն այժմ Ուլուդաղի գագաթին կառուցված երկու հարմարավետ հյուրանոցներ ընդունում են ձմեռային սպորտի սիրահարներին: Քաղաքի ներսում զբոսաշրջիկների համար կառուցված հյուրանոցում խոզովակներով հոսում է երկաթ պարունակող ջուր՝ Ցեխուսի 38 աստիճան տաքությամբ: Դեռևս Բյուզանդական կայսրության ժամանակներում հալոնի էին Բուրսայի բազմաթիվ հանքային աղբյուրների բուժական արժեքավոր հատկությունները: Թվում է, հենց այստեղ

էր ամեն տարի «շրերը» գալիս Թեոդորա կայսրուհին իր շորս-հազարանոց շքախմբով. պահպանվել են «հին բաղնիքի» ավերակները, որտեղ նա լողանում էր: Դրանից ոչ հեռու գտնվող XVI դարի «նոր բաղնիքում» հոսում է յոթանասուն աստիճանանոց բնական ծծմբային ջուր: Այն ժամանակից, այսինքն՝ XVI դարից, ծծմբի այդ աղբյուրների օգտագործման մեջ ոչինչ չի փոխվել: Բաղնիքի կանանց բաժնում (տղամարդկանց բաժին ես չտեսա) պատերից կախված են թուրքական, հին փորագրանկարներ հիշեցնող պատկերներ, որտեղ պատկերված են կանայք՝ երեխաների հետ: Բաղնիքում հավաքվում են, որպեսզի ժամանակ անցկացնեն՝ մեկ-երկու ժամ նստեն շոգեսենյակում, լողանան ընդհանուր ավազանում, բամբասեն: Այստեղ կենտրոնացած է մի յուրատեսակ հասարակական կյանք: Եվ այս տեսակետից նույնպես գրեթե ոչինչ չի փոխվել օսմանյան ժամանակներից: «Թրքուհիները միմյանց հրավիրում են բաղնիք, ինչպես մեզ մոտ (Լեհաստանում:— Փ. Պ.) հրավիրում են թեյի, զբոսանքի կամ ձիազբոսանքի, և այնտեղ անցկացնում են մի քանի ժամ, հյուրասիրում միմյանց, խմում, ուտում, նարգիլե կամ ծխամորճ ծխում, պճնվում են, զուգվում ճիշտ այնպես, ինչպես հարեմում»,— իր հուշերում այսպես է նկարագրել բժիշկ Վլադիսլավ Յարլոնովսկին, որը 1837 թվականի հունվարյան ապստամբության ճնշումից հետո ապաստան էր գտել Թուրքիայում և աշխատել էր հենց Բուրսայում:

ՍՏԱՄԲՈՒԼԸ «ԴՈՒ»-ՈՎ Ե ԽՈՍՈՒՄ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

Իմ առաջին հանդիպումը Թուրքիայի հետ միայն հաստատեց իմ պատկերացումը նրա մասին որպես էկզոտիկ երկրի: Երեկոյան Ստամբուլը, եթե նրան նայես վայրէջքի գնացող ինքնաթիռի լուսամուտից, հազարավոր լույսերով փայլիլող մի քաղաք է արեևլյան հեքիաթից... Այդ տպավորությունն էլ ավելի ուժեղացավ, երբ մենք մոտեցանք քաղաքի բերդերի պարիսպներին: Այդ կիսավերակ ատամնավոր պարիսպները, որոնք երեկոները շատ գեղեցիկ լուսավորվում են լուսարձակներով, հիշում են V դարի հռոմեական տիրապետության ժամանակները, Բյուզանդական կայսրության ծաղկումն ու անկումը: Եվ թեպետ քաղաքը փոխել է թև՝ իր տիրակալներին, և թև՝ իր անունը, նա արդեն հարյուրավոր տարիներ սրանից առաջ իր անջնջելի կնիքն

է դրել մարդկության՝ ամբողջ պատմութեան վրա: «Պատինա իս-
տորի» («Պատմութեան գանձարան») բառերը ամենից ալիքի-
շատ հինց սաղում են Ստամբուլին, և դա առանձնապէս աչքի է
զարնում, երբ քաղաքին ծանոթանում ես երեկոյան և երբ խա-
վարն ու գեղեցիկ լուսային էֆեկտները իրենցով թաքցնում են
Ստամբուլի բերդերի պարիսպներին հարող թաղամասերի ողջ-
թշվառութունն ու աղքատութունը:

Հազիվ էի ես հաջորդ առավոտ դուրս եկել Ստամբուլի փո-
ղոցները, և արեւելյան կախարդանքի իմ տպավորութիւնը ցրվեց:
Իմ աչքերի առաջ ես տեսա անկանոն ու քառասլին ձևով կիտ-
ված վաղեմի հարմարավետ շէնքեր ու ժամանակակից պալատ-
ներ, որոնք վկայում են միայն վատ ճաշակի մասին, և մեղու-
ների պարս հիշեցնող աշխույժ ու խայտաբղետ, աղմկարար
բաղմութիւն: Քաղաքի արտաքին տեսքի մեջ եղած այդ հակա-
դիր պատկերները կարծես աննկատելիորեն միաձուլվում են մի-
տարասեռ, բայց այնուամենայնիւ մի ներդաշնակ ամբողջու-
թյան մեջ: Երկու և կես միլիոն բնակիչ ունեցող Ստամբուլը՝
աշխարհում միակ քաղաքն է, որն ընկած է երկու մայր ցամաք-
ների վրա. սրանք միմյանցից բաժանված են Բոսֆորի սառը և
պղտոր ջրերով: Մոտ երեսուն կիլոմետր երկարութիւն ունեցող
ստրատեգիական տեսակետից կարևոր նեղուցն այդ մասում քա-
ղաքի ասիական մասը բաժանում է եվրոպականից: Բոսֆորը
ալիւլի շուտ նման է մի լայն ու ջրառատ գետի. ամենանեղ տե-
ղում նրա լայնութիւնը հասնում է ընդամենը հինգ հարյուր հի-
սուն մետրի: Բայց միայն դրանով չի որոշվում յուրատեսակ քա-
ղաքի աշխարհագրական դիրքը: Քաղաքի եվրոպական ափին ըն-
կած մասը Ոսկեղջյուր ծովածոցով բաժանված է հին Ստամբու-
լից, որը, Հոռմի նման, բարձրացել է յոթ բլուրների վրա. այս-
տեղ կան բաղմաթիւ մզկիթներ, բյուզանդական ու օսմանյան
ճարտարապետութեան սքանչիւ հուշարձաններ, և Ղալաթայի ու
Պերայի կեղծ արդիական, անպաճույճ գործարար թաղամասեր,
որոնք այժմ կոչվում են Բեյօղլու: Ոսկեղջյուրից այն կողմ սառը
Բոսֆորը խառնվում է Մարմարա ծովի տաք ջրերին, որի ավա-
զատ լողափերը նույնպէս կաղմում են Ստամբուլի լենքածան
մասը:

Ինչո՞ւմ է Ստամբուլի անկրկնելի գեղեցկությունը: Դժվար է ասել: Արդյոք նրա գեղատեսիլ ծուռամուռ փողոցները, որոնք մերթ շնչտակիրեն բարձրանում են վեր, մերթ իջնում ցած: Իսկ գուցե հին պարիսպների, փարթամ կանաչի և երեք կողմից քաղաքը ողողող ջրի ներդաշնակությունը: Ստամբուլի պատմությունը մինչև հիմա էլ դեռ կենդանի է թուրքական հին փայտաշեն տներում՝ փողոցների վրա կախված իրենց պատշգամբներով: Այդ պատմությունն ապրում է դեպի վեր սլացող մինարներին ու բյուզանդական շենքեր հիշեցնող անթիվ-անհամար մզկիթների դմբեթաձև կամարների մեջ, որոնցով օսմանյան սուլթանները զարդարել են մայրաքաղաքը: Մինչև այսօր էլ դեռ ապրում է նաև Ստամբուլի բյուզանդական անցյալը: Եթե ուզում ես քաղաքի տեղագրությամբ իմանալ Բյուզանդիայի պատմությունը, ապա պետք է գնաս քաղաքի այն մասը, որը կարծես եռանկյան նման ընկած է բերդի պարիսպների, Ոսկեղջյուրի և Մարմարա ծովի միջև:

Արդեն մեր դարաշրջանից առաջ VII դարում դորիական Մեզարա քաղաքից ելած կիսառասպելական Բիզասը այստեղ հիմնել էր Բյուզանդիոն քաղաք-ամրոցը, որտեղ բնակություն էին հաստատել հույն զաղութարնակները: Սակայն Բյուզանդիայի իսկական պատմությունը սկսվել է 330 թվականին, երբ հռոմեական Կոստանտին Մեծ կայսրը Բոսֆորի հունական գաղութի դեմ տարած հաղթանակից հետո ընդարձակեց ամրոցը և այն հայտարարեց իր մայրաքաղաքը, որը և հաջորդի պատվին կոչվեց Կոստանդնուպոլիս: Մի քանի տասնամյակ հետո տեղի ունեցավ Հռոմեական կայսրության վերջին բաժանումը արևմուտյան և արևելյան թագավորության (վերջինս՝ Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքով), իսկ այն բանից հետո, երբ 476 թվականին բուն Հռոմը նվաճեցին գերմանական բարբարոսները, Կոստանդնուպոլիսը դարձավ կայսրության միակ մայրաքաղաքը: Այս քաղաքը, ինչպես մի ժամանակ Աթենքը, իսկ ապա նաև Հռոմը, սկսեց կատարել ամբողջ Միջերկրածովյան շրջանի քաղաքական ու հոգևոր կենտրոնի դեր:

Այսպիսով, Բյուզանդական կայսրությունը, որը հռոմեական էր իր անվանումով և հունական՝ իր էությունով, բայց մնացել էր արևելյան մշակույթի ազդեցության տակ, գոյություն ունեցավ ավելի քան հազար տարի: Այն ժամանակաշրջանում, երբ հետամնաց եվրոպան ապրում էր միջնադարյան դարաշրջ-

ջանը, այստեղ՝ «Նոր Հոռմում», այսինքն՝ բյուզանդական Կոստանդնուպոլսում, ծաղկում էին արվեստն ու մշակույթը: Ժամանակակիցների վկայություներով, Կոստանդնուպոլիսը եղել է ամենահարուստ քաղաքը աշխարհում: Արտակարգ ուժեղ է եղել Բյուզանդիայի հոգևոր, կրոնական կյանքի, ինչպես նաև զեղարվեստական մշակույթի ազդեցությունը հարևան երկրների վրա: Արևելյան Եվրոպայի համար Բյուզանդիան եղել է քաղաքակրթության նույնպիսի մի կենտրոն, ինչպես իր ժամանակ Հոռմը և լատինական քաղաքակրթությունը Արևմտյան Եվրոպայի համար: Այսպիսով, «Նոր Հոռմ» անվանումը պատմականորեն արդարացված դուրս եկավ, թեև հենց նրա հիմնադրման պահից հունարենը եղել է Բյուզանդիայի եկեղեցական լեզուն, իսկ VIII դարից սկսած դարձավ նաև պաշտոնական պետական լեզու լատիներենի փոխարեն:

Կայսրը իրեն համարում էր աստծո փոխանորդը երկրի վրա, և ինքը, այլ ոչ թե հեռավոր Հոռմում նստած պապն էր լուծում կրոնական վեճերը Քրիստոսի երկակի կամ եզակի բնության մասին: Երբ երկրի վրայի աչգ «պատվածային մարմնավորման» բռնատիրությունը անտանելի էր դառնում նրա հպատակների համար, ապա նրանից աղաատվելու սխալ միջոցը մնում էր սպառնությունը անկյունից: Նթև չեմ սխալվում, բյուզանդական 107-կայսրերից 65-ը կամ սպանվել են, և կամ «պարզապես» խեղվել կամ տապալվել: Իրենց պալատական խարդավանքների համար տիրակալները լայնորեն օգտվում էին ներքինիների ծառայություններից, որը հետադաշում կրկնվեց Օսմանյան դուռն արքունիքում, ճիշտ է, մի քիչ այլ ձևով...

Մինչ այդ արվեստը ծաղկում էր ապրում:

Բյուզանդական արվեստի անկրկնելի կատարելության գաղտնիքն այն էր, որ միասնական ներդաշնակ ամբողջության մեջ միացել էին հունա-հռոմեական և արևելյան, զլխավորապես, ղեկորատիվ տարրերը: Բյուզանդական արվեստը աչքի է ընկնում գույների հարստությամբ և վառ երանգներով, մարմարի, ոսկեջրի ու թանկագին քարերի լայն օգտագործմամբ: Զգտելով էֆեկտի, արտաքին փայլի, բյուզանդական կայսրերը չէին հրաժարվում իրենց պալատները սյուներով, խոյակներով, հարթաքանդակներով զարդարելուց: Կոստանդնուպոլիսը արվեստի ծաղկում ապրեց VI դարում՝ Հուստինիանոսի ու Թեոդորայի (սրա հայրը ծագումով Թրակիայից էր և վարժեցրած արջի հետ տե-

դից-տեղ էր շրջում)՝ կայսրուհի և կայսրութեան կառավարչակից դարձած, այդ գեղեցիկ ու խելոք փողոցային աղջկա կառավարման տարիներին։ Սրանց կառավարման ժամանակ էլ կառուցվեց կոստանդնուպոլսի սքանչելի սրբությունը՝ Աստվածային իմաստության տաճարը (սուրբ Սոֆիայի տաճարը, այնուհետև՝ Այս Սոֆիան)։ Հռոմեական իրավունքի հիման վրա մշակվեց Հուստինիանոսի օրենսգրքը, որը հետագայում որպես հիմք ընդունվեց Բյուզանդիային ենթակա սլավոնական նահանգներին մեծ մասի կողիֆիկացիոն սիստեմների համար։

Բյուզանդական արվեստի ծաղկման ժամանակաշրջանին հաջորդեց պատկերամարտության (պատկերների հակառակորդների) շարժման ժամանակաշրջանը՝ Գրեթե մեկ և կես դար շարունակվեց պատկերները ավերողների տիրապետությունը։ Եկեղեցիներում մարդկանց պատկերները նկարելու արգելքը տեղի ընդհուպ մինչև 843 թվականը։ Եվ վերջապես տասնյակ տարիներին ճնշումից հետո բյուզանդական արվեստը նորից վերածնունդ է ապրում, բարձր գեղարվեստական պատկերները նորից իրենց տեղերն են գտնում եկեղեցիներում և պալատներում ամբողջ կայսրության մեջ, որն ամենամեծ բարգավաճման տարիներին ձգվում էր Տրապեզոնդից (ներկայիս Տրապիզոնդ) մինչև Դալմացիա և Հարավային Սեբաստիայից մինչև Դամասկոս և իր ազդեցությունն էր թողնում Հարավարևելյան Եվրոպայի սլավոնների ու Մերձավոր արևելքի քրիստոնեական աղանդների վրա։

Եվ դարձյալ, այս անգամ արդեն կրոնական հողի վրա, համարտություն ծագեց արևելյան և արևմտյան Հռոմի միջև։ Վատիկանը ոչ մի կերպ չէր կարող հաշտվել արևելյան քրիստոնեության կենտրոնի այդքան լայն տարածված ազդեցության հետ։ Արևմտյան և արևելյան քրիստոնեության միջև աճող թըշնամությունը, որի արտահայտությունը հանդիսացավ 1054 թվականի սխիզմը¹, միաժամանակ նաև Բյուզանդիայի անկման սկիզբն էր։ Դրանից հետո արևմտյան քրիստոնյաների աչքում բյուզանդացիները դարձան ուշադրության ոչ արժանի հերձվածողներ միայն։ Բյուզանդիան թուրքերի կողմից նվաճվելուց դեռ շատ առաջ այն կողոպտում էին լատինական ասպետների հորդանները։ 1204 թվականին, չորրորդ խաչակրաց արշավանքի ժա-

¹ Ս խ ի զ մ — եկեղեցական պառակտում։

մանակ, Բյուզանդիայի պատմական պարիսպներին մոտեցան խաչակիրները և ավելի դաժան դատաստան տեսան Կոստանդնուպոլսի հետ, քան Մուհամմեդի թուրք հետևորդները երեք դար հետո: Գաղաղած խաչակիրները արյունալի կոտորած կազմակերպեցին քաղաքում, պղծեցին սուրբ Սոֆիան, այնտեղ բռնաբարելով բյուզանդացի կանանց, թալանում էին այն ամենը, ինչ ձեռքնեին էր ընկնում, «կենդանի» ջահեր շինում հույն կրոնաւորներին: Չորրորդ խաչակրաց արշավանքի «հերոսները» ավերեցին ձիարշավարանը, դրամ ձուլեցին նրա բրոնզե արձաններից և ոչնչացրին բոլոր գեղարվեստական արժեքները, բացի էկզիպոսի ձիերից, որոնք այժմ զարդարում են Վենետիկը:

Կայսրությունն նվաճված հողերում հիմնվեցին փոքր իշխանություններ լատինացի խաչակիրների գլխավորությամբ: Բյուզանդիան իր իշխանությունը պահպանեց միայն Կոստանդնուպոլսից դեպի արևելք ընկած տերիտորիաների վրա, գլխավորապես Նիկեայում և Տրապիզոնում:

Շուտով, սակայն, Բյուզանդիային սկսեց սպառնալ մի նոր վտանգ, այս անգամ օսմանյան թուրքերի կողմից:

Բյուզանդական բոլոր տիրույթները ընկել էին նրանց ձեռքը, և միայն Կոստանդնուպոլսի ու նրա մերձակա հողերը գեոևսդիմադրում էին թուրքերի գերակշիռ ուժերին: Քաղաքի դուրսը անհուսալի էր: Բայց, երբ բյուզանդական վերջին կայսր Կոստանտին IX-ը հուսահատված օգնություն խնդրեց պապից, Կոստանդնուպոլսում բռնկեց ապստամբություն, քանի որ ժողովուրդը լավ էր հիշում լատինացիների 50 տարվա կառավարման շրջանը: Այդ ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց, չնայած այն բանին, որ բյուզանդական հոգևորականությունը պաշտպանեց ժողովրդի կողը. «Ավելի լավ է կիսալուսինը, քան կարգի-նալի ծիրանին, ավելի լավ է թուրքական շալման, քան լատինացիների խույրը»: Վենետիկցիների և ջենովացիների աննշան օգնությունը չփոխեց Կոստանդնուպոլսի վիճակը: 1453 թվականի մայիսի 29-ին, հիսուսհինգօրյա պաշարումից հետո, Բյուզանդիան ընկավ, որպեսզի այլևս երբեք չբարձրանա: Որոշ գիտնականներ այդ ամսաթիվը համարում են նոր պատմության սկիզբը:

Բյուզանդիայի անկումը ամենևին չէր նշանակում Կոստանդնուպոլսի փառքի վերջը. սկսվում է բյուզանդական արվեստի յուրացման դարաշրջանը: Կոստանդնուպոլսը վերստին փայլեց

Ստամբուլ անուանով որպես հղոր Օսմանյան դռան մայրաքաղաք: Քաղաքի նոր անունը թուրքերը բխեցնում են «իսլամ բուլու» («իսլամ դավանող») բառերից, բայց ավելի շուտ այն ծագում է հունարեն «իզ տին բուլին» (բառացի՝ «քաղաքում») արտահայտությունից:

Ստամբուլը սկսեց արևելյան կերպարանք ստանալ. այնտեղ բնակեցրին բնիկ թուրքերին՝ Կենտրոնական Անատոլիայի գաղութաբնակներին: Բայց քաղաքի նախկին բնակիչները ևս, հույները, իտալացիները, ֆրանսիացիները, շարունակում էին ապրել այնտեղ, պահպանելով իրենց հավատն ու սովորությունները և համապատասխան տուրք վճարելով՝ իրենց նկատմամբ նոր իշխանության լոյալ վերաբերմունքի համար:

Ավանդությունն ասում է, որ սուլթան Մեհմեդ II նվաճողը, գրավելով քաղաքը, ամենից առաջ գնաց դեպի սուրբ Սոֆիայի սքանչելի տաճարը, որը մնացել էր որպես քրիստոնեության խորհրդանիշ: Սարսափը պատեց բոլոր նրանց, ովքեր գտնվում էին տաճարում. չէ՞ որ մուսուլմանական այս տիրակալը կարող էր պղծել քրիստոնեական սրբությունը, ինչպես այդ բանը մի ժամանակ արեցին խաչակիրները: Բայց Մեհմեդ II-ը ավելի մեծահոգի գտնվեց. նա զսպեց իր ենիչերիներին, որոնք փորձում էին ոչնչացնել թանկարժեք խճանկարները և ավերել մարմարյա աստիճանները: Նա իրեն զրսևորեց նաև որպես ավելի իմաստուն քաղաքագետ, հայտարարելով հունական եկեղեցու պաշտպանության մասին և, Կոստանդնուպոլիսը նվաճելուց հետո շատ շանցած, նշանակելով, ինչպես այդ անում էին նաև բյուզանդական կայսրերը, հույն պատրիարք, որը մինչև այժմ էլ իր նստավայրն ունի Ստամբուլի Ֆենեք թաղամասում: Նա ճանաչեց նաև Ղալաթայի թաղամասում ապրող շինովացիների արտոնությունները:

Մեհմեդ II-ը չավերեց սուրբ Սոֆիան, բայց վերածեց մզկիթի: Մզկիթի պատերին գրտեցին ասուլթներ Ղուրանից, իսկ բյուզանդական որմնանկարներն ու խճանկարները պատեցին կրի բարակ շերտով, որը հեռացվեց միայն 1935 թվականին, երբ Աթաթյուրքի կարգադրությամբ մզկիթը վերածվեց թանգարանի, որը բաց էր աշխարհի բոլոր մարդկանց համար:

Ես ընդհանուր կանոնից բացառություն չէի կազմում և ուստի, հենց որ եկա Ստամբուլ, անմիջապես ուղղվեցի դեպի Այա Սոֆիա: Հիշում եմ, առաջին զգացումը, որ ինձ համակեց, խոր

Հուսախաբութիւնն էր: Ինչպե՞ս: Հենց այս է աշխարհի այն հրաշալիքը, որի մասին ես այնքան շատ լսել ու կարդացել եմ և որը կարծես իրենով մարմնավորում է Ստամբուլը: Այս վիթխարի, անճոռնի, հաստափոր կեղտոտ, դեղին գույնի շենքը, որը աչքի չի ընկնում ոչ թեթևությամբ, ոչ գրավչությամբ և որն իր բազմաթիվ կցաշենքերով ավելի շուտ հիշեցնում է ամրոց, քան բազիլիկա:

Բայց բավական է ոտքդ ներս դնես թանգարանի շեմից՝ ու հայտնվես ներսում, և Հուսախաբության զգացումը տեղը զիջում է զարմանքին, հիացմունքին՝ վիթխարածավալ շափերից, վեհոթյունից ու ներդաշնակութունից: Դժվար է հավատալ, որ նրա ոչ այնքան կանոնավոր արտաքին կեղևը իր մեջ թաքցնում է իր շափերով անպարփակ մի վիթխարի ներքնամաս՝ դեպի երկինք սլացող գմբեթով: Նախքան Հոռմի սուրբ Պետրոսի տաճարի կառուցումը, սուրբ Սոֆիան ամենամեծ եկեղեցին էր աշխարհում: Այնքան հաճախ չի պատահում նման աններդաշնակութուն անհրապույր արտաքին ձևի և ներքին մասի շնաշխարհիկ գեղեցկության միջև: Այդ տաճարի ներսում մարդն իրեն զգում է որպէս մի ավազ, փոշի: Եվ այնուհանդերձ ամեն ինչի մեջ երևում է գծերի զարմանալի թեթևություն և համամասնությունների պահպանում: Կարելի է միայն սքանչանալ այն ժամանակվա զարգացած ճարտարապետական արվեստով. զբմբեթը 54 մետր բարձրության վրա բացված իր միայն մեկ լուսամուտով, որից լուսավորվում է ամբողջ եկեղեցին, հենված է ընդամենը չորս սյուների վրա: Ձեզ ապշեցնում է Այա Սոֆիայի ոչ միայն ճարտարապետական արվեստը, այլև հեքիաթային կահավորությունը. մարմարյա զարմանալի սալիկները բարակ ու լուսավոր երակներով, խոշակների ժանեկանման գեղեցիկ զարդաքանդակները, իսկ գլխավորը՝ խճանկարների շլացուցիչ ոսկին և վառ ներկերը:

Առաջին բազիլիկան, որը նույնպէս կոչվում էր սուրբ Սոֆիա, բայց իր շափերով զգալիորեն ավելի փոքր էր, կառուցել էր դեռ Կոստանտին կայսրը 347 թվականին: Այդ բազիլիկան երկու անգամ հրդեհվել է՝ 415 և 532 թվականներին: Հուստինիանոս կայսրը իր հզորության ծաղկման շրջանում նախկին բազիլիկայի տեղում կառուցել էր մի սքանչելի տաճար և, երբ այն պատրաստ է եղել, ասում են բացականչել է. «Օ՛, Սողոմոն, ես հաղթեցի քեզ»: Իրեն՝ կայսրին, մենք խճանկարի մեջ հավերժացած տեսնում ենք տաճարի մուտքի մոտ:

Այդ սքանչելի կառուցվածքի բնույթը ավելի լավ հասկանալու համար հարկավոր է պատկերացնել նալի կենտրոնում պատկերված նրա ստեղծողին՝ հզոր ու հեշտասեր բռնակալ Հուստինիանոսին իր գեղեցիկ ու անառակ կնոջ՝ Թեոդորայի հետ, բարձրագույն հոգևոր ու պետական իշխանավորներով շրջապատված Փառահեղ զգեստներ հագած՝ նրանք ոսկյա ու արծաթյա մոմակալներին ու աշտանակների հարյուրավոր մոմերի լույսի տակ լսում են երաժիշտների նվագը մանդոլինաների, կիթառների ու կիմբալների վրա, և գեղեցիկ հագնված կանանց, երեխաների ու ներքինիների բազմաձայն երգչախմբի երգը։ Հուստինիանոսի կառավարման տարիներին եկեղեցին ուներ առնվազն հազար ծառայող, չհաշված բազմաթիվ տերտերներին ու եպիսկոպոսներին, որոնք ժամերգություն էին կատարում տաճարում հավաքված հարստությունների շլացուցիչ շքեղության մեջ։ Թվում է, թե միայն մետաքսե վարագույրները զարդարված են հինգ միլիոն մարգարիտներով։ Նախկին վեհությունից այնքան էլ շատ բան չի մնացել՝ խճանկարների ու որմնանկարների մի մասը, մեղկիթը զարդարող սյուները։ Դրսի կողմից, գմբեթի կողքից դեպի երկինք են խոյացել չորս մինարներ։ Տաճարի պատերին, ներկայումս արդեն վերականգնված որմնանկարների ու խճանկարների կողքին կախված են ութ վիթխարի մուգ սալեր, որոնց վրա ոսկյա տառերով հավերժացված են Ալլահի, Մուհամմեդի և վեց խալիֆների անունները։ Թուրքերը, իմ կարծիքով, ճիշտ են արել, որ մզկիթը վերածելով թանգարանի, այդ կլոր սալերը պահպանել են (որքան կարողացել են) անձևումսելի։ զա կարծես մի ակնառու խորհրդանշան է այն բանի, որ Բյուզանդիայի մշակութային ժառանգությունը հաղորդվել է օսմանյան նվաճողներին։

Այա Սոֆիան գեղարվեստական ընդօրինակման նմուշ է եղել օսմանյան վարպետների համար, որոնք Ստամբուլը զարդարել են հարյուրավոր մզկիթներով, դրանով իսկ նրան հաղորդելով մուսուլմանական քաղաքի կոլորիտ։ Սակայն իսլամի այդ սերբություններից շատերի գմբեթները՝ հանճարեղ ճարտարապետ Սինանի ձեռքերի այդ աշխատանքը, ավելի շուտ հիշեցնում էին Այա Սոֆիայի կլոր կամարը, քան սելջուկյան մզկիթների ուղիղ կամարները, որոնք կարելի է տեսնել, օրինակ, Կոնիայում։ Ստամբուլի ամենագեղեցիկ մզկիթները, որոնք վկանեն են այն բանի, որ հինգ հարյուր տարի շարունակ թուրքերը գտնվել են

այդ քաղաքում, իրենց վրա կրում են նաև պարտված, բայց ար-
վեստի մեջ պատկերված Բյուզանդիայի տպավորիչ հետքերը:

Հին Ստամբուլում՝ քաղաքի ամենից ավելի կոլորիտային մա-
սում, դեռևս կարելի է գտնել Այա Սոֆիայից բացի ուրիշ, զուտ
բյուզանդական հուշարձաններ: Այնտեղ կա, օրինակ, մի փոք-
րիկ և արտաքուստ ոչ մի բանով աչքի չընկնող մզկիթ, որը կո-
րել է քաղաքային պարիսպներից ու Ադրիանապոլսի դարպաս-
ներից ոչ հեռու ծուռումուռ փողոցներում: Այն վերաբերում է
V դարին. սկզբում նա կոչվում էր Քորոսի Փրկչի եկեղեցի, այ-
նուհետև՝ Կահրիե ջամի, իսկ հիմա թանգարան է, որը համե-
մատաբար վերջերս է միայն մատչելի դարձել ընդհանուրի դիտ-
ման համար: Դժբախտաբար, այս հուշարձանի նախասկզբնական
խճանկարները, որոնք ոչ պակաս, իսկ գուցեև ավելի գեղեցիկ
էին, քան Այա Սոֆիայի խճանկարները, մեծ մասամբ ոչնչացված
են: Իսկ պահպանված խճանկարներում չկա ոչ էկզոտիկութուն,
ոչ փքունություն, որոնք բնորոշ են եղել կրոնական արվեստի
հուշարձանների մեծ մասի համար: Իսկական գլուխգործոց է
սուրբ Պողոսի խճանկարային պատկերը. նրա դեմքը ոգեշունչ է,
իսկ զգեստի ետնաքղանցքները ստեղծում են եռաչափույթյան
տպավորություն: Զարմանալի գեղեցիկ են նաև որմնանկարները,
որոնք սրբերին պատկերել են բյուզանդական արվեստի համար
բնորոշ՝ հասարակ հույների երկարաժուռ դեմքերով: Բոլորից
ավելի շատ հիշողության մեջ տպավորվել է սգացող Աստվա-
ծամոր որմնանկարը՝ նուրբ և մտասույզ դեմքով: Դժբախտաբար,
այդ որմնանկարների վերարտադրությունները չեն վաճառվում,
իսկ լուսանկարել չի թույլատրվում, քանի որ դրանք թանգարանի
սեփականությունն են: Այդ ժամանակ ես քանիբորորդ անգամ
համոզվեցի, որ թուրքերը առանձնապես չեն էլ ձգտում պրո-
պագանդել իրենց սբանչելի հուշարձանները:

Բյուզանդական աղդեսությունը նկատվում է նաև այն շեն-
քերի վրա, որոնց հեղինակները եղել են օսմանյան վարպետ-
ները: Այնպես, ինչպես Հուստինիանոսն էր իր պատվի գործը
համարում «հաղթել Սողոմոնին», օսմանյան սուլթանները ևս
իրենց համար պատվի գործ էին համարում «գերազանցել Հուս-
տինիանոսին»: Այդ բանը մյուսներից ավելի շատ հաջողվեց
անել ամենազորեղ սուլթան Սուլեյման Սբանչելիին (1520—
1566), որը Կոստանդնուպոլսի գրավումից հարյուր տարի հետո

իր կայսրությունը հասցրեց հղորության ամենաբարձր աստի-
ճանի:

Սուլեյմանի մտահղացումների ու ցանկությունների կատա-
րողը եղավ հանճարեղ ճարտարապետ Սինանը: Ինչպես Օսման-
յան կայսրության ուրիշ շատ ականավոր մարդիկ, նա ևս թուրք
չէր: Եվ այնպես, ինչպես օսմանյան ղենթի փառքը նվաճել են
ոչ թե իրենք՝ թուրքերը, այլ գլխավորապես քրիստոնյաների որ-
դիններ՝ ենիչերիները, այդպես էլ Օսմանյան կայսրության այս
խոշորագույն ճարտարապետը ծագումով՝ եղել է ալբանացի*,
ենիչերիական զորքերի ինժեներ, և մեծ համբավ էր ստացել որ-
պես կամուրջներ կառուցող: Սուլեյման Սքանչելին, ըստ արժան-
վույն գնահատելով նրա տաղանդը, նրան հանձնարարեց կա-
ռուցել պալատները ու մզկիթներ՝ ի փառս Ալլահի, միաժամա-
նակ և իրեն: Իր երկարատև կյանքի ընթացքում (նա մահացել է
89 տարեկանում) Սինանը՝ կառուցել է ավելի քան երեք հարյուր
շենք, այդ թվում՝ 131 մզկիթ, 19 դամբարան, 62 մեդրեսե, 33
պալատ և այլն:

Սակայն Սինանին մեծ փառք բերեց ոչ այնքան նրա զար-
մանալի աշխատասիրությունը, որքան ճարտարապետի նրա ար-
տասովոր տաղանդը, որը գնալով զարգանում էր նորանոր շեն-
քեր կառուցելու հետ զուգընթաց: Նրա յուրաքանչյուր նոր մզկիթ՝
նախնինքն ավելի սքանչելի էր ու ավելի կատարյալ: Նա ճար-
տարապետության մեջ գործադրել է նաև ռազմական ինժեների-
ի տաղանդը: Նրա բոլոր շենքերը մտահղացված են մաթեմա-
տիկական ճշտությամբ, այնպես և իրենց համամասնություն-
ներով, օժտված աղնիվ գծերով: Ինձ թվում է, որ ամենակա-
տարյալ ստեղծագործությունը էդիրնե քաղաքում կառուցած Սե-
լիմիե մզկիթն է, որն այդպես է անվանվել սուլթանի որդի ու
ժառանգ Սելիմի պատվին: Այն աչքի է ընկնում ձևի անզուգական
ներդաշնակությամբ ու հստակությամբ: Մինչև հիմա էլ առեղծ-
ված է մնում նրա չորս մինարենների գաղտնիքը. երբ մզկիթին
նայում ես հեռվից, տեսնում ես միայն երկու մինարե, բայց որ-
քան ավելի շատ ես մոտենում նրան, մինարենները քո աչքերի
առջև երկատվում են և հանկարծ պարզվում է, որ զրանք
չորսն են:

* Հեղինակի այս կարծիքը սխալ է՝ Սինանը ազգությամբ եղել է հայ-
Ման. քաղմ.:

Սինանի ամենահայտնի կառուցումը, որով նա զարգարել է Ստամբուլը, Սուլեյմանիե մզկիթն է, որը այդպես անվանվել է Սուլեյման Սքանչելիի պատվին։ Մզկիթի կողքին՝ պարտեզում, կա երկու դամբարան՝ Սուլեյմանինը և նրա սիրելի կնոջ՝ Ռոկ-սուլանայինը։ Իսկ մի քիչ այն կողմ այդ սքանչելիքը ստեղծողին՝ ճարտարապետ Սինանի համեստ գերեզմանն է։

Ռոկսուլանան... այդ շարաքաստիկ կինը, Սուլեյմանի մեծ սերը, կարևոր դեր է կատարել կայսրության պատմության մեջ։ Նա եղել է, թերևս, միակ կինը, որը նշանակալի ազդեցություն է գործել պետության քաղաքականության վրա։ Պողոտից գերի-վերցված այդ գեղեցիկ սլավոնուհին եղել է ոչ այն է ուսս, ոչ այն է ուկրաինուհի, իսկ զուցե և եղել է լեհուհի, ինչպես պնդում է Տ. Գաշտովտը։ Լինելով սուլթանի հարեմի հարճը, մանկական տարիներից սովորած լինելով դուր գալու արվեստը, նա իր քրնք-շուքյամբ ու գեղեցկությամբ գերել էր տիրակալի սիրտը։ Սա-կայն փառասեր Ռոկսուլանայի համար քիչ էր սուլթանի առաջին հարճի դերը. նա ցանկանում էր դառնալ սուլթանական արքու-նիքի պաշտոնապես ճանաչված տիրուհին, կայսրության իշխա-նակիցը։ Բայց զրա համար նրա հարազատ որդի Սելիմը պետք է դառնար գահաժառանգ. օսմանյան պետության մեջ առաջին տիրուհու դերը կատարում էր ոչ թե սուլթանի կինը (զրանք կա-րող էին լինել մի քանիսը, և հաճախ փոփոխվում էին), այլ սուլ-թանի մայրը՝ «վալիդե-սուլթանը»։ Ուստի Ռոկսուլանայի պլան-ների իրականացմանը խանգարում էր ոչ այնքան սուլթանի կին Գյուլբահարը, որքան նրա որդի Մուստաֆան՝ ենիշերինների և մեծ վեզիր Իբրահիմի սիրելին։

Ռոկսուլանան պետք է իր ամբողջ իշխանությունը գործադրեր սուլթանի նկատմամբ, որպեսզի համոզեր նրան՝ ազատվելու այն մարդկանցից, որոնք խանգարում էին իրեն։ Ոչ առանց նրա սաղրանքի, սուլթանական արքունիքում կատարվեց անհամար արյունահեղ ողբերգություններից մեկը, որոնցով այնքան հա-րուստ է Օսմանյան դոան պատմությունը։ Սուլթանը նախ մահ-վան գիրկն ուղարկեց իր սիրեցյալ մեծ վեզիր Իբրահիմին, թեև երդվել էր նրան, որ քանի ապրում է ինքը, ապրելու է նաև նա՝ Իբրահիմը։ Ինչպես պատմում են, նա հրամայեց Իբրահիմին սպանել քնած ժամանակ, քանի որ քնած ժամանակ, մի հոգևոր անձի խոսքերով, մարդու հոգին թողնում է նրա մարմինը և քնած մարդը, այդպիսով, չի կարող համարվել ողջ... Իբրահի-

մից հետո սուլթանը սպանել տվեց իր սիրելի անդրանիկ որդուն՝ Մուստաֆային։ Ռազմական արշավանքներից մեկի ժամանակ նա նրան կանչեց իր վրանը և վարազուլլի ետևից անձամբ դիտում էր, թե դահիճները ինչպես արագ ու աննկատելի կերպով շրջապատեցին բոլորովին միամիտ պատանուն և խեղդեցին նետի աղեղալարով։ Թագավորական ընտանիքի անդամներին կարելի էր սպանել միայն անարյուն եղանակով։

Այսպես գեղեցկուհի Ռուկոսլանան գրավեց պետության առաջին տիրուհու տեղը։ Հարձից նա դարձավ սուլթանուհի, բայց ճակատագրի բերումով այդպես էլ «վալիդե-սուլթան» չդարձավ, քանի որ մահացավ ամուսնուց ավելի շուտ։ Բայց նրա երազանքը իրականացավ։ Սուլեյմանի մահից հետո գահը գրավեց նրա որդի Սելիմ II-ը, որը պատմության մեջ հայտնի է «հարբեցող սուլթան», «աղնիվ» մականվամբ և որի կառավարման շրջանը իրենով նշանավորում է Օսմանյան կայսրության անկման սկիզբը։

Սուլեյման Սքանչելիից հետո թուրքական և ոչ մի սուլթան նրա փառքին չհասավ։ Նրանք նրան գերազանցեցին մի այլ բանով՝ կոպտություններով, դաժանությամբ կամ անառակությամբ, ոճրագործություններով, և հատկապես եղբայրասպանությամբ, եթե հարկ էր լինում անձամբ նստել գահին և կամ այնտեղ նրստեցնել իր սիրելի ժառանգին։

«Միապետը հարգում և հանդուրժում է եղբայրասպանությունը, եթե խոսքը գահի մասին է»,— կարդացել եմ ես մի ժամանակագրության մեջ, իսկ ավելի ճիշտ՝ սուլթան Մեհմեդ II-ի ժամանակակից, դերվիշ Ահմեդի՝ Օսմանյան կայսրության պատմության վերաբերյալ ավանդապատումների ժողովածուում։ «Թշնամուն հարկավոր է սպանել,— գրել է նա մի այլ տեղ,— իսկ ապա՝ վերացնել... Ամեն ոք պետք է անխնա կերպով օգտագործի այն հանգամանքները, որ ճակատագիրը պարգևել է նրան»։

Բերված խոսքերը ոչ այլ ինչ են, քան իսլամի քարոզած ֆատալիզմի և պատմության մեջ անհատի ակտիվ դերի համոզվածության հետ ներդաշնակ զուգակցում մեկ միասնական ամբողջության մեջ։ Եվ, որպես դրա հետևանք, այն համոզմունքը, որ ճակատագիրը միայն պայմանավորում է հանգամանքները, իսկ դրանց օգտագործումը՝ դա արդեն անհատի գործն է։

Բոլոր սուլթանները Սուլեյման Սքանչլիից հետո հենց այդպես էլ գործել էն՝ Կրանք պնալով ավելի ու ավելի շատ էին փափկակեցության սուլորում իրենց հարեմների պերճության մեջ և ավելի ու ավելի քիչ հետաքրքրվում պետական գործերով, դրանք բարդելով մեծ վեզիրների կամ այլ ֆավորիտների ուսերին... Տեղի էր ունենում աստիճանական ալլասերում:

Սելիմի որդի Մուրադ III-ը, որն ուներ քառասունից ավելի հարճեր և բազմաթիվ զավակներ, ընկնալոր էր: Մուրադի որդի Մեհմեդ III-ը, նույն աղեղալարի օգնությամբ գրավելով սուլթանական գահը, սպանեց իր 19 եղբայրներին և հրամայեց Բոսֆորի ջրերում խեղդել իր հոր հղի հարճերին, որպեսզի սրանք ախոյաններ չծնեն իր համար: Ինչպես վկայում է նրա ժամանակակից սըր Ջոն Սանդերսոնը, Մեհմեդ III-ը ուներ 81 զավակ: Նրա ավագ որդի և գահաժառանգ Ահմեդ I-ը, որը սուլթան էր դարձել տասնհինգ և մահացել երեսուն տարեկանում, իբրեւ թե, պահում էր մի հարեմ, որտեղ կախին մոտ հազար հարճ՝ գլխավորապես եվրոպացի կանայք: Ինչպես գրում է Իկբալ Շահը, թագավորած քսան սուլթաններից տասը մահացել են առեղծվածացին մահով, չորսին սպանել են, իսկ հինգին նախ գահընկեց են աղել և ապա սպանել: Իսկ ինչ վերաբերում է գահաժառանգներին, ապա նրանց պարզապես ուղարկում էին բանտ:

Ստամբուլում կա մի վայր, որտեղ կարծես խտացված ձևով կարելի է պատկերացնել դաժանության ու բռնության ամենօրյա գործերը: Դա Յոթ աշտարականոց ամրոցն է (Նդի կուլեն), որտեղ անհետ կորել են բազմաթիվ սուլթաններ ու նրանց մերձավորներ: Այս ամրոցում ձեռք ցույց կտան այն խցիկը, որտեղ մեռել է Օսման II-ը: Այստեղ մահապատժի էին ենթարկում օսմանական աղեղականներին և օտարերկրյա տերությունների դեսպաններին. դրա մասին են պերճախոս կերպով վկայում պատերին քերժված արձանագրությունները լատիներեն, հունարեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն լեզուներով: Բակում գտնվող արտաքուստ սովորական ջրհորը մի ժամանակ կոչվում էր արյունալի, որովհետև այնտեղ էին նետում կտրված գլուխները: Խցիկներից մեկում պահպանվել է մի կլոր անցք հատակին: Ինչպես պատմում են, այդտեղ նույնպես նետում էին ուսից կտրված գլուխներ:

Յոթ աշտարականոց ամրոցը Ստամբուլի միակ վայրը չէ, որը

Հայտնի է արյունալի գործերով: Կարծում եմ, Ստամբուլ այցելած մարդկանցից ոչ մեկը չի հրաժարվում լինել սուլթանական վադեմի Թոփբափը պալատում, որը եղև է օսմանյան սուլթանների նստավայրը մինչև անցյալ դարի կեսերը, մինչև որ կառուցվեց էլ ավելի շքեղ Դոլմաբահչե պալատը Բոսֆորում: Տարբեր ժամանակներում կառուցված շենքերի այս համալիրը կարծես սուլթանական մի փոքրիկ քաղաք է քարե դարպասների ետևում: Պալատի հենց այդ դարպասներից՝ «գոնից» էլ ծագել է «Բարձրագույն դուռ» տերմինը, որը նշանակում էր սուլթանական Թուրքիայի կառավարությունը:

Մի ժամանակ պալատի բակում կանգնած էին ենիչերիների զորանոցները, որոնց կամքի հետ պարտավոր էին հաշվի նրստել անգամ սուլթանները (ենիչերիների ձեռքով սպանվել են թուրքական առնվազն վեց սուլթաններ): Այստեղ կարելի է տեսնել մի հատուկ շատրվան, որտեղ գլխավոր դահլիճը սովորություն ուներ լվալ ձեռքերը՝ իր «պաշտոնական պարտականությունները» կատարելուց հետո: Մի քիչ այն կողմ բանտի խցիկներն են, որտեղից զոհերին տանում էին մահապատժի. դրանից հետո առավել երևելի մարդկանց գլուխները հագցնում էին փկար ձողերին և ցուցադրում պալատի պատերի վրա, որպեսզի ամբողջ դիտի:

Շատ տարիներ են անցել այն ժամանակներից, բայց քարե գորշ բակը մնացել է անփոփոխ ձևով: Պահպանվել են խոհանոցների վիթխարի շենքերը, որտեղ կերակուր էր պատրաստվում մի քանի հազար մարդու համար, զրահների ու զինվորական հանդերձանքի, սուլթանների պատգարակների ու կառքերի հիանալի հավաքածուն. այստեղ էլ կառուցված են պալատի տաղավարները: Դրանցից մեկը մանրակերտի մեջ վերարտադրում է Բաղդադի պալատը, որ կառուցել է Մուրադ IV-ը 1638 թվականին՝ ի պատիվ Բաղդադի նվաճման: Բայց ինձ վրա ամենամեծ տպավորությունը գործեց սուլթանների գանձարանը, որտեղ հավաքված են անթիվ-անհամար հարատվյուններ: Մի փոքր անց դու սկսում ես թագը զարդարող շտեմնված մեծության այդ բոլոր գոհարներին, զմրուխտներին ու մյուս թանկարժեք քարերին նայել որպես հասարակ, անարժեք ապակու կտորների: Այստեղ ցուցադրված սուլթանական դահլիճից մեկը ամբողջովին պատրաստված է ոսկուց և զարդարված քսանհինգ հազար գոհարներով:

Հարեմ... Սուլթանական արքունիքի ամենախորհրդավոր ու ամենից ավելի ուժեղ պահպանվող մասը... Հարեմի կողքին են գտնվում սուլթանի մոր՝ զեպի Բոսֆոր ու Մարմարա ծով նայող առանձնասենյակները՝ Հյուրասենյակը, ճաշասենյակը, նընջարանը և աղոթարանը։ Այս համեստ սենյակներում էր ապրում օսմանյան պետության ամենահզոր կինը. նա էր վառավարում հարեմը, իր որդիների մոտ էր խցկում իր սիրեցյալներին և դրանով հաճախ աղղեցություն ունենում պետական գործերի ընթացքի վրա։

Բայց եթե այստեղ ողջ-ողջ զնգանված գեղեցիկ կանանցից որևէ մեկը, որոնց կարելի էր գնել կամ նվաճել զենքի ուժով, երազեր սուլթանի կնոջ տեղի մասին, նա պետք է ընկներ սուլթանի մահիճը։ Բավական էր, որ տիրակալը իր բարեհաճ ուշադրությունը դարձներ այդ հարձերից որևէ մեկի վրա, նրան անմիջապես փոխադրում էին հատուկ առանձնասենյակ։ Եվ այդ ժամանակ նա վշտի ու մենակության մեջ սկսում էր սպասել, թե առաջին քայլին երբ կհաջորդի երկրորդը և ինքը կարժանանա էլ ավելի բարձր պատվի՝ մտնելու սուլթանի ննջարանը։ Եթե նրա քախտը բերի և սկսի կանոնավոր կերպով այցելել սուլթանի ննջարանը, ապա նա կգառնա հարձ և իր տրամադրության տակ կստանա հարեմի կին, ապրանքներից մեկին, որը կսկսի նրան ծառայել ու շողորորթել ճիշտ այնպես, ինչպես դեռ վերջերս միայն ինքն էր անում այդ։

Ինչպե՞ս էր հաջողվում կարգ ու կանոն պահպանել ամբողջ աշխարհից ու տղամարդկանցից մեկուսացված երիտասարդ գեղեցիկ կանանց այդ բազմության մեջ։ Չէ որ նրանք շատ-շատ էին. երբեմն հարեմում տառապում էին մի քանի հարյուր, իսկ երբեմն էլ՝ մի քանի հազար կանայք։

Այդ գործում մայր սուլթանի գլխավոր օգնականն էր սև ներքինիների պետը՝ շտեմանված հարուստ ու աղղեցիկ մի մարդ։ Նա իրավունք ուներ իր մոտ ծառայության վերցնել ներքինիներին ու գերիններին։ Ֆիզիկական խեղությունը այդ մարդկանց դարձնում էր դաժան ու խորամանկ. նրանք ամբողջ հարեմը պահում էին սարսափի մեջ, և Բոսֆորի ջրերում խեղդված բազմաթիվ գերի կանայք եղել են այդ ամենաաղոթելի մարդու զոհերը։ Դրա համար բավական էր, որ նա սուլթանի կամ վեզիրներից որևէ մեկի ականջին շնչար, թե իբր այս կամ այն ստրկուհին

փորձել է, օրինակ, սիրահարական մի երկտող ուղարկել պալատի պատերից դուրս:

Սակայն, հարատուօթյունը՝ հարատուօթյուն, և աղղղեցութիւնը՝ աղղղեցութիւն, իսկ ներքինիների դրութիւնը աննախանձելի էր: Նրանք ֆիզիկապէս խեղանդամ էին դարձված, բայց մնացած բաներում մնում էին որպէս նորմալ մարդիկ... Մոտեցան իր «Պարսկական նամականիում» բերում է մի ներքինի խոսքերը. «Ես հեծում եմ՝ հոգսերի ու տագնապների մեջ անցկացրած իմ հիսուն տարիների ծանր բեռի տակ ճնշված, և շեմ կարող ասել, թե իմ այս երկարատև կյանքի ընթացքում ինձ վիճակվել է ունենալ գեթ մեկ լուսավոր օր և գեթ մի ակնթարթ հանգիստ կյանք»:

Նվ աչնում են այնիվ, սուլթանի հարեմի կամ նրա բարձր իշխանավորների հարեմների դժբախտ գերիների վիճակը արժանի է մեծ կարեկցության: Նշանավոր Փակ շուկայում պահպանվել են մի քանի կիսավեր տնակներ, որտեղ գեռ անցյալ դարի վերջին տեղի էր ունենում ստրուկների, գլխավորապէս ստրուկհիւներին առևտուրը, ըստ որում ամենից ավելի թանկ գնահատվում էին շիկահեր սլավոնուհիներն ու շերքեղուհիները:

Այժմ Ստամբուլի շուկայում կանանց շեն վաճառում, բայց լիառատ կերպով վաճառում են կանացի զարդեր: Այս շուկայի պատմութիւնն ունի գրեթե նույնքան տարի, որքան և հենց իր՝ Ստամբուլի պատմութիւնը. այն կառուցվել է 1461 թվականին, այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի գրավումից մի քանի տարի հետո: Այս ժամանակամիջոցում շուկան մի քանի անգամ ավերվել է հրդեհներից, իսկ 1894 թվականին քանդվել երկրաշարժից: Սակայն քարե կամարը մնացել է անվնաս, և տուժել են միայն փոքրիկ կրպակները:

Ներկայումս այդ կամարի տակ, 30 հազար քառակուսի մետր տարածութիւն վրա, ձգվում են միանգամայն ժամանակակից խանութների ու կրպակների ամբողջ նեղ փողոցներ, որոնք, ինչպէս ասում են, մոտ երեք հազար տարվա պատմութիւն ունեն: Անմիջապէս ուշադրութիւն են գրավում ոսկերչական իրերի ցուցափեղկերը: Բայց բավական է շուկայի գլխավոր զարկերակից դուրս գալ և ընկնել վողբերի շարքերի լաբիրինթոսը (իսկ դրանց թիվը, ինչպէս պատմում են, հասնում է հարյուրի), ապա կարելի է անվերջ պտույտներ գործել շուկայում և նրա ելքը չգտնել: Բայց զրա փոխարեն կարելի է գտնել բազմաթիվ փոքրիկ խա-

նութներ, որտեղ վաճառվում են տնայնագործական առարկաներ պղնձից ու արծաթից, կերամիկայից, ոսկեզօծ թելերով ասեղնագործված աղբալին զգեստներ, թուրքական հայտնի գորգեր:

Երբ շրջում ես փակ շոկայի ոսկերչական խանութները, հասկանում ես, թե որքան հարուստ է Ստամբուլը: Իսկ շոկայից ոչ շատ հեռու, քաղաքի ծուռումուռ փողոցներում դուք տեսնում եք աղքատություն ու թշվառություն: Կարկատած շոքերով մարդիկ (Յերես, ես այստեղ առաջին անգամ իրոք հասկացա, թե ինչ է նշանակում «կարկատանը կարկատանի վրա» արտահայտությունը), մուրացկան երեխաներ... Թոփքափը պալատի մուտքի մոտ կարելի է դիտել այսպիսի մի պատկեր. ուշ երեկոյան ուղիղ աստիճանների վրա և ծառերի միջև պառկում են քնելու ցնցոտիներ հազած անտուն գյուղացիները, իրենց տակ՝ գետնին փռելով լրագրի թղթի մի կտոր: Այդ դժբախտ մարդիկ գյուղերից թափվում են Ստամբուլ՝ գոնե որևէ աշխատանք ու հաց ձարելու հույսով: Բայց հենց աշխատանքն ու հացի կտորն է, որ այնքան դժվար է ձարել թուրքական ամենամեծ քաղաքում, որտեղ, արդյունաբերական պալատի տվյալներով, կենտրոնացած է երկրի բանվորների մոտ կեսը:

Տուփերից, թիթեղյա ամաններից, ֆաներայից ու ստվարաթղթից մի գիշերվա ընթացքում այդ դժբախտները սարքում են քողոմեկի խրճիթներ, չապես կոչված «գեջեկոնդոներ» (բառացի՝ «մեկ գիշերում կառուցված»)։ Թուրքիայում, ինչպես և Իտալիայում գործող սովորույթի համաձայն, չի կարելի քանդել այն տունը, որի վրա գիշերվա ընթացքում կառուցված է կտուր: Այդպիսի տնակները Ստամբուլում գրավում են ամբողջ թաղամասեր, և դրանցում ապաստան է գտել մոտ կես միլիոն մարդ: Որոշ տեղերում «գեջեկոնդոները» կանգնած են հարուստ գերեզմանների կողքին, որոնց վրա կան սպիտակ մարմարից պատրաստված հարուստ տապանաքարեր: Ստամբուլի հարուստների դամբարանները ամբողջ կացարաններ են՝ հաճախ էլեկտրականությամբ ու կողքին եղած ջրավաղաններով: Այդպիսի դամբարանների գինը կես միլիոնից մինչև մեկ միլիոն թուրքական լիրա է: «Եթե հավաքենք Ստամբուլի գերեզմանների ամբողջ մարմարը, ապա դա կրավականացնի Ստամբուլի նման ևս հինգ քաղաքների կարիքները», — դրել է հայտնի թուրք գրող Յաշար

Քեմալը իր մեծ աղմուկ հանած ռեպորտաժում, որ նա վերնագրել է՝ «Աղքատների տներն ու հարուստների դամբարանները»։ Այդտեղ էլ նա բերում է «գեջեկոնդուի» մի բնակչի խոսքերը, որը խմելու ջուր բերելու համար իր տնակից գնում է մի կիլոմետր հեռու. «Մեռած հարուստները հարյուր անգամ ավելի լավ են ապրում, քան մենք՝ ողջերս»։

Ստամբուլի՝ իրենց տարածությանը ու հարստությանը երկու ամենամեծ գերեզմանատները գտնվում են Ոսկյուղարում և էյուք ջամի մզկիթին կից՝ Ոսկեղջյուրում։

Ինչպես պատմում է ավանդությունը, մարգարեի զինակից ու գործակից էյուք Անսարբին սպանվել է 670 թվականին արաբների կողմից Կոստանդնուպոլսի առաջին պաշարման ժամանակ։ Մեհմեդ II-ի բանակից մի մուլա երազում տեսնում է նրա թաղման վայրը հենց այն ժամանակ, երբ Կոստանդնուպոլիսը շրջապատած թուրքերը արդեն պատրաստ էին նահանջելու։ Այդ տեսիլքից ոգեշնչված, նրանք գրոհով գրավեցին քաղաքը։ Իբրեւ երախտագիտություն Մեհմեդ II-ը հրամայեց այդ տեղում սպիտակ մարմարից կառուցել մի մզկիթ, իսկ կողքին դամբարան՝ էյուքի մասուհիների համար և զարդարել երկնագույն մաշուկեկայով։ Այդ վայրը երկար ժամանակ սրբազան էր համարվում մուսուլմանների համար։ Քրիստոնյաներին թույլ չէին տալիս անգամ բնակվել մզկիթի մոտակայքում։ Հիմա այդ արգելքը հանված է, և բոլորն էլ իրավունք ունեն մտնել այն իջևանատունը, որտեղ սոսիների մեջ կանգնած է մզկիթը, որի կտուրին հարմարավետ բներ են հյուսել աղավիններն ու արագիլները։ Ի տարբերություն մյուս տաճարների, էյուք ջամին գտնվում է քաղաքի աղմուկից հեռու։ Իջևանատան ետեի կողմում տեղավորված են փոքրիկ խանութներ ու կրպակներ, բակում կանգնած են ծառերից կապած ավանակները։ Ամեն ինչից զգացվում է, որ մուսուլմանները ձգտել են այստեղ՝ Մարգարեի զինակցի հավիտենական հանգստավայրի կողքին, թաղված լինելու պատվին։ Այդ մասին են վկայում բազմաթիվ սպիտակ տապանքարերը՝ դարդարված արաբական հյուսագրերով։ Տղամարդկանց տապանքարերը իրենց ձևով հիշեցնում են չալմա կամ ֆես (նայած հանգուցյալի հասարակական դիրքին), իսկ կանանց գերեզմանների վրա՝ ծաղիկ։ Այս գերեզմանատանը տիրում է հանգստության ու անդորրի, այլ ոչ թե վշտի մթնոլորտը, և այդ պատճառով էլ, հավանաբար, այնտեղի բնակիչների սիրված վայրն է զբո-

սանքների ու զբոսախնջույքների համար: Շատ գեղատեսիլ են նաև փոքրիկ գերեզմանատները, որոնք կորել են ծառերի, փակ պատշգամբներով տիպիկ թուրքական փայտաշեն տների արանքներում՝ հին Ստամբուլի թաղամասերում:

Էյուրի հսկայական գերեզմանատունը տանում է գեպի մի բլուր, որի կատարին կանգնած է մի փոքրիկ փայտաշեն տնակ՝ սրճարան, Պիեր Լոտի մեծահռչակ անտունով: Ինչպես պատմում են, Լոտին հենց այստեղ էր ժամերով նստում, զմայլվելով Ոսկեղջյուրի գեղեցկությամբ, որ նա այնքան վառ կերպով նկարագրել է հետագայում: Ժիշտ է, նրա ժամանակ Ոսկեղջյուրը, անպայման, եղել է ամելի գեղեցիկ, քան հիմա: Նրա ափերին կառուցված արդյունաբերական ձեռնարկությունները ընդմիջտ մարել են այդ ծովածոցի ջրերի ոսկեփայլը:

Ստամբուլի մզկիթներով և պատմական մյուս հուշարձաններով կարելի է պատկերացում կազմել քաղաքի պատմության մասին: Դրանց թվում առանձնահատուկ տեղ է զբաղում սուլթան Ահմեդի սպիտակ քարե մզկիթը՝ այսպես կոչված, Երկնագույն մզկիթը: Այն կանգնած է Այա Սոֆիայի դիմաց և աչք է շոյում իր ներդաշնակությամբ, կուռ կառուցվածքով, թևթևությամբ, կարծես մարտահրավեր նետելով վիթխարածավալ Այա Սոֆիային: Երկնագույն մզկիթը կառուցվել է XVII դարի սկզբին և մեծ Սինանի աշակերտի՝ ճարտարապետ Մեհմեդի, ամենագեղեցիկ ստեղծագործությունն է. վերջինս, կառուցելով այդ մզկիթը, ապացուցեց, որ արժանի է իր ուսուցչին: Մզկիթի ընդարձակ ներքնամասը զարմանալիորեն գեղեցիկ է արևոտ օրերին, երբ լույսը, թափանցելով գույնզգույն ապակիներ ունեցող լուսամուտներից, արտացոլվում է բաղմագույն, գլխավորապես երկնագույն հախճապակե սալիկներին, որոնցով շարված են պատերը, և էլ ամելի են ընդգծում խայտաբղետ գորգերի շքեղությունը հսկայական դատարկ սրահում: «Հազար ու մի գիշերների» հեքիաթների տպավորությունը հատկապես ուժեղանում է կնօրյա աղոթքի ժամանակ, երբ աղոթողները սկսում են միաժամանակ ստորացած (բառիս իսկական իմաստով) երկրպագություններ հղել ալլահին, ապա կարծես հրամանով, վեր են կենում և նորից իջնում ծնկի:

Երկնագույն մզկիթն ունի մեկ ուրիշ առանձնահատկություն ևս, որի շնորհիվ համարվում է Ստամբուլի ամենագեղեցիկ մզկիթը: Նա ունի վեց մինարե, այլ ոչ թե չորս: Ինչպես պատ-

մում է ավանդությունը, սուլթանը ճարտարապետին հանձնարարել էր կառուցել ոսկե (ալթըն) մինարեններ, բայց ճարտարապետը սխալ էր հասկացել ու կառուցել էր վեց (ալթը) մինարե... Հայտնի չէ, իրոք այդպես եղել է, թե ոչ, բայց միայն Մեքքայի իմամը սուլթան Ահմեդի այդպիսի ցանկությունը համարել էր շտեմանված հանդգնություն, քանի որ միայն յուրաքանչյուր մուսուլմանի սրտին ամենաթանկագին միակ Քաաբա տաճարը Մեքքայում ուներ վեց մինարե ունենալու իրավունք: Բանը վերջացավ նրանով, որ սուլթանը հրամայեց իր սեփական միջոցներով Քաաբայի մզկիթի կողքին կառուցել յոթերորդ մինարեն՝ որպես «բարոյական փոխհատուցում»: Այդ ժամանակից սկսած հենց այստեղ՝ Երկնագույն մզկիթում էին աղոթում սուլթանն ու նրա արքունիքը մուսուլմանական մեծ տոներին: Իսկ Երկնագույն մզկիթի առջև, Աթ մեյդանը հրապարակում, որտեղ մի ժամանակ ձիարշավարանն էր, ընթանում էր Բյուզանդիայի, փակ ապա նաև Բարձրագույն դուան «Հասարակական կյանքը»: Այստեղ էին ի կատար ածվում հրապարակային մահապատիժները և տոնվում մեծ հաղթանակները... Հենց Աթ մեյդանը հրապարակում 1826 թվականին հայտարարեցին ենիչերիական զորաբանակը ցրելու մասին:

Այս հնագույն հրապարակում ավելի շատ, քան ուրիշ որևէ տեղում, զգացվում է մեծ քաղաքի զարկերակի տրոփյունը, որտեղ անցյալի շերտանալվածքները, սերտորեն միահյուսվելով արդիականության հետ, միավորվել են մեկ ներդաշնակ ամբողջության մեջ: Պատմությունն այստեղ ցանկապատված չէ, թանգարաններում փակված չէ. այն իրեն զգացնել է տալիս ամեն քաղաքի: Այստեղ տարբեր դարաշրջաններ ամենաանսպասելի կերպով միահյուսվում են միմյանց հետ: Հրապարակից ոչ հեռու լավ պահպանվել են հոմեակական գլանատատկառները: Թոփ-քափը պալատի կողքին հնագիտական թանգարանն է, որտեղ հունա-հոմեակական մշակույթի հուշարձանների մեջ աչքի է ընկնում հին ժամանակների մեծագույն զորավարներից մեկի՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու սպիտակ մարմարե սարկոֆագը, որը զարդարված է Ալեքսանդրի կյանքի տեսարանները վերարտադրող հարթաքանդակով:

Իսկ Ոսկեղջյուրի մյուս կողմում կարծես բոլորովին այլ քաղաք է. սա ավելի արդիական է՝ առանց պատմական հետաքրքիր հուշարձանների, զուրկ հին Ստամբուլի վեհությունից: Բայց այս-

տեղ էլ հորդում է կյանքը. անդադար կանչում են նավերի շշակները, բղավում են փողոցային մանր առևտրականները, որոնք հին և նոր քաղաքը իրար միացնող զլխավոր ճանապարհի՝ Ղալաթայի կամրջի տակ նավակներում նստած առաջարկում են իրենց աշխատանքի պտուղները՝ ոմանք ձուկ, մյուսները՝ դեղձ։ Կամրջի ստորին հարկում կան բազմաթիվ խանութներ ու սրճարաններ, որոնցում, թուրքական սովորության համաձայն, հավաքվում են զլխավորապես տղամարդիկ։ Լաստանավերը բերում են մարդկանց Ստամբուլի արվարձաններից, Բոսֆորի մյուս կողմից, ալսինքն՝ Ասիայում ընկած տարբեր քաղաքներից ու բնակավայրերից։ Այս ամենն էլ հենց արեհլյան տեսք են տալիս Ստամբուլին...

Գոլմաբահչեի հակալական պալատը արեհլյան ձևով պերճաշուք է, բայց զուրկ է ներդաշնակությունից ու լիհ գծերից, որը բնորոշ է հին քաղաքի շինություններին։ XIX դարի երկրորդ կեսից այս պալատը եղել է սուլթանների նստավայրը։ Գոլմաբահչեի պալատը, այդ հակալական շենքը, իր նրբարվեստ դարդարանքներով հիշեցնում է տորթ՝ պատրաստված մի շատ հմուտ հորեշակագործի կողմից, որը, սակայն, չի հասկացել, որ այդքան բազմաթիվ ու բազմապիսի դարդարանքների կուտակումը ոչ այնքան գեղեցկության, որքան վատ ճաշակի նշան է։ Երբ նայում ես պալատին, ապա մտածում ես, որ դրա համար չեն խնայել ո՛չ բազմազուն մարմարը, ո՛չ էլ ծիրանաքարը։ Անշուփ մեծ են պալատի դահլիճները. դահադահլիճում, օրինակ, բյուրեղապակյա ջահերը կշռում են չորս և կես տոննա։ Այդպիսի արեվելյան շքեղության ֆոնի վրա միանգամայն համեստ տեսք ունի այն սենյակը, որտեղ ժամացույցը կանգ է առել 9.05 րոպեին։ Այդ սենյակում 1938 թվականի նոյեմբերի 10-ին մահացավ Աթաթյուրքը։

Կոթրիտից ամենից ավելի շատ զուրկ է քաղաքի այն մասը, որը համարվում է առավել ժամանակակից։ Ստամբուլի կենտրոնը՝ Բեյօզլուն (նախկին Պերան), իրենից ներկայացնում է անճաշակ ու կեղծ ժամանակակից շենքերի՝ բնակելի տների ու խանութների մի կուտակում, որոնք համակնում են մայրաքաղաքային պերճաշուքության. կատաղած սլանում են ավտոմոբիլները՝ նման երթևեկության համար անհարմար նեղ և ծուռամուռ փողոցներով, որոնք հատում են քաղաքի կենտրոնական առևտրական զարկերակը՝ Իստիքլյալ շողդեսին։ (Անկախության

պաշտոան»): Աշքի է զարկում կոսմոպոլիտական նորահարստության ու վատ ճաշակի և հին Ստամբուլի շենքերի պատմական գեղեցկության ու վեհության միջև եղած զարմանալի հակադրությունը: Իհարկե, քաղաքի այս մասում ևս կան շենքեր, որոնք ուշադրություն են գրավում եթե ոչ գեղեցկությամբ, ապա իրենց չափերով. օրինակ, Ստամբուլի օպերայի թերավարտ շենքը կամ ամերիկյան «Հիլտոն» հյուրանոցի շենքը, որի շքեղությունը թուրքական աղքատության ֆոնի վրա վրդովմունքից բացի ուրիշ զգացում չի առաջացնում:

Բեյօղլուլուց ոչ հեռու, նեղլիկ փողոցների լարիքին թոտում, կանգնած է մի աննկատելի տնակ, որն առանձնապես թանկ է ամեն մի լեհի սրտին և որը պատկանում է լեհական մշակույթի գանձարանին, թեև, դժբախտաբար, դեռևս լեհական կառավարության սեփականությունը չէ: Այդ տանը վախճանվել է լեհ մեծ բանաստեղծ Միցկևիչը: Ավելի ճիշտ, այն տունը, որտեղ մահացել է բանաստեղծը, այրվել է 1870 թվականին, բայց արդեն 80-ական թվականներին դրա տեղը կառուցվել է ճիշտ նույնպիսի մի տուն՝ այդ ժամանակ Ստամբուլում ապրող լեհ Ռատինսկու ջանքերի շնորհիվ: 1955 թվականի դեկտեմբերին, բանաստեղծի մահվան հարյուրամյա տարեդարձին, այստեղ բացվեց Միցկևիչի համեստ թանգարանը, ավելի ճիշտ, նույնիսկ ոչ թե թանգարան, այլ բանաստեղծից հետո մնացած իրերի մշտական ցուցահանդես, որը կաղմակերպված է Կրակովի թանգարանի տնօրենի տեղակալ Զդիսլավ Ժիգուլսկու նախագծով: Նկուղում դրված է այն դամբարանի ճիշտ պատճենը, որտեղ մոտ մեկ ամիս մնացել էին մեծ բանաստեղծի մասունքները, ինչպես նաև նրա ետմահու դիմակը: Առաջին հարկում և կիսավերահարկում ցուցադրված են Միցկևիչի այն դիմանկարների ու կիսանդրիների վերարտադրությունները, որոնք կատարված են այնպիսի վարպետների ձեռքով, ինչպիսիք են Ռոդակովսկին և Դեկարուան, Դավիդ դ'Անժեն և Դունիկովսկին... Հենց այստեղ էլ գրված են «Պան Թագեուշի» և «Ջյագիի» բնագրի ֆաքսիմիլները, «Պան Թագեուշի» հրատարակությունները տարբեր լեզուներով և բանաստեղծի ուրիշ շատ հիշարժան իրեր, զրանց թվում նաև նրա «մոսկալ բարեկամներ» Պուշկինի և Ռիլեկի դիմանկարները: Այս ամենը սիրով դիտեղված է մի քանի համեստ սենյականերում և ստեղծում է միատիպական բարեպաշտության մի յուրահատուկ մթնոլորտ, որը այցելուներին հնարավորություն է

տալիս ապրել խորհրդածության բռնաստեղծի մեծ գործի մասին:

Այդ նույն բանի մասին են վկայում նաև լեհերի, ասենք ոչ միայն լեհերի, այլ և՛ թուրքերի, և՛ ֆրանսիացիների, և՛ իտալացիների պերճախոս կարծիքները տպավորությունների գրքում... Յավոք սրտի, գրեթե բոլոր այցելուներն էլ ընդգծում են, որ պատահաբար են ընկել այս տունը: Այս յուրահատուկ թանգարանի գոյության մասին ոչինչ չի ասված Ստամբուլի մասին և ոչ մի ուղեցույցում: Մինչդեռ բոլոր ուղեցույցներում պատվավոր տեղում նշված է Պիեռ Լոտիի սրճարանը, մի բանաստեղծի, որի գրական տաղանդը ոչ մի կերպ չի կարելի համեմատել Միցկևիչի հանճարի հետ...

Բեյօզլու թաղամասը մինչև ուղն ու ծուծը կոսմոպոլիտական է: Այստեղ ապրում է հիմնականում ոչ թուրք արդյունաբերական ու առևտրական բուրժուազիան, ինչպես նաև մանր բուրժուազիան և արհեստավորները: Եթե ուզում ես որևէ բան գնել Բեյօզլուում, բոլորովին էլ պարտադիր չէ, որ իմանաս թուրքերեն (ի տարբերություն Անկարայի). դրա համար բավական է իմանալ ֆրանսերեն, հունարեն կամ իսպաներեն և կամ խոսել սեֆարդական հրեաների լեզվով, որոնք ինկվիզիցիայի կողմից Իսպանիայից արտաքսվելուց հետո ապաստան են գտել օսմանական պիտությունում: Կարելի է խոսել նաև իտալերեն, գերմաներեն, հայերեն, բայց ամենից ավելի հաճախ այստեղ, այնուամենայնիվ, լսվում է անգլիերեն խոսքը: Ստամբուլցի տիպիկ լեանտացի առևտրականը ամեն օր խոսում է անվաղն չորս լեզուներով և, իմ կարծիքով, ամենից ավելի վատ գիտե հենց թուրքերենը: Այդպիսի առևտրականը ապրում է թուրքերի կողքին, ինչպես ապրել են նրա նախնիները, բայց հաճախ թուրքերին վերևից է նայում...

Ամբողջ բաղմադարյան պատմությունը իր կնիքն է դրել Ստամբուլի կոսմոպոլիտիզմի վրա, մի քաղաքի, որն ապրել է իր փառքը և չի կարող հաշտվել այն բանի հետ, որ իրենից խլել են առաջնակարգ դիրքը: Թեև, չկա ստամբուլցի որևէ բնակիչ, այդ թվում և թուրք, որը խոսակցության ժամանակ այս կամ այն կերպ չնկատի, որ Անկարան «պակաս կուլտուրական է»: Ըստ որում ձեր զրուցակիցը անպայման կհիշատակի, որ հենց Ստամբուլում է ստեղծվել թուրքական առաջին համալսարանը, որ Ստամբուլը մինչև հիմա էլ դեռ մնում է որպես երկրի քաղա-

քական, հոգևոր ու տնտեսական կյանքի կենտրոն: Այս ամենը, անկասկած, այդպես է. հենց Ստամբուլում էր, այլ ոչ թե ուրիշ որևէ քաղաքում, որ 1960 թվականի ապրիլին սկսվեցին ուսանողական հուզումները, որոնք վերջի վերջո հանգեցրին Մենդերեսի ռեժիմի տապալման: Ստամբուլը երկրի մշակութային կյանքի կենտրոնատեղին է. այստեղ են գործում թուրքական լավագույն թատրոնները: Բայց Ստամբուլը նաև ամենամեծ արդյունաբերական կենտրոնն է. այստեղ ամենից ավելի ակտիվորեն է տրոփում առևտրական կյանքի զարկերակը: Ստամբուլը արանսպորտային կարևոր հանգույց է. նրա վրայով է անցնում եվրոպան Մերձավոր արևելքի հետ միացնող երկաթուղագիծը: Մի խոսքով, Ստամբուլը Թուրքիայի ամենամեծ քաղաքն է ու ամենակարևոր կենտրոնը: Այս ամենը ճիշտ է: Բայց Անկարան կառավարության նստավայրն է, այնտեղ է գտնվում մեջլիսը, և Անկարայում են ընդունվում այն որոշումները, որոնք փոխում են երկրի դեմքը:

Ստամբուլը արդեն մայրաքաղաք չէ, բայց նրա վաղեմի հրապուրանքը մնացել է: Այդ հրապուրանքը կարելի է տեսնել ոչ թե զլխավոր Իստիքլալ ջադդեսիում՝ նրա խառնաշփոթ եռուզեռի մեջ, այլ հին Ստամբուլում, որտեղ հին օսմանական մշակույթի մթնոլորտը բյուզանդականի հետ զուգակցված դիմակայում է արդիականության գրոհին: Այդ մշակույթների միահյուսումը ապրում է նեղլիկ փողոցներում, դրանց վրա կախված հին տների պատշգամբներում: Հին Ստամբուլի հատկանիշներն են փողոցների առևտրականներն ու փողոցային գրագիրները, որոնք գրիչը փոխարինել են գրամեքենայով, ինչպես այդ օսմանջում է XX դարը: Դրանք Ստամբուլի տղամարդիկ են, որ ժամերով նստում են փոքրիկ սրճարաններում, ծուլորեն կոմ-կոմ խմելով սուրճը և ծծելով նարգիլեն... Հին Ստամբուլը ապրում է Այա Սոֆիայի կամարների տակ, Երկնագույն մզկիթի կախարդական գեղեցկության մեջ, էյուք ջամիի կտուրի աղավախների մեջ, Սուլեյմանիեի դմբեթի տակ... Հին Ստամբուլը մնում է Բոսֆորի սքանչելի ափին, նույնիսկ չավերված ասֆալտե խճուղու վրա, որի երկայնքով շարվել են դեռևս պահպանված փայտաշեն առանձնատները... Այս ամենի մեջ զգացվում է Ստամբուլի անկրկնելի մթնոլորտը, մի քաղաքի, որտեղ բազում սերունդների գործերը, բազում ժողովուրդների հանճարն ու մշակույթը միահյուսվել են մեկ անբաժանելի ամբողջություն մեջ:

Հին Ստամբուլը «դու»-ով է խոսում պատմության հետ, և նրա ֆոնի վրա նոր քաղաքը, որպես մի նորբախտագյուտ, բավական դժգույն տեսք ունի: Ինչպես երևում է, պատմությունը այստեղ կատարել է իր առաքելությունը, եթե առաջին տեղը զիջել է Անկարային՝ այդ ժամանակակից քաղաքին, որն Աթաթյուրքի կամքով կառուցվել է անատոլիական ջրաղորդ սարահարթում:

ԱՆԿԱՐԱՆ ԱԹԱԹՅՈՒՐԻ ՔԱՂԱՔՆ Է

Այսօրվա Անկարան մի քաղաք է, որ ստեղծել է Աթաթյուրքը: Երբ 1920 թվականի ապրիլին նա Անկարայում գումարեց Ազգային մեծ ժողով, որը մարտահրավեր նետեց սուլթանական կառավարության կապիտուլյանտական քաղաքականությանը և դրեց Թուրքիայի ազգային վերածննդի հիմքերը, Անկարան մի երկրորդական գավառական քաղաք էր՝ քսան հազարից մի քիչ ավելի բնակչությամբ: Այժմ այն ավելի բան մեկ միլիոնանոց քաղաք է¹:

Անկարան ընկած է ճահճուտ, մալարիայի բուն հանդիսացող հողի վրա՝ արևի ճառագայթներից խանձված անատոլիական սարահարթի հենց կենտրոնում, լեռների միջև ընկած փոսորակում: Այդ աննշան փոքրիկ քաղաքը մայրաքաղաք դարձնելու համար անհրաժեշտ էր լուծել առնվազն երեք պրոբլեմ՝ շորացնել ճահճները, ապագա քաղաքը ապահովել խմելու ջրով և կանաչապատել մերկ տափաստանը: Թվում էր, թե աղքատ ու պատերազմից քայքայված երկրի համար դա ուժից վեր մի խընդիր էր: Սակայն Մուստաֆա Քեմալը, որի աչքի ընկնող ուժեղ անհատականությունը որոշեց երկրի դարգացումը շատ տարիների համար, կարողացավ հաղթահարել այդ դժվարությունները, և հին բնակավայրի կողքին բարձրացավ ժամանակակից քաղաքը:

Ակամա հարց է ծագում. ինչո՞ւ Աթաթյուրքը հենց Անկարան ընտրեց որպես նոր Թուրքիայի մայրաքաղաք: Կարելի է հասկանալ նրա ցանկությունը՝ կոսմոպոլիտական Ստամբուլից խլել մայրաքաղաք կոչվելու պատիվը և այն փոխադրել Անատոլիայի խորքը: Բայց Անատոլիայում կային նաև ուրիշ քաղաքներ,

¹ 1970 թվականին Անկարայում ապրում էր 1 209 000 մարդ:

որոնք անհամեմատ ավելի հարմար էին այդ դերի համար: Օրինակ, օսմանների առաջին մայրաքաղաքը՝ սրանշելի Բուրսան: Կամ սելջուկների առաջին մայրաքաղաք Կոնիան, որը նույնպես գտնվում է Անատոլիայի կենտրոնում, բայց ընկած է ոչ թե լերկ ժայռերի մեջ, այլ արգավանդ հովտում: Անկասկած, այդ հարցի լուծման վրա ազդել է քաղաքական գործոնը. հենց Անկարայից էր, որ 1920 թվականին հնչեց ազատագրական պայքարի կոչը: Բայց ոչ միայն այդ: Այստեղ, Անկարայի շրջակայքում էին գրտնվել չորս հազար տարվա պատմություն ունեցող մեծ քաղաքակրթության՝ խեթերի պետության հետքերը, որոնց մասին այնքան սիրում էր խոսել Աթաթյուրքը: Փորձելով ստեղծել տպավորություն թուրք ժողովրդի հավերժական գոյության մասին (թեպետ թուրքերը Փոքր Ասիայում երևացել են միայն XI դարի վերջին), ազգի առաջնորդը քանիցս հայտարարել է, որ թուրքերը խեթերի անմիջական ժառանգներն են: Կարելի է ենթադրել, որ, ըստ երևույթին, պատահական չէ, որ թուրքական երկու խոշորագույն բանկերը կոչվում են էթիբանկ (խեթական բանկ) և Մումերբանկ (Շումերական բանկ):

Բայց ինչպիսին էլ որ լինեն դրա պատճառները, անվիճելի է մի բան. Աթաթյուրքի որոշումը կենսագործվեց: Այսօրվա Անկարան իսկական մայրաքաղաքային քաղաք է:

Ես Անկարա ընկա Ստամբուլից հետո: Բոսֆորի «արևելյան գոհարով» կախարդված, հիշում եմ, ես խոր զարմանքի ընկաներ ապրեցի, երբ տեսա Անկարան՝ այդ ժամանակակից եվրոպական քաղաքը լայն ու մաքուր փողոցներով՝ Ասիական Թուրքիայի կենտրոնում: Բայց, ներողություն եմ խնդրում, ոչ թե ասիական. եթե դուք չեք ցանկանում անբարյացակամ վերաբերմունք առաջացնել ձեր նկատմամբ, թուրքի մոտ երբեք մի արտասանեք «ասիական» բառը: Հիշեցեք. Անկարան գտնվում է ոչ թե Ասիայում, այլ Անատոլիայում... Այդպիսի, կարծես, մանրուքի մեջ, ինչպես և ուրիշ շատ բաներում, որպես հայելու մեջ արտացոլվում է «Նվրոպային պատկանելու» մի յուրահատուկ մտայնություն, որով տառապում է թուրքերի մեծ մասը, հատկապես ամենաբարձր ոլորտներից:

Իր արտաքին տեսքով Անկարան, անկասկած, շատ ավելի պակաս «արևելյան» է, քան Ստամբուլը, և շատ բաներում զուրկ

է «արեւելյան» կոլորիտի նշաններէց, որոնք ամեն քայլափոխում զգացվում են Ստամբուլում: Այս քաղաքը, որը կառուցվել է ավստրիացի ճարտարապետ Յանսոնի նախագծով՝ մերկ հողի վրա, բոլորովին զուրկ է ավանդույթներից:

Սակայն, այս ամենը ճիշտ է նոր Անկարայի նկատմամբ: Թուրքական մայրաքաղաքի մասին լրիվ պատկերացում կազմելու համար հարկավոր է հիշել, որ կա երկու Անկարա՝ նորը, որի շինարարութունը սկսվել է ընդամենը մոտ քառասուն տարի սրանից առաջ, և հինը, որի պատմութունը գնում է դարերի խորքը, երբ Ստամբուլը անգամ նշված չէր ոչ մի քարտեզի վրա: Ամենայն հավանականությամբ, քաղաքը հիմնել են փոյուզացիները մեր դարաշրջանից առաջ I-ին հազարամյակի վերջին և նրանց էլ պարտական է իր անվանումով: Մեր թվականութունից առաջ III դարի վերջին այստեղ ներխուժեցին գալլական ցեղերը՝ արևմուտքից ղեպի արևելք գաղթի հաղվագլուտ դեպքերից մեկը: Այդ արշավանքի հետքերը մինչև հիմա էլ պահպանվել են. օրինակ, Անկարայի մոտակայքի գլուղերում կ'արելի է հաճախ հանդիպել շիկահեր ու կապուտաշյա թուրքերի: Տեկոսագերի գալլական ցեղը քաղաքում կառուցեց ամրոց և այն դարձրեց իր մայրաքաղաքը: Երբ Անկարան ընկավ հոռմեացիների ձեռքը, դարձավ Գալաթիա նահանգի մայրաքաղաքը և ուներ ավելի քան երկու հարյուր հազար բնակիչ: Այդ ժամանակներից մայրաքաղաքում մնացել են հասարակական բաղնիքները, Հուստինիանոսի սյունը, բայց դարաշրջանի գլխավոր հուշարձանը Օգոստոսի տաճարն է, որի պատերին հիմա էլ կարելի է կարդալ հունարեն և լատիներեն գրված հատվածներ հայտնի «կտակից», որը փառաբանում է կայսրի տիրազորութունները: Անկարայի հարաբերական ծաղկումը, շնայած նրա կրած բազմաթիվ ցնցումներին, շարունակվեց ընդհուպ մինչև մեր թվականության VII դարը:

Ավելի ուշ քաղաքը ձեռքից ձեռք էր անցնում, դառնում էր նորանոր նվաճողների ավար: 1101 թվականին խաչակիրների առաջնորդ Ռայմունդ Տուլուզցին նվաճեց Անկարան և կտակեց բյուզանդացիներին: Սակայն, որոշ ժամանակ անց, XII դարում, Անկարան ընկավ թուրքերի՝ նախ սելջուկների, իսկ ապա օսմանների, անրաժան տիրապետության տակ: Նրանց տիրապետութունը կարճ ժամանակով միայն ընդհատվել է Միջին Ասիայի

մոնղոլ նվաճող, ահեղ Լենկ Թեմուրի՝ Փոքր Ասիա կատարած ներխուժումով:

1402 թվականին Անկարայի մոտ օսմանյան սուլթան Բայազիդ I-ի հետ տեղի ունեցած մեծ (այն ժամանակվա չափերով)՝ ճակատամարտին մասնակցեցին 300 հազար ռազմիկներ, իսկ Անկարայի մոտ եղած անտառներում (այժմ դրանց հետքն էլ չի մնացել) Լենկ Թեմուրը թաքցրել էր իր փղերին: Լենկ Թեմուրը այդ ճակատամարտում հաղթանակ տարավ, Բայազիդին բանտարկեց ամրոցում, այդպիսով, կես դար ևս շարունակելով Կոստանդնուպոլսի կյանքը՝ որպես մայրաքաղաքի:

Անկարայի նշանակութունը զնալով թուլանում էր XIX դարի կեսերին քաղաքը, որն այն ժամանակ կոչվում էր Անգորա, նահանգական մի փոքրիկ քաղաք էր Ստամբուլից դեպի Պարսկաստան տանող ճանապարհին, և հայտնի էր միայն իր անգորական այծերով (ի դեպ, այս ցեղը Թուրքիայում այժմ գրեթե չքացել է) և անգորական սպիտակ փափկամազ կատուններով, որոնց մի աչքը կապույտ է, մյուսը կանաչ (դրանց ևս կարելի է տեսնել միայն Անկարայի կենդանաբանական այգում):

Հին Անկարան պաշտպանվել է մինչև մեր օրերը իր գրեթե վաղնջական ձևով: Ինչպես և անցած ժամանակներում, բերդին հարող նեղ ու զառիթափ փողոցների լաբիրինթոսը կաղմում է մի ներփակ ամբողջություն: Նրա պատմական անցյալի մասին է վկայում, ի միջի այլոց, քաղաքային պարիսպների շինարարական նյութը՝ քարե մեծ սալերը հունարեն և լատիներեն արձանագրություններով: Բայց բրոնզափառի շերտը նստել է ոչ միայն քաղաքի պարիսպների վրա: Հին Անկարայի փողոցներում և հրապարակներում հոսում է նույն կյանքը, ինչ որ հարյուրավոր տարիներ առաջ. նրա բնակիչների համար ժամանակը կանգնել է տեղում... Անկարայի բերդի ներսում տիրում է իսկական միջնադարը: Մարդկանց հանգիստը խանդարող միակ փոխադրամիջոցը փայտաշեն սալն է: Սակայն, հաճախ կարելի է տեսնել նաև ավանակներ. դրանցից մի քանիսը ծանր բռններ են կրում, մյուսներին բազմել են կարկատված շորեր հագած տղամարդիկ և կամ գույնգույն շալվարներ հագած զեղչկուհիներ: Ինչպես և հին բիրլիական ժամանակներում, կանայք ջուր վերցնելու համար գալիս են ջրհորի մոտ և, սափորները լցնելով կենարար ջրով, անհայտանում են փոքրիկ բակերում, որոնք հետաքրքրասեր անցորդների աններս հայացքներից անջատված են

կալաշեն պատով: Նման որևէ բակ ներթափանցելու իմ բազմակի փորձերը միանգամից հաջողություն չունեցան: Թուրքերը հպարտ ժողովուրդ են և օտար մարդկանց առջև դժկամությամբ են ցույց տալիս իրենց ազդատությունը: Բայց մի անգամ ինձ, այնուամենայնիվ, թողեցին մտնել այդպիսի տնակներից մեկի ներսը. տունը շինված էր կավից և հին տախտակներից: Եթե իմանաք անգամ, թե ինչպիսի հասարակ պայմաններում են ապրում այստեղ մարդիկ, ապա ձեզ կզարմացնի մաքրությունը բակում և այն սենյակներում, որտեղ հաճախ մի քանի քիլիմներից՝ բացի ուրիշ ոչինչ չկա: Ի դեպ, Թուրքիայում, ամենաազդատ տներում անգամ, որպես կանոն, զարմանալիորեն մաքուր է: Գուցե դա տուն մտնելուց առաջ ոտնամանները հանելու սովորությունից է, որ սրբությամբ պահպանում են ինչպես տնեցիները, այնպես էլ հյուրերը:

Հին Անկարան հմայեց ինձ առաջին իսկ րոպեին, և ես ամեն մի հարմար դեպքում գնում էի բերդը կամ բարձրանում լենկ Թեմուրի բլուրը, որն ամբողջապես պատած է «գեջեկոնդունքով»: Ամպրոպներն ու հորդառատ անձրևները, որոնք այստեղ առանձնապես հաճախակի են ուշ գարնանը, սրբում տանում են այդ փոքրիկ շենքերը և հազարավոր մարդկանց զրկում օթիվանից...

Երբ զրոսնում ես այնտեղի նեղիկ փողոցներով, կարծես մոռանում ես, որ մայրաքաղաքը բառացիորեն քո թիկունքում է: Հին Անկարայի բնակիչները իրենց արտաքին տեսքով շատ նման են անատոլիական ցանկացած գյուղի գյուղացիներին: Ցնցոտիներ հագած ուրախ երեխաները հենց որ օտար մարդ են տեսնում, անմիջապես թողնում են իրենց խաղերը և շրջապատում են նրան, սպասելով որևէ փեշքեշի, բայց հրաժեշտ են տալիս անպայման «գուդ-բայ»-ով, քանի որ նրանց համար ամեն մի օտար մարդ ամերիկացի է:

Այդպիսին է հին Անկարան, որը նոր Անկարային հարադաս է միայն ընդհանուր անունով: Քաղաքի երկու մասերը ընդամենը միայն ցոյակցում են, առանց որևէ կնիք թողնելու մեկը մյուսի վրա: Եվրոպական արդիականությունը կողք կողքի ապրում է տիպիկ տափաստանային, այլ ոչ թե լեանտական արևելականության հետ, ինչպես Ստամբուլում: Եվ սա նույնպես Անկարան տարբերում է Ստամբուլից, որն աճել է դարաշրջանների

ու քաղաքակրթությունների պատմական շերտանստվածքների վրա: Ժամանակ առ ժամանակ միայն Անկարայի լայն փողոցներում կարելի է տեսնել «այնտեղից եկած մարդկանց»՝ լայն շալվարներ հագած կանանց, մրգեր վաճառող գյուղացիների կամ ոտաբորիկ երեխաների:

Դեպի ապագան նայող ժամանակակից քաղաք ստեղծելու համար հարկավոր էր հաղթահարել բազմաթիվ խոշընդոտներ: Եվ ամենից առաջ հարկավոր է ճանապարհներ կառուցել: Անկարան Ստամբուլի հետ միացված էր միայն մի հին խճուղիով, որն անցնում էր լեռների միջև ընկած ոլորապատույտ ուղիով: Նոր քաղաքի կառուցման համար հատկացված ամբողջ տերիտորիայում հարկավոր էր շորացնել մալարիայի բուն հանդիսացող ճահճները: Եվ վերջապես, ապագա մայրաքաղաքը ապահովել խմելու ջրով. դրա համար Անկարայից հյուսիս լեռների միջև ընկած մի փոքրիկ դոգահովտում կառուցեցին մի ամբարտակ արհեստական լճում, որտեղ հավաքվում էին հեղեղաջրերը: Միաժամանակ լճի լեռնային շրջակայքը ծառապատեցին, շինեցին դրոսաչգի, որն այժմ դարձել է քաղաքի բնակիչների հանգստի սիրած վայրը:

20-ական թվականներին Անկարան մի վիթխարի շինարարական հրապարակ էր: 1927 թվականին Աթաթյուրը հաստատեց քաղաքի կառուցապատման գլխավոր պլանը, որը սկզբնապես նախատեսված էր 350 հազար բնակչի համար: Եվ ինչպես սնկերը անձրևից հետո սկսեցին բարձրանալ այդ հիմնականում շինովնիկական քաղաքի թաղամասերը. կառուցվում էին մինիստրությունների և ուսումնական հաստատությունների շենքերը: Սակայն հարմարավետ պլանավորված լուսավոր տներում ապրելը ուժերից վեր էր անգամ բարձր վարձատրվող թուրք պաշտոնյաների համար, որոնք, կարելի է ասել, իսկական արիստոկրատներ են աղքատիկ ապրող բանվորների համեմատությամբ: Այդ գեղեցիկ տներում ապրում են գլխավորապես ամերիկացիները, որոնք լեփ-լեցուն են Անկարայում, քանի որ այստեղ են տեղավորված ՍենՏՕ-ի* շտաբ-կայանը, Թուրքիային ցույց տրվող ամերիկյան օդնության կենտրոնը, «ղաշնակից զորքերի» գլխավոր շտաբը: Այդ տներում ապրում են ամերիկյան դեսպանատան աշխատողները, որի անձնակազմը հարյուր հոգուց ավելի է:

* ՍենՏՕ-ն վաղուց է ենթարկվել լուծարքի (ծանոթ. թարգմ.):

Անկարայում ամերիկացիներն ամեն ինչից ունեն իրենց սեփականը. սպալական կառույց (պրեզիդենտական պալատի կողքին), կինոթատրոն, խանութների մի ամբողջ ցանց (ի դեպ, ամերիկյան ապրանքները միշտ կարելի է գնել «սեշուկայում»), ավտոբուսներ, որոնցով երեխաներին տանում են դպրոց և ծառայողներին՝ աշխատանքի վայրը: Այս ամենը, բնականաբար, տեղական բնակիչների մեջ համակրանք չեն տալացնում ամերիկացիների նկատմամբ: 1966 թվականին Անկարայում կառուցվեց երկու բարձրահարկ շենք, որոնք երկվորյակների պես նման են իրար. մեկում բացեցին թանկարժեք խանութներ, ակումբ և ռեստորաններ, մյուսում տեղավորվեց մի շքեղ հյուրանոց: Եթե դատենք այդ երկու հաստատությունների գնորդից, ապա դրանք ևս նախատեսված են ամերիկացիների համար:

Ամերիկացիները Անկարան անվանում են «Յալաշինգտոն» (թուրքերեն «չալաշ» բառից, որ նշանակում է «զանգաղ», «առանց շտապելու»): Եվ սա բավական դիպուկ անուն է, հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ Անկարան Մոսմբուլից նույնքան հեռու է, որքան և Վաշինգտոնը Նյու Յորքից: Իհարկե, շտապողականությունը թուրքերի բնավորության գիծը չէ, սակայն նոր Անկարայի շինարարության տեմպերը ամենեւին չեն համընկնում այս երկրի ամեն մի գործի սովորաբար դանդաղ լուծման հետ:

Անկարան միասնական դեմք չունի, բայց դրա փոխարեն նա կառուցվել է թափափ: Քաղաքը վեր է բարձրացել մերկ տեղում, բայց նա ամբողջապես նայում է դեպի ապագան, և դա վկայում է միայն այն մասին, որ, երբ թուրքերի ջանքերը ուղղված են սեփական պահանջմունքների բավարարմանը, նրանք կարող են աշխատել արագ ու լավ: Այսօրվա Անկարան կարծես «դեպի վեր աճող» քաղաք է: Պաշտոնական հիմնաբեկությունների, հատկապես մեջլիսի շենքերը անշափ մեծ են, փողոցներն զգալիորեն ավելի լայն են ու ավելի մաքուր, քան թուրքական մնացած բոլոր քաղաքներում: Մեծ բավականություն է արևոտ օրերին զբոսնել լայնարձակ բուլվարներով, քանի որ շնչում ես լեռնային օդը: Մայրաքաղաքի գլխավոր մայրուղին՝ յոթ կիլոմետր երկարությամբ ունեցող Աթաթյուրքի բուլվարը, անցնում է ամբողջ քաղաքի միջով՝ Չանկայա բլրից, որտեղ գտնվում է պրեզիդենտի պալատը և դեսպանությունների մեծ մասը, մինչև այն խճուղին, որը մոռաց ու լերկ ժայռերի միջով տանում է դեպի նոր բարե-

կարգ օդանավակայանը. սա էլ իր հերթին ջրի երկու կաթիլի պես նման է Ստամբուլի օդանավակայանին:

Եթե Անկարային նայենք թռչունի թռիչքի բարձրությունից, ապա նա մեզ կներկայանա որպես քաղաքային քաղաքակրթության մի փոքրիկ կղզյակ՝ կորած ասիական տափաստանային սարահարթում: Նա շրջապատված չէ քաղաքի արվարձաններով, ինչպես, օրինակ, Ստամբուլը. քաղաքի շենքերից անմիջապես այն կողմ սկսվում են ժայռոտ բլուրներ: Բացառություն է կազմում միայն հայտնի օրինակելի ֆերման, որ հիմնել է Աթաթյուրքը: Նրա պտղաբերությունը, կանաչի առատությունը կարծես մարտահրաշխ էր են նետում Անկարան շրջապատած վայրի ու մոռյլ ժայռերին: Քաղաքի ներսում կանաչով կարելի է հիանալ երիտասարդական զրոսպգով՝ նրա արտասովոր լճակով և մի քանի դեսպանատներին կից այգիներով: Անկասկած, ամենից ավելի ընդարձակ զրոսպգին պատկանում է լեհական դեսպանատանը, որտեղ կանգնած է երեքհարյուրամյա մի կաղնի՝ Անկարայի ամենահին ծառը:

Նոր Անկարան կարող է ծառայել որպես նրա ստեղծողի՝ Քեմալ Աթաթյուրքի սեփական արժանապատվության զգացումի ակնառու ցուցադրում, ինչպես և նրա վիթխարի դամբարանը՝ նրա հավիտենական հանգստավայրը: «Թուրքերի հոր» վերջին կամքի համաձայն, նրա աճյունը տեղափոխվեց մայրաքաղաք: Սկզբում, ավելի հարմար տեղ չլինելու պատճառով աճյունը գրտնվում էր աղգազրական թանգարանում: Հետագայում քաղաքի վրա իշխող բլրին կառուցվեց դամբարան թուրք ճարտարապետ էմիր Օնատի նախագծով: Իր ձևով անպաճույճ դամբարանը կառուցված է դեղին քարից և ոչ մի բանով չի հիշեցնում մուսուլմանական սուլթանների հարուստ զարդարված դամբարանները: Ումանք Աթաթյուրքի դամբարանը համեմատում են Պարթևոսի հետ: Լայն ու երկար ծառուղին, որը մուտքի մոտ կարծես պահպանում են նեոխեթական գրանիտի առյուծները, այցելուի վրա գործում է մոնումենտալության տպավորություն: Իսկ Քեմալի բուն դամբարանը քառակյունի մի ընդարձակ տաճար է՝ կառուցված նեոկլասիկական ոճով: Ասում են, որ պրեզիդենտի դագաղը կշռում է 40 տոննա. այն պատրաստված է սև երակներ ունեցող կարմիր մարմարի մի կտորից: Դամբարանի ուղիղ ու կանոնավոր գծերը կարծես նույնպես ընդգծում են «Թուրքերի հոր» մեծությունը:

Աթաթյուրքի պաշտամունքը Թուրքիայում տիրում է ամենուրեք: Դա մի յուրատեսակ տարու է, որի դեմ հազիվ թե որեէմեկը համարձակվի հանդես գալ. լուծում են նույնիսկ նրանք, ովքեր չեն ընդունում նրա ծրագրի որոշ կետերը, օրինակ՝ լաիցիզմը¹: Այդ պաշտամունքի դրսևորումներից մեկն է «Թուրքերի հոր» անթիվ-անհամար հուշարձանները ոչ միայն Անկարայում, այլև ամբողջ երկրում: Իրեն հարգող ամեն մի վայր ունի «իր» Աթաթյուրքը, դե, իհարկե, պաշտոնական ամեն մի հիմնարկություն, սրճարանի կամ խանութի պատերից անփոփոխ կերպով ձեզ է նայում Քեմալի բնորոշ դեմքը՝ խորաթափանց աչքերի խոժոռ հայացքով:

Ո՞րն է Թուրք ազգային բուրժուազիայի ղեկավար Աթաթյուրքի աչքի ընկնող դերը: Ինչո՞ւ են նրան անվանում նոր Թուրքիայի «հայր»:

Այդ բանը ալեկի լավ հասկանալու համար հարկավոր է պատկերացնել այն ժամանակը, երբ նա պատմական ասպարեզ իջավ:

1918 թվականն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի դաշնակից Օսմանյան կայսրության կործանումը թվում էր անխուսափելի: Սուլթանական բանակի միակ զենեքալը, որը ոչ միայն պարտություններ չգիտեր, այլև հաղթանակներ էր տանում, ումն Մուստաֆա Քեմալն էր՝ սալոնիկցի մի մանր պաշտոնյայի որդին: Այդ նա էր, որ 1915 թվականին Գալիպոլիի մոտից ետ շարժեց անգլիական էքսպեդիցիոն կորպուսը, որը և օսմանյան բանակի միակ հաղթական զործողությունն էր: Գալիպոլիի օպերացիայի հաջող իրականացումը մի կողմից համբավ բերեց Քեմալին և ապահովեց առաջխաղացումը ծառայության մեջ, իսկ մյուս կողմից առաջ բերեց սուլթանական մյուս ղեներալների բավական նախանձուտ վերաբերմունքը նրա նկատմամբ: Այդ հաղթանակից հետո նրան որպես տեսուչ ուղարկում են արևելյան հեռավոր նահանգները՝ օսմանյան զորքերի մնացորդների զորացրմանը վերահսկելու: 1919 թվականի մայիսի 19-ին գալով Սամսուն, Քեմալը, հակառակ սուլթանի հրամանի, հենվելով այն ժամանակ տարերայնորեն ծա-

¹ Հասարակության աշխարհիկ կառուցվածք:

գած ժողովրդի պարտիզանական շարժման վրա, սկսեց կազմակերպել դեմագոգության առաջին խմբերը: Նա Սվլասում հալածում է այն հայրենասերներին, որոնք սուլթանական ժանդարմների բթի տակ լեռնային կածաններով գալիս են այնտեղ: Իսկ սուլթանը իր անգլիանդ տերերի պահանջով մեծ գումար է նշանակում անհնազանդ սպայի գլխի համար: Սակայն 1920 թվականին կնքված Սևրի հաշտության պայմանագիրը, որն օրինականացրեց Օսմանյան կայսրության կործանումն ու բաժանումը, ցնցեց ամբողջ երկիրը: Այդ պայմանագրի պայմանները զգալիորեն ավելի ծանր էին, քան դաշնակիցների կողմից պարտության կրած Գեղմանիային պարտադրված պայմանները: Եթե Սևրի պայմանագիրը կենսագործվեր, Թուրքիան կդառնար մի փոքրիկ պետություն՝ սահմանափակված Ստամբուլով ու նրա շրջակայքով և Անատոլիայի մի մասով և ամբողջապես կախված կլիներ դաշնակիցներից, որոնց անցնելու էին Օսմանյան կայսրության առավել հարուստ նահանգները: Կիլիկիան և Կենտրոնական Անատոլիայի մի մասը անցնում էին Ֆրանսիային, Հարավային Անատոլիան՝ Իտալիային, իսկ Արևմտյան Անատոլիան Իզմիրի հետ՝ Հունաստանին: Իսկ երկրի արևելյան մասը անցնում էր հայերին և քրդերին: Սակայն այն պահին, երբ դաշնակիցներին հաջողվել էր իրենց պայմանները պարտադրել սուլթան Մեհմեդ VI Վահանտուգինի հնազանդ կառավարությանը, Անատոլիայի ընդարձակ տարածություններում դուրս եկան նոր բանակի և նոր ազգային պետության ծիլերը: Քեմալի խրոխտ ձայնը, որը պայքարի կոչ էր անում հանուն Թուրքիայի անկախության, հասավ մինչև ամենալայն զանգվածները...

Թուրքիա... Թուրքեր... Նոր, մինչ այդ անհայտ մի հասկացություն: «Թուրք» բառով հարուստ օսմանցիները արհամարհանքով անվանում էին Անատոլիայի գյուղացիներին: Իսկ իրենց նրանք անվանում էին օսմաններ: «Թուրքը» նրանց հասկացողությանը նշանակում էր նաև «անտաշ», «գոհճիկ» մարդ: Աթաթյուրքը առաջինը «թուրք» բառին վերադարձրեց նրա արժանապատվությունը: Երկրում ծագեց ժողովրդական աշխարհազորի նման մի բան, որին մասնակցում էին անգամ կանայք, որոնք մինչ այդ ոչինչ չէին տեսել «հարեմլիքից», այսինքն՝ տան կանացի կեսից այն կողմ:

Այդ ազատագրական պատերազմում, որտեղ լուծվելու էր թուրքական պետության «լինելու կամ չլինելու» հարցը, Քեմալի

մամբ, որտեղ խոսում են թուրքական լեզուներով... Քեմալը գիտեր, որ ազատագրական պատերազմում Թուրքիայի միակ դաշնակիցը Սովետական Ռուսաստանն էր, որի օգնությունը մեծապես նպաստեց Հաղթանակի հասնելու գործին։ Եվ հակառակ պանթյուրքիստների խելացնոր գաղափարների, Քեմալը 1921 թվականին Ռուսաստանի հետ կնքեց բարեկամության և եղբայրության պայմանագիր, որն էլ ավելի ամրապնդեց Թուրքիայի անկախությունը. սովետական կառավարությունը Թուրքիային ազատեց ամեն տեսակ դրամական ու այլ պարտավորություններից, որոնք նա ստանձնել էր ցարական Ռուսաստանի հետ կնքած պայմանագրերով։ Դրանից մի քանի ամիս հետո Թուրքիան քարեկամական պայմանագրեր կնքեց նաև Անգրկոմկառյան սովետական հանրապետությունների հետ։

Աթաթյուրքը դեն շարտեց ամեն տեսակ վտանգավոր էքսպանսիոնիստական պլանները և ձեռնամուխ եղավ նոր պետության ստեղծմանը գերազանցապես թուրքերով բնակեցված հողերում։ Նրա առջև ծառացավ մի ամենալուրջ խնդիր՝ նոր բովանդակություն հաղորդել ստեղծվող պետությանը՝ դեռևս միջնադարի պայմաններում ապրող անատոլիացի թուրքին փոխադրել XX դար և իրականացնել անհրաժեշտ բարեփոխումներ, որոնք հնարավորություն կտան Թուրքիան դարձնելու ժամանակակից պետություն։ Իսկ դրա համար առաջին հերթին անհրաժեշտ էր փոխել պետության քաղաքական կառուցվածքը։

1923 թվականի հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիան հռչակվեց հանրապետություն։ Նրա առաջին պրեզիդենտը դարձավ Մուստաֆա Քեմալը, իսկ պրեմիեր մինիստրը՝ Իսմեթ փաշան։ Թվով երեսուներեքերորդ, վերջին սուլթան Մեհմեդ VI-ը անգլիական հաժանավով թողեց Թուրքիան։ Սուլթանը այլևս չկար, բայց դեռ մնում էր խալիֆայությունը, այսինքն՝ հոգևոր ղեկավարությունը բոլոր մուսուլմանների նկատմամբ։ Մինչ այդ խալիֆի (մոտավորապես՝ մուսուլմանական պապի) ֆունկցիաները կատարում էր ինքը՝ սուլթանը, իսկ նրա տապալումից հետո՝ սուլթանական ընտանիքի անդամ Աբդուլ Մեջիդը։ Սկսած այն պահից, երբ տապալվեց մուլթանը, խալիֆայությունը դարձավ ֆեոդալական հակահանրապետական ռեակցիայի միակ հենարանն ու պատվարը։ Եվ այդ ժամանակ Քեմալը վճռեց դիմել լուրջ քայլի։ Նրա նախաձեռնությամբ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը 1924 թվականի մարտի 3-ին ընդունեց օրենք խալիֆայությունը վերացնե-

աղքատ հագնված և վատ զինված, հիմնականում գյուղացիական բանակը կարողացավ հաղթել դաշնակիցների մինչ այդ անպարտելի բանակներին: Ըստ որում ոչ միայն ֆրանսիական և իտալական բանակներին, որոնք օկուպացրել էին Հարավային Թուրքիայի զգալի մասը, ոչ միայն անգլիացիների բանակին, որը կանգնած էր Ստամբուլի մոտ և կարևոր դիրքեր էր գրավում քաղաքում, այլև հունական բանակին, որն Անտանտի ուսերին նստած զեսանտ էր ափ հանել կիսով չափ հունական Զմյուռնիա քաղաքում և թափանցել էր մինչև Անատոլիայի խորքերը: Քեմալը, անձամբ լինելով թուրքական զորքերի հրամանատարը, հուլյաներին ջախջախեց Սաքարյա գետի մոտ (1921 թվականի օգոստոս-սեպտեմբեր) և դրա համար Ազգային մեծ ժողովը նրան շնորհեց Ղազի, այսինքն՝ հաղթող տիտղոսը: Թուրքական զորքերը ծանր մարտերից հետո ազատագրեցին ու հրդեհեցին Զմյուռնիան: Հաղթանակը ստակվեց 1923 թվականի Լոզանի պայմանագրով, որը հմուտ քաղաքագետ ու Քեմալի ամենամոտ զինակից Իսմեթ փաշայի հաղթանակը հանդիսացավ: Սերի պայմանագրով անդամատված Թուրքիան դրանից հետո ձեռք բերեց անհրաժեշտ պայմաններ որպես անկախ պետություն գոյատևելու համար. նա դադարեց կիսագաղութ լինելուց, քանի որ արդեն վերացել էր կապիտուլյացիաների սխտեմը¹ և միջազգային ֆինանսական վերահսկողությունը:

Թուրքիայի կազմում մնացին Փոքր Ասիան և Եվրոպայի մի մասը: Հարկավոր է պատշաճը հատուցել Քեմալի խելոք քաղաքականությանը. Ղազին, որն իր ռազմական հաջողությունների շնորհիվ դարձել էր ժողովրդի կուռքը, տերիտորիալ էքսպանսիայի պլաններ էլք հետապնդում: Մեկ անգամ ընդմիջտ նա թաղեց ամեն տեսակ պատրանքներ այնպիսի «կայսրության մասին, որտեղ արևը մայր չի մտնում», մի ժամանակ օսմանյան տիրապետությունների եղած արաբական տերիտորիաների նկատմամբ տիրապետության մասին... Նա վճռականորեն մերժեց նաև երիտասարդ թուրքերի պանթյուրքիստական զաղափարախոսության կողմնակիցների տեսությունը, որոնց կարծիքով Թուրքիան պետք է հավակնություն ունենա բոլոր այն տերիտորիաների նկատ-

¹ Կապիտուլյացիաներ — հատուկ տեսակի անիրավահավասար պայմանագրեր, որոնք արտոնյալ ռեժիմ են սահմանում օտարերկրացիների համար:

որ «խլամբ համարվում է Թուրքիայի պետական կրոնը»: Այդ ժամանակից ի վեր Թուրքիան միակ աշխարհիկ հանրապետությունն է մուսուլմանական պետությունների մեջ:

Պետական սիստեմի փոփոխություններին համապատասխան փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև իրավական սիստեմում: 1926 թվականին Թուրքիան ընդունեց նոր, շվեյցարականի օրինակով մշակված քաղաքացիական օրենսգիրք, որը վերացնում էր բազմակնությունը: Քաղաքացիական օրենսգրքին հաջորդեց իտալականի վրա հիմնված քրեական նոր օրենսգիրքը և առևտրական օրենսգիրքը, որի համար որպես օրինակ էր ծառայել գերմանականը, ինչպես նաև հաստատվեցին քաղաքացիական ու քրեական պրոցեսուրաների նոր սկզբունքներ: Ժամանակակից այդ ամբողջ իրավական սիստեմը ուղի էր հարթում Թուրքիայի բուրժուական զարգացման համար: Երկու տարում Քեմալը այդ բնագավառում արեց անհամեմատ ավելի շատ բան, քան բոլոր օսմանյան ռեֆորմատորները մեկ հարյուրամյակում: Բնական է, որ բոլոր այդ նորամուծությունները պետք է ռեակցիա առաջացնեին ընդդիմադիր կրոնական տարրերի կողմից: Սակայն Քեմալը չնահանջեց: Ընդհակառակը, նրա հաջորդ քայլը եղավ դերվիշների միաբանությունների թեքքեների վերացումը: Թուշում էին նրա նախկին մերձավոր զինակիցների գլուխները, բայց Քեմալը, գործելով բռնապետի մեթոդներով և հենվելով բանակի և իր իսկ ստեղծած միակ ժողովրդահանրապետական կուսակցության վրա, մի շարք ռեֆորմներ կիրառեց նաև կենցաղի բնագավառում, մասնավորապես մտցրեց եվրոպական գլխարկներ ու եվրոպական հագուստի գործածությունը:

Չեսը, որ Թուրքերը կրում էին մոտ հարյուր տարի շարունակ, Աթաթյուրքի համար «մոլեռանդության, տգիտության, ինչպես նաև առաջադիմության ու քաղաքակրթության նկատմամբ ատելության խորհրդանիշ» էր. նա պատերազմ հայտարարեց զրան: Իսկ ուղղահավաստների հասկացողությամբ Ֆեսը մուսուլմանական ուղղահավաստության խորհրդանիշ էր: Չեսը՝ հյուսիսաֆրիկյան ծագում ունեցող այդ գլխարկը, չալմայի փոխարեն մտցրել էր սուլթան Մահմուդ II-ը 1828 թվականին: Այն ժամանակ նրան ևս այդ բանը դժվարությամբ հաջողվեց, քանի որ Ֆեսի դեմ հանդես էր գալիս շեյխուլիսլամը այն պատճառաբանությամբ, որ դա իբր արգելված է Ղուրանով: Եվ ահա, մոտ հարյուր տարի հետո, Քեմալը Ֆեսը հանեց Թուրքի գլխից, չնայած

այն բանին, որ հիմա էլ շեյխուլիսլամը դեմ էր դուրս գալիս գլխարկին: Սակայն Քեմալի երկաթե կամքը հաղթեց, և 1925 թվականին հատուկ օրենքով մտցվեց եվրոպական գլխարկը: Ինչպես Աթաթյուրքի մասին իր հուշերում գրում է թուրք հայտնի ժուռնալիստներից և Քեմալի ղինակիցներից մեկը՝ Ֆալիհ Ռեֆքը Աթաթյը, թուրքերը, ֆեսը հանելով, գերադասեցին կրել կոտե-լոկ՝ նրա կլոր ձևի շնորհիվ: Իսկ մեջլիսի ղեպուտատներից մեկը առաջարկեց անգամ կոտեիոկների վրա ասեղնագործել գերբ՝ կիսալուսին աստղով: Սակայն շատ շուտով Քեմալի անառարկելի հեղինակությունը հաղթեց և գործածություն մեջ մտան եվրոպական նորմալ գլխարկները: Երկրի հարավում միայն հիմա էլ երբեմն կարելի է հանդիպել չալմալի, իսկ ֆես կարելի է գնել միայն խանութներում, որտեղ հուշանվերներ են վաճառվում զրոսաշրջիկների համար:

Ինչ վերաբերում է կանացի զգեստին, ապա այստեղ Քեմալը պակաս խստորարո գտնվեց: Նա կտրականապես հանդես էր գալիս շարսաֆների դեմ, որով միջին և բարձր խավերի թրքուհիները փակում էին իրենց դեմքը օտար տղամարդկանց առջև, բայց նա օրենքով չարգելեց դրանք կրել: Ինչպես երևում է, նրա անառարկելի հեղինակությունն անգամ բավական չէր համոզելու տղամարդկանց, որ թույլ տան իրենց կանանց բացելու երեսները: Ժիշտ է, բացառված չէ, որ այդ հարցում իրենց դերը կատարեցին նաև Քեմալի անձնական հայացքները, որ նա յուրացրել էր իր հարադատ տանը: Ինչպես վկայում է նույն Ֆալիհ Ռեֆքը Աթաթյը, Քեմալը կանանց նկատմամբ եղել է շատ խանդոտ, իսկական «արեհլցի» տղամարդ: Նա, օրինակ, գտնում էր, որ կանայք չպետք է լաքով պատեն եղունգները և չէր հանդուրժում այն միտքը, որ թրքուհին կարող է ամուսնանալ օտար-երկրացու հետ: Սակայն, այստեղ ևս նրա բանականությունը հաղթեց զգացմունքներին: Քեմալը հասկանում էր, որ կանանց ազատագրումը և վերաբերմունքը նրա՝ որպես հասարակության իրավահավասար անդամի նկատմամբ, երկրի զարգացման և արդիականացման անհրաժեշտ պայմանն են: Նա շարաֆը ուժով չվերացրեց, բայց արեց անհամեմատ ավելի էական բան. նա տղամարդկանց հետ հավասար իրավունքներ տվեց կանանց ոչ միայն քնտանեկան հարաբերությունների ոլորտում: 1930 թվա-

կանին թրքոհին ստացալ երկրի պառլամենտում նախ ընտրելու, իսկ ապա նաև ընտրվելու իրավունք։

Երկրի եվրոպականացման ճանապարհին Աթաթյուրքի կարեւոր քայլը եղաւ այն, որ նա վերացրեց մուսուլմանական հիշրայի օրացույցը (որի հիմքում որպէս թվարկութեան սկիզբ է ընդունված Մուհամմեդի փախուստը Մեքքայից Մեդինա) և մըտցրեց եվրոպական գրիգորյան օրացույցը։ Դրա հետ միաժամանակ մտցվում էր նաև ժամանակի միջադգային սխտեմը. մինչ այդ աղջամուղջի սկիզբը համարվում էր նաև նոր օրվա սկիզբը։ Յուրաքանչյուր մուսուլմանի համար սրբադան ուրբաթ օրվա փոխարեն պարտադիր հանգստի օր ընդունվեց կիրակին։ Այդ ունֆորմներէց հետո մնում էր շղթայի միայն մեկ օղակ, որը Թուրքիային դեռ կապած էր պահել Արեւելին. արաբական գիրը։ Քեմալը վճռեց կտրել այդ օղակը ևս։ Այդ ուղու վրա առաջին քայլը եղաւ այն, որ նա մտցրեց թվերի միջադգային սխտեմը, իսկ այնուհետև հերթը եկաւ արաբական այբուբենը լատինականով փոխարինելուն։ Ինչպես նախկինում՝ ֆեսերի դեմ մղած պայքարում, այնպես էլ հիմա՝ 1928 թվականին, Քեմալը կամ պաշտօնական սկսեց իրեն հատուկ եռանդով ու դինամիզմով, գործի՝ դնելով սեփական ազդեցութիւնն ու հեղինակութիւնը։ Հիմա էլ դեռ կարելի է լսել ականատեսների պատմածներն այն մասին, թե ինչպէս «թուրքերի հայրը», զրատախտակով ու կավիճով դիմված, շրջում էր Թուրքիայի նահանգներն ու ժողովրդին զովորեցնում նոր գիրը, և որ այն ժամանակ նրա օրինակին հետևեցին պրեմիեր մինիստրն ու մյուս բարձրաստիճան պետական գործիչները։ Շուտով ամբողջ Թուրքիան վերածվեց մի մեծ դպրոցի՝ բառիս ուղղակի իմաստով։ Ընդունվեց օրենք պարտադիր կերպով լատինական այբուբենը օգտագործելու և արաբական գիրը արգելելու մասին։ Պետական բոլոր պաշտոնյաները պարտավոր էին ըննութիւն հանձնել նոր գրից։

Հերթական ունֆորմը, որն օգնեց կատարելագործել պետական ազմինիստրացիան, այն էր, որ մտցվեցին աղգանշուններ։ Մինչ այդ թուրքերն ունեին միայն անուն, որն անչափ դժվարացնում էր որևէ հաշվառում։ Այժմ յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտավոր էր իր համար ընտրել աղգանուն՝ պահպանելով միայն մեկ պարտադիր պայման՝ որպէսզի մեկ վրլայիթի սահմաններում այդ աղգանունը երկու անգամ չկրկնվի։ Որպէս կանոն, մեկ ընտանիքի անդամները ընդունում էին մեկ ընդհանուր աղգանուն։

Իսմեթ փաշան՝ հուլյներին հաղթողը Ինենյուի մոտ, որպես ազգա-
նուն իր համար վերցրեց այդ գյուղի անունը: Մուստաֆա Քեմա-
լին Ազգային մեծ ժողովը շնորհեց Աթաթյուրը (Թուրքերի հայր)
պատվավոր ազգանունը:

1923 թվականին Աթաթյուրը Ինենյուի հետ միասին ազա-
տագրական պայքարի ժամանակներից գոյություն ունեցած ազ-
գային բուրժուազիայի հայրենասիրական կազմակերպություն-
ների բազային վրա ստեղծվեց ժողովրդահանրապետական կու-
սակցությունը, որը քսանյութ տարի շարունակ մնաց իշխանու-
թյան գլուխ կանգնած: 1931 թվականին կուսակցության երրորդ
համագումարը հաստատեց նոր ծրագիրը, որն ընդգրկում էր քե-
մալականության գաղափարախոսության քվինտ-էսենցիան ար-
տահայտող վեց սկզբունքները՝ հանրապետականություն, նացիո-
նալիզմ (որը նրանք հասկանում են որպես հայրենասիրություն,
մեր եվրոպական տերմինները այնքան էլ համարժեք չեն թուր-
քականների հետ), ժողովրդականություն, էտատիզմ, լաիցիզմ և
ռեֆորմիզմ, կամ հեղափոխականություն (վերջին հասկացու-
թյան խմաստը, որը նույնպես թարգմանվում է տարբեր կերպ,
անարյուն ճանապարհով էական փոփոխություններ իրականաց-
նելու ձգտումն է): Հիշյալ վեց սկզբունքները, կամ վեց նետերը,
մասցվեցին 1937 թվականի նոր սահմանադրության մեջ, որի հա-
մար որպես օրինակ էին ծառայել եվրոպական լիբերալ սահմա-
նադրությունները:

Նույն համագումարում Աթաթյուրը հռչակեց իր հայտնի
«Երկրում խաղաղություն, աշխարհում խաղաղություն» լոզունգը,
որն այժմ շատ սիրով ու հաճախակի կրկնում են որպես թուրքա-
կան պետության խաղաղասիրության արտահայտություն: Ի՞նչ
էր նշանակում և ի՞նչ է նշանակում այդ լոզունգը երկրի ներքին
կյանքի համար: Առասպել դասակարգային հաշտության մասին և
անգամ դասակարգերի բուն գոյության ժխտում: Աթաթյուրի
ռեֆորմատորականությունը նպատակ էր դրել արդիականացնել
երկիրը, հասարակական կյանքի կիսաֆեոդալական նորմաներից
անցնել բուրժուական նորմաների: Սակայն այդ ռեֆորմատորա-
կանությունը սահմանափակվում էր կենցաղային ու իրավական
հարաբերությունների, լուսավորության ու մշակութային ոլորտով
և քստ էության շոշափել էր գլխավորապես ազգային բուրժուա-
զիային, բանակին և դրա հետ կապված նոր մտավորականու-
թյան ու բյուրոկրատիայի շրջաններին: Ամեն մի միտք հասա-

բակական այնպիսի ռեֆորմների մասին, որոնք խախտեին գոյ-
բային հարաբերությունները, խորթ էր Աթաթյուրքի համար, և
նա դաժանորեն հաշվեհարդար էր տեսնում նման հայացքների
կողմնակիցների հետ: Նա նույնիսկ վերացրեց հանրապետու-
թյան գոյություն ատաշին տարիներին ստեղծված անկախ արհ-
միությունները և դրանք վերածեց «դեղին միությունների», որոնք
ենթարկվում էին նրա ուստիականական ապարատին: Աթաթյուրքը
փակեց կիսալեզալ կոմունիստական թերթերը, օրենքից դուրս
հայտարարեց կարճ ժամանակով գոյություն ունեցած կոմու-
նիստական կուսակցությունը և 1921 թվականին Տրապիզոնում
դաժան հաշվեհարդար տեսավ նրա ղեկավարների հետ: Քեմալը
ձեռք չտվեց գյուղական կուլակներին՝ աղաներին, որոնք անո-
ղոքաբար շահագործում էին չքավոր գյուղացիներին: Ճիշտ է,
նա փոքր-ինչ մեղմացրեց գյուղացիների դրույթունը. վերացվեց
այն տուրքը, որն աղաները գանձում էին բերքի 75 տոկոսի շա-
փով, և փոխարինվեց դրամական հարկով: Կալվածատերերից
հողը ետ գնելու և դրանից հողադուրկ և սակավահող գյուղա-
ցիներին հողաբաժիններ հատկացնելու վերաբերյալ 1937 թվա-
կանի սահմանադրության մեջ մտցված ուղղումը ևս որոշ չափով
փոխեց նրանց դրույթունը: Վարչական կարգով և բարձր վճարով
այն ժամանակ ետ գնվեց մոտ 130 հազար հեկտար հող, այ-
սինքն՝ մշակող հողերի մոտ կես տոկոսը: Շահագործման ճիւղան-
ներում տառապող և մարդու համար անտանելի պայմաններում
ապրող թուրք գյուղացու աղքատ գոյությունը չբարելավվեց ոչ
Աթաթյուրքի կենդանության ժամանակ, ոչ էլ նրա մահից հետո:
Իսկ բանվոր դասակարգը: 1936 թվականին Ադգային մեծ
ժողովը ընդունեց երկրի պատմության մեջ առաջին օրենքը աշ-
խատանքի մասին, որով մտցվում էր ութժամյա աշխատանքային
օր՝ շաբաթական մեկ հանգստյան օրով և թույլատրվում էր օրա-
կան երեք ժամ արտաժամյա աշխատանք տասնվեց տարեկա-
նից բարձր բանվորների համար: Այդ օրենքը սակայն դգալի
չափով մնաց թղթի վրա... Ճշտորեն պահպանվում էր օրենքի մի
հոդվածը միայն՝ գործադուլների արգելման մասին, որը մի ար-
գելք էր տնտեսական պահանջների համար բանվորների մղած
պայքարի ճանապարհին, որ լայնորեն ընդգրկել էր Բուրքիան
30-ական թվականներին:

Բայց դրա հետ մեկտեղ նման օրենքի ընդունումը աներկ-
բայորեն վկայում էր այն մասին, որ աճել էր բանվոր դասա-

կարգի դերը թուրքական նոր պետության մեջ, որը հենց այդ տարիներին ձևոնամուխ էր եղել ազգային արդյունաբերության զարգացմանը:

Չնայած ունեցողների դասակարգային սահմանափակությանը, Աթաթյուրքի շնորհիվ թուրքիայում տեղի ունեցած փոփոխությունները մեծ առաջընթաց բալլ էին երկրի արդիականացման ու զարգացման համար մղված պայքարում: Ուղղակի զարմանում ես, երբ տեսնում ես, թե ինչքան շատ բան կարողացավ անել այդ մարդը իր կարճատև կյանքի ընթացքում. նա ուներ երկաթե կամք, բայց շատ վատ առողջություն: Ինչպես գրում է Ֆալիհ Ռեֆիք Աթալը, Քեմալը պատանի տարիներից տառապում էր երիկամների հիվանդությամբ, որը առանձնապես զգալի դարձավ Սամսունում՝ 1919 թվականին, երբ նա ստիպված էր յուրաքանչյուր մի քանի ժամը մեկ տաք վաննաներ ընդունել: 1924 թվականին Աթաթյուրքը ունեցավ սրտի առաջին նոպան: Երեք տարի անց, երբ պատերազմը վերջանալուց հետո նա առաջին անգամ Անկարայից եկավ Ստամբուլ, ինֆարկտ ստացավ: Սակայն, չնայած բժիշկների արգելքներին, նա շարունակում էր գիշերներն աշխատել ու խմել: Հիվանդ երիկամներին և հիվանդ սրտին ավելացավ լյարդի ծանր հիվանդությունը: 1938 թվականի մարտին առողջական վիճակը խիստ վատացավ: Ծանր հիվանդ ու անաշխատունակ, նա ժամանակը անց էր կացնում կամ հատկապես նրա համար շինված զբոսանավի վրա՝ Բոսֆորում, կամ նախկին սուլթանական Դոլմաբահչե պալատում: Նա մտադիր էր 1938 թվականի հոկտեմբերի 29-ին զալ Անկարա՝ հանրապետության տասնհինգերորդ տարեդարձի տոնակատարությանը: Մարզադաշտում նույնիսկ նրա համար հատուկ վերելակ էին կառուցել տրիբունա բարձրանալու համար: Սակայն առողջական վիճակը նրան թույլ չտվեց Ստամբուլից մեկնել: Տոնի օրը երիտասարդությունը հավաքվել էր պալատի մոտ, որպեսզի շնորհավորի իր առաջնորդին: Հավաքելով վերջին ուժերը, Քեմալը մոտեցավ լուսամուտին և արցունքն աչքերին արտասանեց. «Այս տոնը և վաղվա օրը ձեզ է պատկանում: Մնացե՛ք բարով»: Շուտով սկսվեց հոգեվարքը: 1938 թվականի նոյեմբերի 10-ին Աթաթյուրքը վերջին անգամ բացեց աչքերը և հարցրեց,

թե ժամը քանիտն է, բայց պատասխանը այլևս չլսեց... Երբ նա մահացավ, ընդամենը 56 տարեկան էր:

(Այդ մեծ բարենորոգչի և թուրքական ազգային բուրժուազիայի շահերի արտահայտչի գործունեության կարճատև ժամանակաշրջանը տասնամյակների համար նշեց երկրի զարգացման ուղին: Նրա վառ անհատականությունը իր կնիքը դրեց հետագա ամբողջ քաղաքական կյանքի վրա: Այն ամենը, ինչ մենք առաջագիմական ենք անվանում Թուրքիայում, այսօր կոտարվում է քեմալականության դրոշի տակ:

Հարցը այլ բանի մասին է. նրա ռեֆորմները որքա՞ն խորն են փոփոխել հասարակության կյանքը: Այդ հարցին ճիշտ պատասխանելու համար հարկավոր է հիշել, թե Թուրքիայում որքան աննշան է կրթված մարդկանց միջնախավը և թե թուրքերի բնավորության մեջ որքան զարգացած է հնազանդությունը իշխանություններին: Օրինակի համար, ֆեո-վրեյը արգելող օրենքը, որը խախտելու համար պատիժ էր սպառնում, կատարվում էր անվերապահորեն: Իսկ ուրիշ ի՞նչ: Որոշ ժամանակ ապրիլով այդ երկրում, դուք սկսում եք հասկանալ, թե որքան անկայուն է արգիականության շերտը ավանդույթների հզոր ծառի վրա: Չէ որ Աթաթյուրքի ռեֆորմները շոշափել են միայն հասարակության կրթված խավերին: Ըստ որում նրանց մեջ էլ դեռ շատ ուժեղ է ավանդույթների ազդեցությունը... Իսկ հասարակ մարդկանց շրջանում ռեֆորմները բոլորովին արմատներ չգցեցին: Անշեղորեն պահպանվում է «թուրքերի հոր» այն նորամուծությունը միայն, որի համաձայն պաշտոնյան պարտավոր է պետական հիմնարկում ընդունել մի քանի այցելուների միաժամանակ: Այդ բանում ես ինքս էլ համոզվեցի, երբ մի աննշան գործ կարգավորելու համար եկել էի մի նահանգական վարչություն: Նման եղանակը բավական դժվարացնում էր «բուռը դնելու» հնարավորությունը, բայց արմատախիլ անո՞ւմ էր արդյոք ավանդական «փեշքեշը»: Ես շատ եմ կասկածում դրանում: Եվ քանի որ սկսեցի խոսել այդ մասին, մի քանի խոսք էլ կցանկանայի ասել թուրքական բյուրոկրատիայի մասին: Այստեղ շատ է տարածված այսպիսի մի անեկդոտ. երբ թուրքին հարցրել են, թե ինչ կցանկանայի ի հետո վերցնել այն աշխարհը տանելու համար, նա պատասխանել է. «Վեց անձնագիր, վեց լուսանկար և տասական թուրքական լիրայի գերբային դրոշմանիշ»: Որպեսզի հասարակ բնակչին օգնեն հաղթահարելու բյուրոկրատական ամ-

բողջ քաղաքները, 1967 թվականից Անկարայում գոյություն ունի հեռախոսային հատուկ տեղեկատու բյուրո: Դուք հավաքում եք «08» համարը, և տասնչորս փորձված ծառայողների պատասխանում են, թե ուր է հարկավոր դիմել այս կամ այն խնդրով, քանի որ ուղմանիշ է հարկավոր փակցնել, եթե ուղում եք, որ ձեր խնդրանքը երբևէ քննության առնվի...

Նոր օրացույցի հետ անգամ բոլորը չէ, որ հաշվի են նրատում: Ժամանակ առ ժամանակ մամուլում և պաշտոնական հրատարակություններում հանդիպում են հիշրայի տարեթվեր: Հիշում եմ, օրինակ, ես թերթերից իմացա (դա 1962 թվականի վերջին էր), որ Անկարայի վերջերս միայն նշանակված նոր նահանգապետը ծնվել է 1330 թվականին: Իսկ ընտրությունների օրը աչքի անցկացնելով մայրաքաղաքի մի քանի ընտրական օկրուգների ընտրողների ցուցակները, ես հայտնաբերեցի, որ Անկարայի բավական շատ բնակիչներ (իսկ հին Անկարայում անխտիր գրեթե բոլորը) ծնվել են... XIV դարի առաջին կեսին: Նույն բանը տեղի է ունենում նաև ազգանունների հետ: Թուրքիայի բոլոր բնակիչներն էլ ունեն ազգանուններ, բայց դրանք դեռևս քաղաքացիության իրավունք չեն նվաճել և օգտագործվում են շատ հազվադեպ՝ որպես անվան մի հասարակ հավելում: Պաշտոնական անձիկը անգամ հաճախ կոչվում են անուններով, որոնց ավելացնում են «բեյ» (պարոն) կամ «փաշա» (գեներալ), իսկ գեներալներ Թուրքիայում բավական շատ կան...

Ինչ կա որ, կարիք չկա զարմանալ դրա համար, եթե հիշենք, թե որքան կարճատև է եղել քաղաքացիական ռեֆորմների բռնապետական կենսագործման ժամանակաշրջանը՝ մուսուլմանական ավանդույթների դարավոր տիրապետության համեմատությամբ: Եվ որքան մակերեսային են եղել այդ ռեֆորմները. դրանք սահմանափակվել են հիմնականում կենցաղային ու կրոնական հարաբերությունների ոլորտով, առանց խախտելու գույքային և սոցիալական հարաբերությունները: Բայց չէ որ հենց կենցաղային ու կրոնական պահպանողականությունն է, որ հենվել ու մինչև հիմա էլ հենվում է հասարակական կյանքի պահպանողականության վրա:

Ընթերցողներին համար անսովոր այս բառակապակցությունը պարզապես «դեմոկրատ» (թուրքերեն՝ «դեմոկրատական») բառի աղավաղված ձևն է: Դեմոկրատ պարտիսի նշանակում է դեմոկրատական կուսակցություն, որը տասը տարի շարունակ, սկսած 1950 թվականից, կառավարում էր Թուրքիան և որն անչափ հեռացել էր լաիցիզմի և էտատիզմի սկզբունքներից:

Քանի որ անգրագետ թուրք գյուղացու համար «դեմոկրատ» բառը հնչում էր բավական վերացականորեն, նա իր հասկացողությամբ վերափոխել է այն և արտասանում է որպես «դեմիր քըր աթ», որ նշանակում է «երկաթե սպիտակ ձի»: Նման հասկացողությունը նրան անհամեմատ ավելի մոտ էր, մանավանդ, որ ժողովրդական առակներում և անատոլիական առասպելներում հաճախ է խոսվում անսովոր սպիտակ ձիու մասին, որը ծնվելու ժամանակ ունեցել է մուգ երկաթի գույն:

Ինչպե՞ս պատահեց, որ «թուրքերի հոր» մահից տասներկու տարի հետո իշխանության գլուխ անցավ մի կուսակցություն, որը նահանջել էր նրա սկզբունքներից:

Մուստաֆա Քեմալից հետո նրա տեղը գրավեց Իսմեթ Ինենյուն՝ Աթաթյուրքի զինակիցն ու նրա օգնականը ժողովրդահանրապետական կուսակցության ղեկավարությունում: Այդ փորձառու քաղաքագետը, որը 1923 թվականին Լոզանում կարողացել էր այնքան շահաձև տպավորություն կորզել Թուրքիայի համար, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին այնքան ճարպկորեն կարողացավ մաներել թուրքական քաղաքականություն, որ երկիրը զերծ մնաց պատերազմից: Հիտլերյան պրոպագանդան այստեղ գործունեության լայն ասպարեզ ուներ: Թուրքիան հումք էր մատակարարում Գերմանիային և թույլատրում էր, որ գերմանական նավերն անցնեն նեղուցներով, իսկ Սովետական Միության վրա Գերմանիայի հարձակման նախօրյակին նույնիսկ նրա հետ կնքեց պայմանագիր բարեկամության և չհարձակվելու մասին: Ստալինգրադի մոտ գերմանացիների կրած պարտությունից հետո պատերազմի ընթացքը փոխվեց, և Թուրքիան, ինչպես ասում են, «12-ից հինգ րոպե պակաս», 1945 թվականի փետրվարի 23-ին պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային, որը նրան հնարավորություն տվեց հակահիտլերյան

կոռալիցիայի պետությունների հետ հավասար տեղ գրավել Միավորված ազգերի կազմակերպությունում:

Իսկ ի՞նչ եղավ պատերազմից հետո Չնայած արտաքին քաղաքականության բնագավառում Իսմիթ Ինենյուտի ունեցած հաջողություններին, նրա հեղինակությունը երկրի ներսում նկատելիորեն խարխուլել էր: Նրա կառավարության նկատմամբ օպոզիցիայի մեջ էր ոչ թուրք բուրժուազիան, ինչպես նաև պատերազմի տարիներին ամրապնդված ազգային բուրժուազիայի նշանակալի մասը:

Սպեկուլյանտների ու շահագործողների դեմ ծավալված ժողովրդական լայն շարժման զարգացումը կասեցնելու և երկրի լարված իրադրությունը մեղմացնելու համար կառավարող շերջանները դիմեցին որոշ դիջումների՝ թուլատրեցին առաջադիմական մի քանի ժուռնալների հրատարակությունը և նահանջեցին միակուսակցական սիստեմից: 1946 թվականին ստեղծվեց ժողովրդահանրապետական կուսակցության նկատմամբ ընդդիմադիր դեմոկրատական կուսակցությունը՝ նախկին պրեմիեր մինիստր Զելալ Բայարի գլխավորությամբ, որը նույնպես ժամանակին եղել է Աթաթյուրքի դինակիցը: Այդ կուսակցությունը, որը սերտորեն կապված էր ազգային ֆինանսական շրջանների ու օտարերկրյա կապիտալի հետ, իր գրոշի տակ հավաքեց զբաղավորապես խոշոր բուրժուազիային, որը ձգտում էր տնտեսական իրերալիզմի քաղաքականության, ինչպես նաև կալվածատերերի, մանր բուրժուազիայի և գյուղացիության հետամնաց, մոլեռանդորեն տրամադրված կրոնական տարրերին, որոնց համար ատելի էր Աթաթյուրքի հռչակած լիցիլիզմի քաղաքականությունը:

1950 թվականին դեմոկրատական կուսակցությունը, նշանակալի հաղթանակ տանելով ընտրություններում, կազմեց կառավարության խոշոր կալվածատեր Ադնան Մենդերեսի գլխավորությամբ: Զելալ Բայարը ընտրվեց պրեզիդենտ, իսկ Ինենյուտն՝ մնացած նախախոշոր ընդդիմադիր կուսակցության՝ ժողովրդահանրապետական կուսակցության լիդեր, որը քսանյոթ տարի շարունակ՝ 1923-ից մինչև 1950 թվականը, կանգնած էր իշխանության գլուխ:

Մենդերեսի հաղթանակի գլխավոր պայմանը այն ծրագիրն էր, որը խոստանում էր սահմանափակել պետության միջամտությունը արտադրությանը և լայնորեն ներգրավել ազգային և

օտարերկրյա մասնաձևոր կապիտալը: Ի դեպ, նույն բանին էլի հանգում նաև Միացյալ Նահանգների ցանկությունները, որոնց սրտովը չէր էտատիզմի քաղաքականությունը:

Հաղթանակի մյուս, ոչ պակաս կարևոր պայմանը մասսաների կրոնական տրամադրությունների շարաշահումն էր: Դեմոկրատական կուսակցության՝ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո այդ տրամադրություններն ուժեղացան: Անկարալի գլխավոր մզկիթում հրապարակայնորեն երախտագիտություն էր հայտնվում Ալլահին թուրքիան «անաստված» կառավարություններից ազատագրելու համար: Եվ իրոք, երախտագիտություն հայտնեցու պատճառ կար. դեմոկրատական կուսակցությունը իշխանության գլուխ անցնելուց հետո նորից վերականգնվեց ուղղահայմատներին արարերեն աղոթքի կանչելու սովորույթը, որը ժափանակին արգելվել էր Աթաթյուրքի կողմից:

Մենդերեսը մեծ ֆոնդեր հատկացրեց նաև նոր մզկիթների շինարարության համար: Դեմոկրատական կուսակցության կառավարման տարիներին մեկ նոր դպրոցի դիմաց կառուցվում էր շորս նոր մզկիթ: Նա դգալիորեն բնդլայնեց նաև շինվորների կրոնական ուսուցումը և աստվածաբանության ֆակուլտետ ստեղծեց Անկարալի համալսարանում:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում Մենդերեսի կառավարությունն էլ ավելի ամրապնդեց Թուրքիալի կողմնորոշումը դեպի արևմտյան իմպերիալիստական տերությունները: Գրավելով պրեզիդենտի պաշտոնը, Ջիլալ Բայարը հայտարարեց, որ «ամերիկացի ու անգլիացի բարեկամները զոհ կմնան Թուրքիալի քաղաքականության արդյունքներից»: Ամերիկացի էնդրյու Թալլին հետագայում գրել է. «Ամերիկյան տեսակետից Մենդերեսի կառավարությունը հենց այն կառավարությունն էր, որ ցանկանում էր Վաշինգտոնը... Մենդերեսը ամերիկյան օգնությունն օգտագործեց այն բանի համար, որ Թուրքիան դառնա Արևմուտքի ամենաուժեղ բաղան... ՆԱՏՕ-ի մյուս երկրների համեմատությամբ Թուրքական բանակը դարձավ ամենահզոր մարտական միավորը»:

Ավելի վատ էր նախընտրական խոստումների կատարման գործը:

Մենդերեսի կառավարման սկզբնական շրջանը բնութագրվում էր էկոնոմիկալի բնագավառի որոշ աշխուժացմամբ՝ շնորհիվ ամերիկյան օգնության ավելացման: Ստրատեգիական օրգնկա-

ների ատեղծման, գլխավորապես ճանապարհների շինարարության համար հատկացվող քառասյին ու անպլան կապիտալ ներդրումները աշխատանք էին տալիս բազմահազար գործազուրկներին: Արդյունաբերական արտադրության ինդեքսը 1949 թվականի համեմատությամբ աճեց գրեթե երկու անգամ: Աճեց նաև բանվոր դասակարգը. 1949 թվականին պետական ձեռնարկություններում զբաղված էր 223,4 հազար բանվոր, իսկ 1958 թվականին՝ 673,3 հազար: Սակայն այդ ներդրումները ֆինանսական ուժով չէին բավարարում շուկան: Ֆինանսավորումը կատարվում էր թղթադրամ բաց թողնելու և արդյունաբերությունը, առևտուրն ու գյուղատնտեսությունը վարկավորելու միջոցով:

Թուրքուազիայի մի մասը որոշակի սպեկուլյատիվ օգուտ էր քաղում ինֆլյացիայից, ինչպես նաև կորեական պատերազմի հետ կապված կոնյունկտուրայից: Սակայն, որքան ավելի նկատելիորեն էին դրսևորվում նման անպլան և ինֆլյացիոն էկոնոմիկայի հետևանքները, բուրժուազիայի շրջանում սկսեց աճել ղեկավարությունը: Շուտով թուրքական վալյուտան դարձավ առավել պակաս կաշու և վալյուտաներից մեկը: Ըստ որում, անպլանային ինդուստրացման կիրառումը չկանխեց լայն սպառման արդյունաբերական ապրանքների և տեխնիկական սարքավորումների հետադա ներմուծումը, որն, իր հերթին, ծնեց բացասական առևտրական հաշվեկշիռ և էլ ավելի ուժեղացրեց ինֆլյացիան:

Թուրքական էկոնոմիկայի արատալորքը կառուցվածքը զգալի չափով արևմտյան, առաջին հերթին ամերիկյան «օգնության» բնույթի հետևանք էր: Այդ օգնությունը, որը բավական պատկառելի էր թվական տեսակետից (Մենդեհեսի կառավարման տասը տարիների ընթացքում Թուրքիան ստացավ ավելի քան երեք միլիարդ դոլար), որը հատկացված էր գլխավորապես ռազմական նպատակների համար (որանց համար էր հատկացված նաև թուրքական բյուջեի 40 տոկոսը), ինչպես նաև ստրատեգիական բնույթի կարիքների ու թեթև արդյունաբերության զարգացման համար: Օգնության նման բաշխումը հետապնդում էր որոշակի նպատակ՝ Թուրքիան տնտեսական կախման մեջ պահել արևմտյան վարկատուներից, որպեսզի սրանք կարողանան առաջվա նման իրենց ապրանքները ներմուծել աշխտեղ: Ամերիկացիների մտահոգացմամբ, Թուրքիային հատկացվում էր ամերիկյան մոնոպոլիաների հումքային և գյուղատնտեսական կցորդի գները:

Թուրքական բուրժուազիան դժգոհ էր այն բանից, որ մենդերեսական քառասյին ինդուստրիայում, որը ծանր բեռի նման ընկել էր երկրի էկոնոմիկայի վրա, սահմանափակվում էր գլխավորապես պետական սեկտորով: Մենդերեսը կառուցեց շաքարի ու ցեմենտի գործարաններ, որոնք անվաճում էին «ընտրական», որովհետև դրանք կառուցվել են ոչ թե երկրի տնտեսական պահանջներից ելնելով, այլ ասպագա ընտրողների ձայնից շահելու համար:

Սակայն ամենից ալելի շատ դժգոհ էին բնակչության միջին խավերը, և առաջին հերթին պետական պաշտոնյաները, որոնք մյուսներից ալելի շատ իրենց վրա զգացին ինֆլյացիայի բոլոր հետեանքները: Մենդերեսի կառավարումից, թեև, դեռ էին, և այն էլ որոշ տատանումներով, միայն գյուղացիները, որոնց այդ ժամանակ զբեթ բողբոջվին աղատեցին հարկերից. նրանք դեռ էին հացահատիկի գների բարձրացումից և այն բանից, որ խախտվում էր կրոնական ուսուցումը:

Թուրքական էկոնոմիկան գնում էր դեպի սնանկացում: Այն չէր կարող դիմանալ կրկնակի լարվածության՝ ռադմական կարիքների համար կատարվող ծախսերի մեծացմանը և մի բուռ կապիտալիստների ու կալվածատերերի արագ հարստացմանը: Երկրում հզոր ժամային իրավիճակը կանխելու համար արևմտյան տերությունները Թուրքիային տրամադրեցին լրացուցիչ վարկեր (աչպես կոչված կաշտնացնող փոխառություններ երեք հարյուր հիսունինը միլիոն դոլար գումարով): Ինչ-որ մի շատ կարճ ժամկետում այդ միջոցառումը կասեցրեց ինֆլյացիան և կաշտնացրեց թուրքական վալյուտան: Արևմուտքի կողմից թեկադրված այդ դեֆլյացիոն քաղաքականությունն էլ ալելի վատթարացրեց աշխատավորական զանգվածների առանց այն էլ ծանր դրությունը: Գներն աճեցին, փակ աշխատավարձը մնաց նախկինը (վիճակագրական տվյալներով, 1950—1959 թվականներին ապրուստի մինիմումը աճեց չորս անգամ, փակ աշխատավարձը, որն առանց այն էլ բարձր չէր, տվեցավ միայն 20 տոկոսով): Բացի դրանից, տնտեսական աղետալի վիճակը վատթարացրեց նաև թուրքական հիմնական հումքի՝ քրոմի համաշխարհային գների անկումը: Շատ նկատելի կերպով իրեն զգացնել էր տալիս նաև մենդերեսական բյուրոկրատիայի ծախվածությունը, որը յուրացնում էր նշանակալի գումարներ հասարակական ֆոնդերից, ինչպես նաև էկոնոմիկան ղեկավարելու նրա անընդու-

նակությունը... Իսկ ինչպես հայտնի է, «ձուկը գլխից է հոսում»... Արտաքին գործերի մինիստրին (այն ժամանակ Զոռուհն էր) անվանում էին, օրինակ, «պարոն տասը տոկոս», քանի որ նա իր գրպանն էր դնում օտարերկրյա բոլոր վարկերի տասը տոկոսը: Ծիշտ է, հետադայում նա դրա համար հատուցեց պարանոցի պարանոյ... Դրա հետևանքով պետական զանձատուներ դատարկվել էր, իսկ բյուջեի դեֆիցիտը կազմում էր կես միլիարդ թուրքական լիրա:

Հակամենդերեսական տրամադրություններն աճում էին ամբողջ երկրում. գրանք առանձնապես իրենց ղգացնել տվեցին 1959 թվականի վերջին, երբ Միացյալ Նահանգները հայտարարեցին, որ հրաժարվում են վարկ տալ Թուրքիային: Թուրքական բուրժուազիան գնալով ավելի ու ավելի բացահայտորեն էր հանդես գալիս կառավարության դեմ, նրան մեղադրելով սահմանափակ ազատության համար և պահանջելով կիրառել տնտեսական լիբերալիզմի՝ քաղաքականություն: Աշխատավորական ղանգվածները նույնպես դժգոհ էին կառավարությունից՝ թանկության և տնտեսական կայունության բացակայության պատճառով: Իսկ մտավորականությունն ու առաջադիմական տարրերը Մենդերեսին մեղադրում էին ռեակցիոն օրենսդրության և հատկապես մամուլի նկատմամբ ռեպրեսիվ քաղաքականության համար: Համընդհանուր հարգանք վայելող գիտնականներն ու ժողովրդագետները քննադատական արտահայտությունների համար նեղվեցին բանտերը: Օպոդիցիոն տրամադրությունները քաղաքներում աճեցին ու շտեմնված չափերի հասան: Մենդերեսի ռեժիմը բնկավ փակուղու մեջ: Ամենակենսական քաղաքական ու տնտեսական պրոբլեմները այդպես էլ մնացին չլուծված:

Դրան զուգահեռ աճում էր օպոդիցիայի պարազուլա Իսմեթ Ինենյուլի ու նրա կուսակցության ժողովրդականությունը՝ շնայած կառավարող շրջանների կիրառած հալածանքներին: Այսպես, օրինակ, 1953 թվականին օրենսդրական կարգով բռնադրավեց ժողովրդահանրապետական կուսակցության ամբողջ գույքը: Ինքը՝ Ինենյունն ենթարկվեց բազմաթիվ հարձակումների: Ինչպես հետագայում ցույց տվեց Յասսըադա կղզում տեղի ունեցած դատավարությունը, նույնիսկ մահափորձ էր պատրաստվել նրա դեմ: Սակայն, այդ դատամյալ քաղաքագետի հեղինակությունն այն ժամանակ բավականին բարձր էր, թերևս, անդամ ավելի բարձր, քան երբ Կանգնած էր իշխանության գլուխ: Ահա

ինչու բանակին տրված հրամանը՝ թույլ չտալ Ինենյուտի ելույթը Կախերիի կուսակցական կոնֆերանսում, 1960 թվականի ապրիլին հանգեցրեց բոլորովին այլ արդյունքի. տեսնելով, որ մարդկանց բաղմունքումը շրջապատել է զորքերի կողմից կանգնեցրած գնացքը, որով ժամանել էր Ինենյուն, օվացիա սարքեց նրա պատվին, իսկ զորամասերը միացան բնակիչներին: Դրա համար իբրև պատիժ Մենդերեսը պաշտոնաթող արեց բարձրաստիճան սպաներին, այդ թվում և հանրապետության ապագա պրեզիդենտ բանակային գնեհրալ Գյուրսելին, որին երկու ամիս էր մնում կենսաթոշակի անցնելու: Հենց այդ ժամանակ էլ Մենդերեսը ստեղծեց օպոզիցիայի գործունեությունը հետաքննող իրեն հնազանդ մի հանձնաժողով՝ անսահմանափակ լիազորություններով: Սակայն այդ տխրահռչակ հանձնաժողովի գործունեությունը, ինչպես և բաղմաթիվ անօրինական ձեռքակալությունները ամենուրեք առաջացրին դժգոհություն, որն առանձնապես ուժեղացավ մեջլիսի միջադեպից հետո, երբ այդ հանձնաժողովի հասցեին արած քննադատական դիտողությունների համար դեմոկրատական կուսակցության ղեկուսատուների կողմից Ինենյուն կոպիտ կերպով դուրս արվեց դահլիճից:

Այդ միջադեպի հետևանքը եղան ուսանողական բուռն ելույթները: Ապրիլի 28-ին Ստամբուլի մոտ շորս հազար ուսանողներ ցույց կազմակերպեցին, պահանջելով, որ Մենդերեսը հրաժարական տա: Ոստիկանությունը, որին աջակցում էին զորական մի քանի միավորումներ, մտավ համալսարանի տերիտորիան և կրակ բացեց այնտեղ գտնվող ուսանողների վրա: Սպանվեց մի քանի ուսանող: Դա, իր հերթին, բուռն ռեակցիա առաջացրեց սպաների ու զինվորների շրջանում, որոնք սկսեցին անցնել ուսանողների կողմը: Ինչպես հետագայում դրել է դեմոկրատական կուսակցությունից ընտրված նախկին սենատոր, Ստամբուլի համալսարանի պրոֆեսոր Բաշգիլը, «շարժումը ընդգրկեց բանակը. դա Մենդերեսի ու նրա կառավարության վախճանն է»:

Ուսանողական հուզումները փոխադրվեցին Անկարա, որտեղ ձեռքակալվեցին հարյուրավոր ուսանողներ: Ստամբուլում և Անկարայում մտցրեցին արտակարգ դրություն, և այդպիսով Մենդերեսը ինքը իշխանությունը հանձնեց բանակի ձեռքը: Հուզումներն առանձնապես ուժեղացան Ստամբուլում ՆԱՏՕ-ի նիստերի օրերին՝ 1960 թվականի մայիսի 1—3-ը:

Նման իրավիճակում պետական հեղաշրջումը, որ մայիսի 10-յա 27-ի գիշերը կատարեց բարձրաստիճան սպաների զաղտնի կոմիտեն, որը հետագայում ստացավ Ազգային միասնության կոմիտե (ԱՄԿ) անունը, անցավ բացառիկ կազմակերպված ու գրեթե անարյուն: Չորս ժամում ձերբակալվեցին կառավարության անդամները՝ պրեզիդենտի հետ միասին: Կավ զինված հետևակային միավորումները գրավեցին գլխավոր քաղաքները ամբողջ երկրում: Դեմոկրատական կուսակցությունից իշխանությունն անցավ 37 հոգուց բաղկացած Ազգային միասնության կոմիտեի ձեռքը:

Մենդերեսի իշխանությունը Թուրքիայում շարունակվեց տասր տարի: Նրան տապալելուների իշխանությունը՝ հինգ տարուց մի քիչ ավելի: Այն փաստը, որ այդ տարիներին ես գտնվում էի երկրում և հնարավորություն ունեի մոտիկից դիտելու իրադարձությունների զարգացումը, ինձ իրավունք է տալիս դրանք բնութագրելու որպես շիրականացված հույսերի տարիներ:

Ինչպես զինվորականների անմիջական իշխանության առաջին ժամանակաշրջանը, այնպես էլ բանակի օրհնությունը կռիվից իր տարբեր կոմիտեացիաներով ժողովրդահանրապետական կուսակցության կառավարման հետագա տարիները ոչինչ չբերեցին ժողովրդին: Դեռ ավելին, այդ տարիներին չբացավ այն խանդավառությունը, որ առաջացրել էր պետական հեղաշրջումը, որի կազմակերպիչները աշխատում էին այն ներկայացնել իրեն մի հեղափոխություն, որ կատարել են դեպի Աթաթյուրքի պատգամները վճռական շրջադարձ կատարելու համար: Գնեի հետագա աճը և ինֆլյացիայի տենդենցը հարվածեցին բոլորի գրպանին: Չկատարվեց էկոնոմիկայի զարգացման տխրահույս հրահրված պլանը: Բայց, ամենագլխավորը, թերեւ, այն էր, որ Ինենյուի կուսակցությունը չթեթևացրեց գյուղացու գրությունը, որն այդ երկրում կազմում է ազգի կորիզը: Ագրարային ռեֆորմի մասին խոսքերը դուրս եկան դատարկ շաղակրատություն: Սակայն, հետաքրքրական է նշել, որ 1965 թվականի ընտրություններից մի քանի ամիս առաջ, երբ Ինենյուի կուսակցությունը նորից հայտնվեց օպոզիցիայում, նա որոշ շրջադարձ կատարեց զեպի ձախ, իրեն հայտարարելով «կենտրոնից ձախ» կուսակցություն և առաջ քաշեց հասարակական ռեֆորմների ծրագիր: Սակայն, այդ կուսակցության կառավարման տարիները ժողովրդին սովորեցրել էին անվստահորեն վերաբերվել զեպի նա, առավել

ևս, որ ազրաբային ռեֆորմի հարցը՝ առավել հրատապ այդ պրոբլեմը, այդպես էլ մնաց թղթի վրա: Այդ պատճառով էլ ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը 1965 թվականի հոկտեմբերին պարտություն կրեց մեջլիսի և սենատի ընտրություններում, իսկ դեմոկրատական կուսակցության ժառանգորդը՝ արդարության կուսակցությունը, որի գլուխ կանգնած էր գրեթե բոլորին անձանոթ քառասունամյա Սուլեյման Դեմիրելը, ստացավ երկու անգամ ավելի շատ ձայններ, քան ութսուներկու տարեկան Իսմեթ Ինենյուլի կուսակցությունը, շնայած վերջինս դեռ կենդանության օրով պատված էր աղգային փառքի լուսապսակով:

Այսպես, պետական հեղաշրջումից հինգ և կես տարի հետո և շոք տարի անց այն բանից, երբ Մենդերեսին ու նրա երկու միևնույններին կախաղան բարձրացրին հիմնական իրավական նորմերը խախտելու, տեղորի, կաշառակերության համար, նորից հաղթանակեցին մահապատժի ենթարկված պարագլխի գաղափարները: Նորից հաղթանակեց «դեմիր քըր աթը»՝ «երկաթե սպիտակ ձիւն», որն արդարության կուսակցությունը նույնպես իր համար ընտրեց իրեն խորհրդանշան, իսկ Անատոլիայի լայն զանգվածների աչքում դա այդպես էլ մնաց որպես ցրված դեմոկրատական կուսակցության խորհրդանշան: Մենդերեսի մահապատիժը նրան տվեց միայն նահատակի լուսապսակ: Ժողովրդի մեջ պատմում էին, որ իբր մահապատժի ենթարկված պրեմիեր մինիստրը ուղչ է և, պարփակվելով առասպելական սպիտակ ձիու մեջ, շրջում է ամբողջ Անատոլիայում: Այդ տարիներին Մենդերեսի ժողովրդականությունը ոչ միայն չընկավ, այլ, բնդհակառակը, աճեց: Անգրագետ թուրք գյուղացիների հիշողության մեջ նա մնացել է ոչ թե իրեն բռնակալ, այլ որպես բարերար, որն իրենց աղատել էր հարկերից և թույլատրել, ի տարբերություն Աթաթուրքի, աղոթքներն արտաւանել արաբերեն, և որն ամերիկյան փողերով գյուղերում կառուցում էր ջրհորներ ու ճանապարհներ, իսկ դա աշխատանք էր տալիս աղքատներին:

Այժմ «երկաթե սպիտակ ձիուն» է նստել արդարության կուսակցության լիդերը և զրա վրա նստած՝ արագ հասավ նպատակին: Մենդերեսյան խորհրդանշանի ժառանգորդության մեջ նրան օգնեց նույնիսկ աղգանունը՝ «դեմիր էլ» (թուրքերեն «երկաթե ձևոք»), բայց էլ ավելի շատ՝ նրա հրապարակած ծրա-

գիրը, որը լիակատար ազատություն էր տալիս մասնավոր նախաձեռնությանն ու օտարերկրյա կապիտալին, աշխատանք էր խոստանում գրեթե հինգ միլիոն գործազուրկների (հոլանդերի «աղքատությունից ղեպի բարեկեցություն» լոգունգը) և կոչ էր անում պահպանել կրոնական անվանդոթները: Ընտրողների բացարձակ մեծամասնությունը (9 748 678-ից 4 921 235-ը) ընտրեց «սպիտակ ձին»՝ բառիս իսկական իմաստով, քվեաթերթիկների վրա կուսակցությունների անուններից հետո, որոնց մասին ընտրողների վաթսուն տոկոսը կյանքում ոչ մի անգամ չէին էլ լսել, նկարված էին խորհրդանշաններ (օրինակ, վեց նիսեր ժողովրդահանրապետական կուսակցության քվեաթերթիկների վրա): Ավադ, դառը ճշմարտությունն այն է, որ ամենաաղքատ գյուղացիներն ու փոքրիկ բնակավայրերի բնակիչները քվեարկեցին այն կուսակցության օգտին, որը մյուսներից ավելի շատ էր պաշտպանում կալվածատերերի ու խոշոր բուրժուազիայի շահերը:

Ուղղակի ասենք, իսկական բոլորին հայտնի դադարեք էր, թե որ ձիու վրա էին հույսները դրել այս ընտրություններում Միացյալ Նահանգները: Հիշում եմ, թե ինչպես ամբողջ առաջադիմական մամուլում հրապարակվեցին հողավածներ մասնագիտությամբ ինժեներ Սուլեյման Դեմիրելի կարիերայի մանրամասն նկարագրությամբ, որը, կրթություն ստանալով ԱՄՆ-ում, մեծ կարողություն գիպեց որպես ամերիկյան «Մորրիսոն» ֆիրմայի ներկայացուցիչ: Սուլեյման Մորրիսոնին, ինչպես ամենուրեք անվանում էին նրան, փորձում էին ներկայացնել որպես թուրքիայում ամերիկյան շահերի ցուցորդ: Մամուլում երևացին նույնիսկ այն ժամանակվա փոխպրեզիդենտ Ջոնսոնի լուսանկարները, որը սեղմում է Դեմիրելի ձեռքը՝ Թուրքիա կատարած իր այցի ժամանակ: Դեռ երբեք Միացյալ Նահանգները այդքան անսթող կերպով չէին արտահայտել իրենց շահագրգռվածությունը ընտրությունների արդյունքների նկատմամբ և երբեք այդքան բացահայտորեն չէին հայտնել իրենց համապայանքը մի կողմի նկատմամբ: Իտալական «Մոնդո նուովե» ժուռնալի կարծիքով, որի հողվածք արտատպվեց նաև թուրքական մամուլում, «ընտրությունները Թուրքիայում Ջոնսոնի հատուկ ուշադրության առարկան են»: Այդ ընտրությունների արդյունքները ամենուրեք գնահատեցին որպես Սպիտակ տան մեծ հաղթանակ: Իսկ ինչ վերաբերում է իրեն՝ Դեմիրելին, ապա նրա մասին գրում էին

իրեն մի գործչի, որի վրա կարելի է հենվել և որը պետական նախը կտանի Վաշինգտոնի շահերին համապատասխանող ուղղությամբ:

Ավելորդ չի լինի հիշեցնել, որ արդարության կուսակցության հաղթանակի գործում ոչ պակաս կարևոր դեր կատարեց նաև փողը: «Աքիս» ժուռնալի վկայությամբ (ժուռնալը այդ ժամանակ խմբագրում էր Ինենյուի փեսա Մեթին Թոքերը), արդարության կուսակցության հատուկ ընտրական ֆոնդի օգտին ստացվել էր հինգ միլիոն թուրքական լիրայի մի պատկառելի գումար... Ուրիշ աղբյուրների համաձայն, «արդարների» ընտրական ֆոնդի բաշխման գործում միջնորդ էին... օտարերկրյա, գլխավորապես ամերիկյան նախնային ընկերությունների բենզինակայանները, որոնք ընտրությունների նախօրյակին վախեցել էին շահույթները սահմանափակելու համար ծավալված շարժումից: Այդ պատճառով չէ՞ր արդյոք, որ ընտրությունների նախօրյակին Անկարայի տաքսիների վարորդները մեքենաների անտենաներից վախել էին սպիտակ ձիով հուշագրոշներ... Իսկ ինչպես էին գործերը գյուղերում, հատկապես արևելյան վիլայեթներում, որտեղ աղաների տիրապետության տակ կա մինչև քառասուն գյուղ և որտեղ գյուղացիները լիակատար կախման մեջ են աղաներից (գնումները կատարում են միայն նրա խանութից և իրենց վեճերը լուծում նույն այդ աղայի փաստաբանի միջոցով): Նույն «Աքիսը» հաղորդում էր, թե ինչպես, գալով այգպիլի գյուղերից մեկը, «արդարը» «խալամի իր եղբայրներին» դիմեց այսպիսի մի ճառով. «Ձեզ սպառնում է կոմունիզմը, ձեզնից կիշեն սեր դաշտերն ու տները և ձեր տեղը կնստեցնեն ուս սպաներին: Եթե ուզում եք փրկել ձեզ և հայրենիքը, քվարկեցեք արդարության կուսակցության օգտին»: Նման փաստարկները հասնում էին մինչև գյուղացու գիտակցությանը, որին վաղուց արդեն թունավորել են ատելությանը դեպի սոցիալիզմն ու Սովետական Միությունը: Եվ եթե նա հույս չէր դնում «սպիտակ ձիու» և կամ ավելի աջ աղգայնական շարժման կուսակցության վրա, ապա առհասարակ չէր քվարկում: Այդ ընտրությունների նկատմամբ հետաքրքրության բացակայությունը արտահայտվեց դրանց մասնակցածների բավական ցածր տոկոսի մեջ՝ 71 տոկոս, 1961 թվականի ընտրությունների 81 տոկոսի համեմատությամբ:

Առանց որևէ կասկածի, արդարության կուսակցության հաղթանակը նշանակում էր շրջադարձ Թուրքիայի քաղաքական

կյանքում: Դեմիրելի կառավարման շրջանը ցույց տվեց, թե որ-
քան էին սխալվում նրանք, ովքեր պնդում էին, թե իբր երկ-
րորդ «երկաթե սպիտակ ձիու» կառավարումը կլինի առաջինի
գործունեության հասարակ կրկնությունը: Կային նույնիսկ մար-
դիկ, այդ թվում և նրա կուսակցության անդամներ, որոնք են-
թադրում էին, թե Մենդերեսի քաղաքական հետևորդները, որոնք
իշխանության գլուխ էին անցել ավելի քան հինգ տարի հետո,
երկիրը նորից կվերադարձնեն այն դրությունը, որում գտնվում
էր 1960 թվականին, ջնջելով անցած տարիներին արված ամեն
ինչը: Իրադրության նման ըմբռնումը ոչ միայն հասարակացում
էր, այլև քաղաքական ուտոպիա: Նման դեպքերում ինչպես չհի-
շենք Հերակլիտեսի այն իմաստուն խոսքերը, որ «Ձի կարելի
երկու անգամ անցնել միևնույն գետը...»:

1960 և 1965 թվականների միջև ընկած հինգ տարին մի կող-
մից իրոք չիրականացված հույսերի տարիներ էին, բայց մյուս
կողմից էլ այդ շրջանը բնութագրվում է մենդերեսյան ռեժիմի
ինքնիշխանության ու կաշառակերության դատապարտմամբ,
առաջադիմական հասարակական շարժումների ձևավորմամբ,
Թուրքիային ԱՄՆ-ի հետ կապող կապերի ակնհայտ թուլացմամբ:
Դեմիրելը բավական զգաստ քաղաքագետ էր և հիանալի կերպով
այդ բանը հաշվի էր առել: Իր քաղաքական ծրագիրը կենսագոր-
ծելիս նա նախօրոք ապահովել էր կրոնական տարրերի ու Մեն-
դերեսի կողմնակիցների աջակցությունը: Իշխանության գլուխ
անցնելուց հետո շատ շանցած նա լրիվ ներում շնորհեց դատա-
պարտված մենդերեսականներին՝ նրանց վերադարձնելով քա-
ղաքական իրավունքները (բացի ընտրական իրավունքից): Բայց
միաժամանակ նա անում էր հնարավոր ամեն բան, որպեսզի
իր անունը չկապվի Մենդերեսի անվան հետ:

Ընդամին խոսքը ոչ միայն տակտիկայի մասին էր: Ինչպես
ցույց տվեց նրա կառավարման պրակտիկան, Դեմիրելը ամենևին
մտադիր չէր լինել Մենդերեսի մի նոր մարմնավորումը: Այդ բանը
պարզ դարձավ ընտրություններից անմիջապես հետո, երբ նա
մեղմորեն, բայց վճռականորեն սահմանադատվեց իրենց վարկա-
րեկած ու դատապարտված մենդերեսական գործիչներից: Միաժա-
մանակ նա իր կուսակցության մեջ ընդունեց իրեն նվիրված շատ
մարդկանց, շնայած կուսակցական ստորին օղակներում հեն-
վում էր դեմոկրատական կուսակցության հին ապարատի վրա:
Շատ շուտով կենտրոնական և վիլայեթային վարչություններում

ղեկավար դիրքերը գրավեցին նրա մարդիկ, որոնց օգնությամբ նա «երկաթե ձեռքով» իրականացնում էր իր քաղաքականությունը: Պարզվեց, որ պատկերացումը նրա մասին՝ որպես ամերիկյան շահերի պաշտպանի, խոր մոլորություն էր: Ամերիկացի պրոֆեսոր Շերին Գեմիրելի հետ ունեցած երկթամյա զրույցից հետո հայտարարեց. «Նա համոզվեցի, որ Գեմիրելը այս երկու տարում զգալիորեն ձախացել է: Այդ բանը, սակայն, ինձ չզարմացրեց: Նման բաներ տեղի են ունենում բոլոր հետամնաց երկրներում: Բոլոր նրանք, ովքեր իշխանության զլուխ են անցնում, անկախ իրենց հայացքներից, այս կամ այն կերպ շուտ են դալիս դեպի/ձախ: Դրանում մեղավոր են հանգամանքներն ու բաղմամբիվ՝ պրոբլեմները»:

Փաստ է, որ Գեմիրելը հույսը դրել էր երկրի ինդուստրացման վրա, հենվելով ամենից առաջ մասնավոր կապիտալի, այլ ոչ թե պետական սեկտորի վրա: Հանդիս գալով ագրարային ռեֆորմի դեմ, նա արտահայտվեց գյուղատնտեսությունը վերակառուցելու, այսինքն՝ հողի մշակման ժամանակակից կապիտալիստական մեթոդներ մտցնելու օգտին (նկատենք, որ այդ բանը հնարավոր է միայն խոշոր տնտեսություններում):

Նվ վերջ ի վերջո. նա որոշ արդյունքների հասավ էկոնոմիկայի բնագավառում: Դրան նպաստեցին և լավ բերքերը, օտարերկրյա կապիտալների նշանակալի առհասը, Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունում աշխատող թուրք բանվորներից եւ մասնազեններից ստացվող վալյուտային միջոցները: Գեմիրելի օրոք արդյունաբերության զարգացման տեմպերը նշանակալից էին և հիմնականում համապատասխանում էին հնգամյա պլանին: Մեծացավ աղքատի եկամուտը (տարեկան աճը անցնում էր միջին հաշվով վեց տոկոսից, իսկ պլանով նախատեսված էր չոթ տոկոս): Գեմիրելը կարողացավ այդ նվաճումները շատ ճարպկորեն օգտագործել պրոպագանդիստական նպատակներով. մեծ աղմուկով նա բաց էր անում արդյունաբերական օբյեկտները, որոնք պլանավորված կամ նույնիսկ մասամբ կառուցված էին նախկին ռեժիմի ժամանակ: Սակայն նրա նվաճումները չկարողացան թուրքական էկոնոմիկան բուժել խրոնիկական արատներից, և առաջին հերթին ինֆլյացիայի տենդենցներից: Բավական է ասել, որ 1967 թվականի առաջին չոթ ամիսներում ապրուստի արժողության ինդեքսը աճեց տասներկու և վեց տոկոս:

սով: Աղետալի շափերով սպականցին ոսկու և վալյուտայի պաշարները:

Նոր ընտրությունների նախօրյակին՝ 1969 թվականի հոկտեմբերին, Դեմիրելը բախվեց ոչ միայն աճած տնտեսական դժվարությունների հետ: Բավական սրվել էր քաղաքական դրուժյունը, տեղի էր ունեցել ուժերի բեկումնացում, հաճախակի էին դարձել բացահայտ ընդհարումների դեպքերը առաջադիմական տարրերի և ռեակցիոն տարրերի՝ կրոնական մոլեռանդների կամ զբնդապետ Թյուրքեշի ֆաշիստական ջոկատների միջև: Օրինակ, 1969 թվականի հուլիսին սեհարյուրակային տարրերը փորձեցին ձախողել առաջադիմական Ոսուցիչների միության Կայսերիի կոնգրեսը. նրանք վիրավորեցին կոնգրեսի շատ մասնակիցներին, ավերեցին այն գրախանութը, որտեղ վաճառվում էին ձախ հրատարակություններ, ինչպես նաև Թուրքիայի բանվորական կուսակցության տեղական բաժանմունքը: Հակաամերիկյան ելույթները հաճախ վերջանում էին փողոցային ընդհարումներով: Իսկ Դեմիրելը այդ ժամանակ խուսանավելով, կարողացավ որոշ չափով կայունացնել դրուժյունը երկրում: Նա նորանոր գիջումներ արեց ցրված դեմոկրատական կուսակցության նախկին ղեկավարների խմբի օգտին՝ նախկին պրեզիդենտ Բալարի գլխավորությամբ. այսպես, 1969 թվականի մայիսին մեջլիսը որոշում ընդունեց դեմոկրատական կուսակցության անդամների ընտրական իրավունքները վերականգնելու մասին, թեև դա հակասում էր սահմանադրությանը: Նման որոշումը լիովին պաշտպանեց նաև ընդդիմադիր ժողովրդահանրապետական կուսակցության պարագլուխ Ինենյուն, դառնելով, որ ժամանակն է «վերականգնել միասնությունը և վերջ դնել աչ և ձախ էքստրեմիստների բռնի ցույցերին»: Իրրև հաստատում սկսված «ադալին համաձայնություն», թուրքական ամբողջ մամուլում հրապարակվեց երկու զառամյալ ախոյանների՝ Ինենյուի և Բալարի լուսանկարը. նրանք կանգնած են կողք կողքի՝ Չանկայա բլրին, որտեղ գտնվում է հանրապետության պրեզիդենտի նստավայրը: Դեմիրելի՝ ոչ մի կասկած չհարուցող ճարպկությունը բերեց իր պտուղները: 1969 թվականի հոկտեմբերին, ընտրություններում նրա կուսակցությունն ստացավ ձայների բացարձակ մեծամասնությունը (9 516 095-ից 4 229 712-ը): Դատելով մամուլի մեկնաբանություններից, այդ ընտրություններին մասնակցել է ընտրողների ընդամենը 64 տոկոսը՝ ամենացածր տոկոսը վեր-

չին 20 տարում: Շատ գյուղեր առհասարակ հրաժարվեցին մասնակցել ընտրություններին: Քվեատուփերից մեկում կուսակցության խորհրդանշանը կրող քվեաթերթիկի փոխարեն գտան մի գրություն երեք բառով. «Ճանապարհներ, ջուր, էլեկտրականություն»: Թերթերը գրում էին, որ ընտրական կամպանիայի ժամանակ գյուղերից մեկի մուտքի մոտ կախված էր մի տրանսպարանտ հետևյալ բառերով. «Մենք մեզ մոտ չենք թողնում քաղաքացիներին»:

Հենշտ չի լինի պատասխանել այն հարցին, թե նախորդ կառավարությունների գործունեությանը հաջորդած համընդհանուր հուսախաբույթյան իրադրության մեջ որքան երկարատև կլինի երկրորդ «երկաթե սպիտակ ձիու» հաղթանակը¹:

ՕՐԴՈՒ

«Օրդու» թուրքերեն նշանակում է «բանակ»: Թուրքիայի համար այս հասկացությունը բավական ծանրակշիռ է: Ներկայումս երկրի բանակը ամենից ավելի հղորն է ամբողջ Մերձավոր արևելքում և իր շարքերում ունի ավելի քան կես միլիոն մարդ:

¹ Դեմիրելի հաղթանակը երկարատև չեղավ: Բանակի ճնշման տակ 1971 թվականի մարտի 12-ին նա ստիպված եղավ թողնել իր պոստը: Նոր կառավարությունը գլխավորեց ժողովրդահանրապետական կուսակցության աջ թևի ներկայացուցիչ Նիհատ էրիմը: Նրա կառավարման շրջանը նշվել է նրանով, որ երկրում մտցվեց արտակարգ դրությունը և սուր ռեպրեսիաներ կիրառվեցին առաջադիմական տարրերի նկատմամբ: Բայց վերջինս էլ երկար չմնաց իշխանության ղեկի մոտ: 1972 թվականի մայիսին վստահության կուսակցության նախագահի տեղակալ Ֆերիտ Մելենը կազմեց մի կառավարություն, որը շարունակում էր վարել հակադեմոկրատական քաղաքականություն: 1972 թվականի նոյեմբերին ի նշան բողոքի՝ ընդդեմ 1961 թվականի սահմանադրության փոփոխման պատրաստված նախագծի, կառավարությունից դուրս եկան ժողովրդահանրապետական կուսակցության ներկայացուցիչները: Կառավարությունը, սակայն, մնաց իշխանության գլուխ կանգնած, քանի որ 1973 թվականի մարտին կայանալու էին պրեզիդենտական ընտրություններ: Նրա պրեզիդենտ ընտրվեց, 1973 թվականի մայիսին Ֆերիտ Մելենը հրաժարական տվեց և կազմվեց նոր կարինետ Նայիմ Թալուի գլխավորությամբ: Կառավարական ճնշմամբ, որը սկսվեց 1973 թվականին պառլամենտական ընտրություններից հետո, շարունակվեց մինչև 1974 թվականի հունվար ամիսը, երբ համաձայնություն ձևավորվեց բերքեց ժողովրդահանրապետական կուսակցության և ազգային փրկության կուսակցության ներկայացուցիչներից երկկուսակցական կառավարություն ստեղծելու մասին:

Ավելին, գերմանացի ռազմական մասնագետ Ֆոն Կիլմանսեգգի բնորոշմամբ, թուրքական բանակը, որը բաղկացած է 14 դիվիզիայից, 8 բրիգադից և 4 ուսումնական դիվիզիաներից, ամենահզոր ցամաքային բանակն է ամբողջ Եվրոպայում:

Թուրքական հանրապետությունը վերանայել է իր վերաբերմունքը շատ ինստիտուտների նկատմամբ, բայց բանակի վերաբերյալ այն մնացել է նախկինը: Չէ որ Օսմանյան կայսրությունում ևս հզորություն չափանիշը զորքն էր. նա նվաճում էր նորանոր տերիտորիաներ, գանձարանը համալրում նորանոր ավարներով, բանակի մեջ էր պետությունը գտնում իր ուժը: Ուստի զարմանալի ոչինչ չկա, որ այսօր էլ թուրքերը հարգանքով ու համակրանքով են վերաբերվում դեպի զինվորական համազգեստը, որ միշտ էլ բազմաթիվ անբան մարդիկ են հավաքվում պրեզիդենտի նստավայրի մոտ պահակախմբի փոխվելու ժամանակ, երբ գվարդիական ընտիր զորամասերը տոնական համազգեստով ձեռք-ձեռքի, համաքայլ, մեկ մարդու նման քայլում են հանդիսավոր երթով: Մինչև հիմա էլ ամեն մի քիչ թե շատ պաշտոնական տարեգարծ, շխտսելով արդեն զինվորական շքերթների մասին, որպես կանոն, ենիչերիների քայլերգի հնչյունների տակ բացում են սուլթանական զորքերի տոնական համազգեստ հագած զորամասերը:

Ենիչերիներ... Երբ այսօր տեսնում ես նրանց շքերթների ժամանակ մետաքսե խայտաբղետ զգեստներով և սպիտակ չալմաները գլխներին կապած՝ փայտե հասարակ փողային երաժշտական գործիքներով թուրքական հին եղանակներ նվագելիս, նրանք հիշեցնում են օպերետի պերսոնաժների: Իսկ կար մի ժամանակ, երբ ենիչերիները խաղում էին ամենևին ոչ օպերետային դեր. նրանք եղել են Օսմանյան կայսրության հզորության ամենակատաղի ու ամենաանողոր պաշտպանները: Իր տեսակի մեջ այդ յուրատեսակ զորամիավորումը սկսել է կազմավորվել XIV դարի սկզբներին: Ենիչերիական զորքերը հավաքագրվում էին ոչ թուրք, քրիստոնյա ազգությունների երեխաներից, որոնք սուլթանական արքունիքին կից դաստիարակվում էին իսլամի մոլեռանդ պաշտպանների կողմից: Յուրաքանչյուր երեք տարին մեկ քրիստոնեական նահանգները պարտավոր էին վճարել մի յուրատեսակ հարկ երեխաներով, որոնց թիվը երբեմն հասնում էր մինչև տասնյակ հազարի: Դրանցից ամենաընդունակներին մանկությունից պատրաստում էին սուլթանական արքունիքում ծառայե-

լու համար և, մեծանալով, նրանք կարիերա էին ստեղծում, իսկ երբեմն էլ գրավում մեծ վեզիրի պաշտոնը: Մնացածներին ուղարկում էին ենիշերիական զորաբաժին, որտեղ տիրում է, խիստ կարգապահության: Ենիշերիները սերտորեն կապված էին մուսուլմանական «բեկտաշի» աղանդի հետ. նրանք կազմում էին մի յուրատեսակ ասպետական միաբանություն, որը նրանց դատապարտում էր ամուրիություն: Ենիշերիները դաստիարակվում էին կրոնական մոլեռանդության ոգով, գլավուրների (սն-հավատների) դեմ «սրբազան պատերազմի» կռիւրի ոգով: Այդ ճանապարհով միայն Բալկանյան թերակղզու քրիստոնյա ազգությունների ներկայացուցիչները կարող էին ընկնել կայսրության քաղաքական և զինվորական ընտրանիների շարքը: Օսմանյան պետությունը, որը հայտնի էր ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ գործադրած բռնություններ ու դաժանություններ, ռասայական խտրականություն չգիտեր այս բառի ժամանակակից իմաստով: Թուրքերեն կամ օսմաներեն լեզուն և մանկությունից պարտադրվող իսլամի դավանումը՝ ահա սրանք էին բարձր պաշտոններ ստանալու բանալին:

Հենց սկզբից ենիշերիները իրենց մոլեռանդության, զինվորական պատրաստության և կարգապահության շնորհիվ, բնականաբար, դարձել էին օսմանյան բանակի վճռական ուժը: Նրանց շնորհիվ օսմանները նվաճել են իրենց ամենամեծ հաղթանակները, դրանց թվում և Կոստանդնուպոլսի նվաճումը: Սակայն XVII և հատկապես XVIII դարում ենիշերիները, որոնց թվաքանակը հասնում էր մինչև հարյուր հազար մարդու, դարձել էին հատուկ կատա. նրանք առատորեն վարձատրվում էին և հաճախ էլ իրենց կամքն էին թելադրում հին սուլթանին տապալելու և գահին նոր սուլթան նստեցնելու ժամանակ: Ավելի ուշ, երբ նրանց թուլլատրվեց ամուսնանալ և զբաղվել արհեստավորությամբ, սկսեց թուլանալ ենիշերիական զորաբաժնի կարգապահությունն ու ռազմական ուժը: Սկսվեց կաշառակերությունն ու անտարբերությունը պետական գործերի նկատմամբ: Աստիճանաբար ենիշերիները վերածվեցին ժառանգական կասալի, որը պատերազմական գործողությունների ժամանակ համարվում էր հեծելազորով. այս հեծելազորը կազմավորվում էր նահանգներում՝ սուլթանական վասալների կողմից և միշտ չէ, որ լույս էր սուլթանական իշխանության նկատմամբ: Ենիշերիական զորաբաժինը պահելու ծախսերը շարունակ աճում էին, իսկ ռազմական հաջողու-

Քյունեները գնալով ավելի արնշան էին դառնում: 1826 թվականին սուլթան Մահմադ II-ը ցրեց ենիչերիների զորաբաժինը: Նա հրամայեց այդ քալին դիմադրողներին սպանել, իսկ նրանց զորանոցները հողին հավասարեցնել:

Այդ ժամանակից սկսած երկրում մտցված է զինակոշիկներին հավաքում: Այսպես կոչված թանգիմաթի (1839—1856) ժամանակաշրջանում՝ կայսրության բոլոր քաղաքացիները պարտավոր էին անցնել զինվորական ծառայության՝ անկախ դավանանքից, իսկ հետո նրանք յոթ տարի համարվում էին պահեստում: Գործնականում, սակայն, ամեն ինչ այլ կերպ էր: Օսմանյան կայսրության բնակչության մեծամասնությունը XIX դարի կեսերից կաղմում էին մուսուլմանները, առաջին հերթին արաբները, բայց մեկ երրորդն էր միայն խոսում թուրքերեն: Ինչը կարող էր փոխարինել սրբազան պատերազմի ավանդական կոշիկ: Ինչպես կարելի էր բազմազգ կայսրության տարբեր խմբերը հավաքել միասնական բանակի մեջ: «Հայրենիք» հասկացությունը իր ազգային խմաստով գոյություն չունի, և ամենամեծ բանը, որի վրա կարելի էր հույս դնել, լույսով վերաբերմունքն էր դեպի պետությունը: Ստեղծվել էր աշնայիսի մի պրակտիկա, որ ոչ մուսուլմանները մեծարում էին հատուկ հարկ զինվորական ծառայությունից ազատվելու համար:

XVIII դարի վերջից սկսեցին ստեղծվել հատուկ սպայական դպրոցներ, որոնցում ամբողջ կայսրությունից եկող երիտասարդ մուսուլմանները ստանում էին ընդհանուր և մասնագիտական կրթություն: Այդ դպրոցները, որոնք բարձրաստիճան սպաներ էին պատրաստում, կարճ ժամանակում դարձան քաղաքական նոր հոսանքների օջախներ:

Առաջին գաղտնի ընկերությունը, որը նպատակ էր դրել պայքարել սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի բռնակալության դեմ, ստեղծվել էր 1889 թվականին զինվորական-բժշկական ուսումնարանի մի խումբ կուրսսանտների կողմից: Ճիշտ է, սուլթանական գաղտնի ոստիկանությունը ջախջախեց այդ ընկերությունը, իսկ երիտասարդ կադետներին, որոնց զլխից չհանջողից հանել նվիրվածությունը առաջադիմական գաղափարներին, աքսորեց

¹ Թանգիմաթ — վերափոխումներ, ռեֆորմներ:

լիբիական անապատները: Նրանցից շատերը վտարանդիության մեջ միացան «նոր օսմաններին» շարժմանը: Դարագլխին երիտասարդ սպաների դժգոհությունը զինվորական դպրոցներում նորից ուժեղացավ: Նրանք պարզորոշ կերպով տեսնում էին կայսրության աղքատությունը և նրա բանակի անկատարելությունը: 1906 թվականին մի խումբ սպաներ ու քաղաքացիական անձինք Սալոնիկում և Դամասկոսում ստեղծեցին գաղտնի ընկերություններ, որոնք միացան երիտասարդ թուրքերի շարժմանը եվրոպայում և հիմնեցին միություն և առաջադիմություն ընկերությունը: Երիտասարդ թուրքերը սուլթան Աբդուլ Համիդին ստիպեցին հայտարարել 1876 թվականի սահմանադրությունը վերականգնելու և մեջլիս հրավիրելու մասին, որի մեծամասնությունը պետք է կազմեն իրենք: 1908 թվականի քաղաքական հեղաշրջումը Թուրքիայում երկրի պատմության մեջ առաջին հեղաշրջումն էր, որում մեծ դեր կատարեցին զինվորականները: Ծիշտ է, նրանց կառավարման սկզբից տասը տարի հետո պարզ դարձավ, որ երիտասարդ թուրքերը ամենևին չարդարացրին այն հույսերը, որ նրանց վրա դրել էր ժողովուրդը... Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին երիտասարդ թուրքերը Թուրքիա հրավիրեցին գերմանական զինվորական միսիա՝ գնե՛րալ Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորությամբ թուրքական բանակը վերակազմելու համար: Այստեղ ավելորդ չի լինի հիշել, որ իր ժամանակին սուլթանները ևս դիմում էին գերմանացիներին, երբ անհրաժեշտ էր լինում արդիականացնել բանակը: Դեռևս Մահմուդ II-ը, որը ցրեց ենիչերիական զորաբաժինը, Թուրքիա էր հրավիրել Հելմուֆ ֆոն Մուլտեխին՝ պրուսական գլխավոր շտաբի ապագա ղեկավարին: XIX դարի վերջին գերմանացի գնե՛րալ ֆոն դեր Շուլցը ծառայում էր որպես թուրքական զինվորական դպրոցների գլխավոր տեսուչ: Դրա մասին հարկավոր է հիշել նաև այն պատճառով, որ դրանցից ծնունդ առան պրոգերմանական տրամադրությունները թուրքական հասարակության մեջ, և առաջին հերթին ավագ սերնդի սպաների շրջանում, որոնք, բացի դրանից, նաև սովորել էին գերմանացիների մոտ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը հանդես եկավ Դերմանիայի կողմում, գերմանական զինվորական միսիան Թուրքիայում էլ ավելի բազմամարդ դարձավ: Լիման ֆոն Սանդերսը

այն ժամանակ ղեկավար դիրք էր գրավում թուրքական բանակում: Երկու ամբողջ բանակ և մի շարք ավելի փոքր զորամիավորումներ հանձնվել էին գերմանացի զենեարալների անբաժան հրամանատարությանը, որոնց կողքին թուրքերը կատարում էին շտաբների պետերի ֆունկցիաներ: 1918 թվականի դինադադարի ժամանակամիջոցին Թուրքիայում գերմանական ղինվորական միսիայի կազմում կար 646 սպա և 6686 շարքային անդամ:

Երիտասարդ թուրքերի կառավարման տասնամյա շրջանը (1908—1918) XX դարում կադրային ղինվորականներին քաղաքականության մեջ ներգրավելու առաջին օրինակն էր: Բայց հետաքրքրական է, որ, ի տարբերություն ենիշերիների, որոնք կանգնած էին ամենապահպանողական արտոնությունները պաշտպանելու դիրքերում, երիտասարդ թուրքերը արդիականացման ու առաջադիմության ջատագույններ էին: Նման երկրորդ օրինակը եղավ ադգային հեղափոխությունը Քեմալ Աթաթյուրքի գլխավորությամբ: Եվ վերջապես, երրորդ օրինակը՝ 1960 թվականի մայիսի 27-ի հեղաշրջումը:

Այդ հեղաշրջման րնույթը ճիշտ հասկանալու համար հարկավոր է պատկերացնել սպայական կորպուսի առանձնահատուկ, պատմականորեն պայմանավորված դերը Թուրքիայում: Իր կազմով նա ժողովրդական է և ավելի պակաս չափով ընտրված՝ Մերձավոր արևելքի մյուս երկրների համեմատությամբ, չխոսելով արդեն կատինական Ամերիկայի մասին: Թուրք սպաները լայն մասնակցություն են ունեցել 1918—1923 թվականների ազատագրական պատերազմին, ձեռք բերելով այնպիսի փորձ, որ շունի մերձավորարևելյան և ոչ մի բանակ: Մուստաֆա Քեմալը, բանակը համարելով գլխավոր հենարանը ռեֆորմների իրականացման գործում, սպայական դպրոցներն էր զորակոչում շունևոր երիտասարդներին, գլխավորապես գյուղացիների զավակներին, նրանց ապահովելով բնակարանով, սննդով ու դրամական նպաստով: Եվ ներկայումս, ի տարբերություն Մերձավոր արևելքի մյուս երկրների, սպաները Թուրքիայում ծագում են ժողովրդից, գլխավորապես միջին խավերից. նրանք մանկական հասակում ճաշակել են ազդատությունը և բանակում էլ կարողություն չեն դիզել: Նրանք նույնիսկ թուրքական մասշտաբներով բարձր ուճիկ չեն ստանում: Դա առաջին հերթին վերաբերում է

հետևակային զորքերին, որոնք կազմում են թուրքական բանակի կորիզը: Ռազմաօդային և ռազմածովային ուժերի սպաներն ունեն ավելի բարձր դրույքներ, քանի որ նրանցից սլահանջվում է ավելի բարձր տրակավորում: Հենց նրանք էլ հաճախ պատկանում են ունևոր ընտանիքներին և այնքան էլ սերտ կապված չեն ժողովրդի հետ:

Բանակի ծառայությունը և սպայի կոչում ձեռք բերելը Թուրքիայում գրեթե միակ հնարավորությունն է հասարակական կյանքում հաջողության հասնելու համար և, բացի դրանից, դա ընդհանուր կրթություն ստանալու և ժամանակակից քաղաքակրթությանը հաղորդակից լինելու ուղին է: Անատոլիացի գյուղացու մինչև այսօր էլ հողը արորով վարող զավակների համար բանակ զորակոչվելը նշանակում է առաջին շվիումը արտաքին աշխարհի հետ: Ինձ պատմել են, որ հաճախ նորակոչիկը չի կարող անգամ ասել իր սեփական աղջանունը. նրան հայտնի է միայն, որ ինքը Ահմեդ է՝ Մեմեդի որդին, և զորակոչային տեղամասում է միայն առաջին անգամ իմանում իր աղջանունը: Զինվորական ծառայության ժամկետը Թուրքիայում այժմ մեկ և կես տարի է, բայց այդ կարճատև ժամկետն անգամ մեծ հնարավորություններ է տալիս նորակոչիկներին, որոնցից մոտ կեսը սովորաբար անգրագետ է լինում, իրենց ընդհանուր մակարդակը բարձրացնելու համար: Բանակը Թուրքիայում մի իսկական դպրոց է ժողովրդի համար: Անգրագետ զինվորներին սկզբում ուղարկում են հատուկ ուսումնական կենտրոններ, որտեղ երկու ամիս շարունակ նրանց սովորեցնում են գրել ու կարդալ: Այնուհետև նրանց ուղարկում են ուսումնական դիվիզիա, որտեղ նրանք ռազմագիտական առարկաների հետ հավասար ստանում են տարրական հանրակրթական գիտելիքներ ու գործնական հմտություններ (նրանց սովորեցնում են շինարարական գործ, ոռոգման աշխատանքներ և այլն), ինչպես նաև տեխնիկական գիտելիքներ: Եթե Մահմուդ II-ի ռեֆորմները հնարավորություն ստեղծեցին, որ սպայական կորպուսը հաղորդակից դառնա արևմտյան գիտությանը, ապա ընդհանուր ուսուցման ներկայիս ծրագիրը շարքային զինվորներին հնարավորություն է տալիս ժանոթանալու ժամանակակից, ավելի ճիշտ՝ ամենաժամանակակից տեխնիկային, քանի որ ամերիկացիները միջոցներ չէին յնայում մերձավորարևելյան ամենահզոր բանակը տեխնիկապես հաղեցնելու համար: Թուրքիայի ավելի քան կես միլիոնա-

նոց բանակը, ըստ էության, միակ մասսայական կազմակերպությունն է երկրում, իսկ սպաների թվաքանակը, ինչպես և սպայական դպրոցների բանակը, հարաբերական է նրա ընդհանուր թվաքանակին: Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի մեջ մտնելուց հետո շատ սպաներ լրացուցիչ ուսուցում են անցնում արտասահմանում, գլխավորապես ԱՄՆ-ում, իսկ սպաների ինչ-որ մի մասն էլ այնտեղ է մեկնում զինվորական հատուկ միսիաների կազմում: Թուրք սպաների՝ Միացյալ Նահանգներում գտնվելու «կողմնակի արդյունքը», որ ամերիկացիները անշուշտ չէին կարող կանխատեսել, հակամերիկյան և ռադիկալ տրամադրությունների աճն էր երիտասարդ սպաների շրջանում. նրանք անձամբ համոզվեցին, թե ինչ անդունդ է ընկած իրենց և ՆԱՏՕ-ի մյուս երկրների սպաների միջև. բայց ամենից առաջ նրանք որոշակիորեն զգացին բարձր զարգացած կապիտալիստական երկրների և իրենց երկրի կենսամակարդակի միջև եղած տարբերությունը և հասկացան, որ Թուրքիային, ըստ էության, հատկացված է ամերիկացի հարուստ քեռու կիսագաղութի դերը: Այս երևույթի պարագործան այն է, որ հենց Թուրքիայի մասնակցությունը ՆԱՏՕ-ին բազմաթիվ թուրք սպաների համար մեկնակետ եղավ այդ դաշինքի մեջ Թուրքիայի անիրավահավասար դրության մասին խորհելու համար:

Նրանք հասկացան նաև, որ այնպիսի մի պետություն համար, ինչպիսին Թուրքիան է, տնտեսական որոշ առաջադիմությունը, ինչպես նաև նվազագույն ինքնուրույնությունն նվաճումը անհնար են առանց պլանավորման ու պետության միջամտության, թեկուզ այն չափերով, ինչպես այդ արվում է Նգիսլոտսում կամ Հնդկաստանում, առավել ևս, որ մի ժամանակ այդ էր սովորեցնում Աթաթյուրքը: Իսկ Մենդերեսը շեղվեց Քեմալի նշած ուղուց: Թուրքերի ազգային հպարտությունը, իսկ այդ գիծը նրանց մեջ զարգացած է, չէր կարող չվիրավորել նաև այն փաստը, որ ամերիկացի զինվորականները Թուրքիայում իրենց պահում են ինչպես իրենց կալվածքում և թուրքական դատարանների առջև պատասխան չեն տալիս իրենց հանցագործությունների համար, իսկ բարձրաստիճան թուրք սպաները իրավունք չունեն մտնելու ամերիկյան բազաների տերիտորիան իրենց սեփական երկրում: Այս ամենը միասին վերցրած զգաստամիտ թուրք սպաներին դրդեց գործունեության՝ հանուն քեմալական ոգու ծնունդ հանդիսացող «սոցիալական արդարության»: Այսպես, թուր-

քական բանակում ծագեց մի գաղտնի շարժում, որը, միանալով ուսանողական շարժման հետ, իր պտուղները տվեց 1960 թվականի մայիսին:

Իհարկե, սպաների շրջանում ծավալված շարժումը սաղմնավորման պահից ամենևին միատարր չի եղել: Երեսուցյոթ հոգուց բաղկացած խունտայի (Ազգային միասնության կոմիտեի) կազմում, որը նապալեց Մենդերեսի ռեժիմը, ավելի ռադիկալ հայացքներ ունեցող կրտսեր սպաների հետ միասին կային նաև բարձրաստիճան սպաներ՝ ընդհուպ մինչև զիներալ (Ազգային միասնության կոմիտեի նախագահն էր գններալ Գյուրսելը՝ հանրապետության ապագա պրեզիդենտը): Այդ շարժման մեջ զբաղավոր դերը կատարեցին հենց բարձրաստիճան սպաները, որոնք պահպանողական մարդիկ էին և հակված էին ռեֆորմների ու արտաքին քաղաքականության որևէ արձատական փոփոխության: Իր առաջին իսկ հայտարարություններից մեկում Ազգային միասնության կոմիտեն այդ պատճառով էլ հռչակեց իր հավատարմությունը այն պարտավորություններին, որ Թուրքիան վերցրել է իր վրա ՆԱՏՕ-ի և ՍԵՆՏՕ-ի նկատմամբ: Խունտայի ներսում հայացքների տարբերությունները իրենց զգացնել տվեցին իշխանության գլուխ անցնելուց անմիջապես հետո: Մեկնաբանելով հեղաշրջումից հետո Թուրքիայում տիրող դրությունը, հայտնի թուրք հրապարակախոս Նադիր Նադին բերում էր խունտայի անդամ բարձրաստիճան սպաներից մեկի խոսքերն այն մասին, որ եթե զինվորականները գիտեին հաստատ, թե ինչ են անելու մայիսի 27-ին, ապա, դժբախտաբար, չգիտեին, թե ի՞նչ են անելու հաջորդ օրը:

Կոմիտեի առաջին միջոցառումը եղավ մեջլիսի ցրումը, դեմոկրատական կուսակցության հայտարարումը օրենքից դուրս և նրա ղեկավարների ձերբակալումը, փնչպես նաև հանդիսավոր խոստումը՝ վերականգնել սահմանադրական ազատությունները, անցկացնել նոր ընտրություններ և երկրի կառավարումը հանձնել քաղաքացիական անձանց ձեռքը: Նոր իշխանությունը առաջին իսկ օրերից իր ուշադրությունը վնասորոնացրեց գլխավորապես նախորդ կառավարող խմբի դեմ մղվող նպայքարի վրա և ոչ մի իրական քաջ ձեռնարկեց երկրի տնտեսական ծանր դրությունը բարելավելու համար, բացի, կարծես, այն բանից, որ Ազգային միասնության կոմիտեի սպաները իրենց ոսկե մատանիները հանձնեցին պետական գանձարանին... Ես անձամբ ճանաչում էի հե-

տաղալում սենատոր դարձած մի քանի սպաների, որոնք իբրև ապացույց մայիսի 27-ի գաղափարների նկատմամբ իրենց ունեցած հավատարմություն, ինձ ցույց էին տալիս թիթեղյա մատանիներ ձեռքներին:

Սեյֆերում պահվող հաշիվների նկատմամբ վերահսկողության լայնորեն ռեկլամված գործողությունը մոռացվեց ճիշտ այնպես, ինչպես մոռացվեցին պարտավորությունները՝ անել, այսպես վերջված, «հայտարարություններ գույքի մասին», որոնք միեւնույն է հաճան տնտեսական նշանակություն չէին ունենա Սակայն, բուրժուազիայի մի զգալի մասի շրջանում դա կասկածամտության միջոցն էր ստեղծել նոր իշխանության նկատմամբ, որն, իր հերթին, իր հետ բերեց տնտեսական ակտիվության անկում և մասնավոր կապիտալ ներդրումների սառեցում։ Իսկ իր ժամանակ Մենդելսոնի կատարած թեկուզև քառասյին ուսանալանային կապիտալ ներդրումների դադարեցումը հանգեցրեց գործազրկության աճի և տնտեսական դժվարությունների հետագա խորացման։ Դրա հետ մեկտեղ հասարակության այն խավերը, որոնք սկզբից եկեթ որոշել էին իրենց անբարյացակամ վերաբերմունքը դեպի նոր կառավարչաձևը, այն համարելով «քաղաքի» հատուցումը «գյուղին» (իսկ գյուղացիները կազմում են Թուրքիայի բնակչության երեք քառորդը), վախենալով քեմալական լաիցիզմին վերադառնալուց, հողի նկատմամբ հնամալոր հարկեր մտցնելուց և գյուղատնտեսական արտադրանքի գների իջեցումից, սկսեցին պակասեցնել հացահատիկի վաճառքը պետությանը։ Դրան հաջորդած հացահատիկի ներմուծումը արտասահմանից, առաջին հերթին ԱՄՆ-ից, էլ ավելի ծանրաբեռնեց Թուրքիայի առանց այն էլ բացասական արտաքին առևտրական հաշիվները և նրան էլ ավելի մեծ կախման մեջ դրեց Արևմուտքի տնտեսական օգնությունից։

Տնտեսական դժվարություններն էլ ավելի խորացրին անհամաձայնությունը Ազգային միասնության կոմիտեի անդամների շրջանում: «Ուժեղ ձեռքի» կառավարման կողմնակից տասնչորս կրիտասարդ սպաներ (ներանց են վերագրում Մենդերեսի օրով ծառայած մի քանի հազար սպաների վտարումը բանակից, ինչ-պես նաև հարյուր քառասունյոթ գիտական աշխատողների պես նաև հարյուր քառասունյոթ գիտական աշխատողների վտարումը) հանվեցին խունտայի կազմից և արտասահման ծառայության ուղարկվեցին խորհրդականների աստիճանով: Այդ սպաների մեջ առավել աչքի ընկնող անձնավորությունը գնդա-

պետ Թյուրքեշն էր, որը հայտնի էր իր սոցիալական դեմագոգիայով և, բացի դրանից, ժայրահեղ նացիոնալիստական, պան-թյուրքիստական և կիսաֆաշիստական ծրագրով:

Այն բանից հետո, երբ կոտորվեց «տասնչորսի» դիմադրութեանը, սկսվեցին նախապատրաստական աշխատանքները վառավարումը քաղաքացիական անձանց ձեռքը հանձնելու համար: Հեղաշրջումից ուղիղ մեկ տարի հետո սահմանադիր ժողովը հաստատեց նոր սահմանադրութեան նախագիծը, որն ամենից ապօրինի առաջադիմականներից մեկն է Թուրքիայի պատմութեան մէջ: Հուլիսին այդ նախագիծը հաստատվեց համաժողովրդական հանրաքվեով, որի արդյունքները արդեն այն ժամանակ երևան հանեցին նոր իշխանութեան անկման նախադրյալները (սահմանադրութեան դեմ արտահայտվել էր քվեարկողների 38 տոկոսը): Նախագծի դեմ հանդես եկան գլխավորապես գյուղացիները, քանի որ նրանք ընդհանրապես չգիտեին, թե ինչի մասին է խոսքը. նրանց համար «հանրաքվե» անունով խորհրդավոր արտաճք ինչ-որ մի գյւղացիի նման բան էր, որը պետք է օգնէր վերնվորականներին՝ փակելու մզկիթները:

Իրենց իշխանութեանը ամրապնդելու համար վերնվորական ղեկավարները ամեն տեսակ վարչական միջոցներ էին խնայում: Երկրում մտցվեց արտակարգ դրութեան, արգելվեց սահմանադրութեան հոդվածների և կոմիտեի գործունեութեան քննադատութեանը, ինչպես նաև Յասսըադայում կայացված դատաւճիռների քննարկումը:

Ի դեպ, այդ դատաւարութեանը ևս ժողովրդականութեան չբերեց վերնվորական խոնտային: Նախկին կառավարող կուսակցութեան 592 անդամներ ձերբակալվեցին հեղաշրջումից անմիջապես հետո: Սակայն նրանց դատը սկսվեց միայն հոկտեմբերին և մինչ այդ նոր կարգի հակառակորդները ձերկում կարողացել էին հասարակական կարծիք ստեղծել դատի կազմակերպիչների դեմ: Յասսըադայի դատաւարութեանը բաց էր. այնտեղ ներկա էին բազմաթիւ տեղական ու արտասահմանյան ժողովուրդներ, և այնտեղից ամեն օր ռադիոհաղորդումներ էին տրվում: Մեղադրեցալները մեղադրվում էին լուրջ հանցանքների մէջ՝ սահմանադրութեանը խախտելու, ընտրութեանների ժամանակ կատարած մեքենայութեանների, կաշառակերութեան, քաղաքական հակառակորդների սպանութեան մէջ:

ների կարիքների, ինչպես նաև թղթախաղի պարտքերը վճարելու համար վատնել էր գրեթե քսանչորս միլիոն թուրքական լիրա: Բացի դրանից, նա իր անձնական կարողությունը լրացնում էր, դբադվելով անլիգալ առևտրական գործարքներով: Իսկ Ֆինանսների մինիստրը իր կնոջ հողերը վաճառել էր առևտրական բանկին կես միլիոն թուրքական լիրայով:

Գրեթե մեկ տարի հետո, 1961 թվականի սեպտեմբերին, հրապարակվեց դատավճիռը. 133 մեղադրյալներ արդարացվեցին, 402-ը դատապարտվեցին բանտարկության՝ երկուսից մինչև տասնհինգ տարի ժամկետով, ձայների մեծամասնությամբ 11 հոգի՝ դատապարտվեցին մահվան, որն Աղզային միասնության կոմիտեն դրանցից յոթի համար անիմիջապես փոխարինեց ցմահ բանտարկությամբ: Չորս մահվան դատավճիռներն ընդունվեցին միաձայն: Ինչ-որ տարօրինակ հաշվումներով Մենդերեսը մահվան էր դատապարտվել ութ անգամ՝ ութ տարբեր գործերի համար, իսկ պրեզիդենտ Բայարը՝ երեք անգամ, բայց վերջինիս համար, նկատի ունենալով նրա դառամյալ հասակը, մահապատիժը փոխարինվեց ցմահ բանտարկությամբ: Մահվան էին դատապարտվել նաև արտաքին գործերի մինիստր Զոռլուն և Ֆինանսների մինիստր Փոլաթբանը: Այդ դատավճիռների ի կատար ածումը հասարակայնությունն ընդունեց բացահայտ անհավանություն, առավել ևս, որ այն հանգամանքները, որոնցում ի կատար ածվեց դատավճիռը նախկին պրեմիերի նկատմամբ, աչքի չէր ընկնում, մեղմ ասած, մարդասիրությամբ: Բանն այն է, որ թուրքական քրեական օրենսգիրքը արգելում է կախաղան բարձրացնել մարդուն, եթե նա չի կարող անձամբ մոտենալ կախաղանին, իսկ Մենդերեսը, ինչպես պատմում էին, պատժի նախօրյակին ընդունել էր մեծ չափով քնաբեր դեղ, փորձելով ինքնասպանություն գործել: Նրան կախաղանի համար փրկելու նպատակով օգնության կանչեցին լավագույն բժիշկներին... Կախաղան բարձրացրին նաև Զոռլունին և Փոլաթբանին:

Դատավճռի հրապարակումը աղդանշան հանդիսացավ 1961 թվականի հոկտեմբերի ընտրական կամպանիա սկսելու համար: Մենդերեսի ու նրա երկու մինիստրների մահապատիժը նրանց համար հաստատեց միայն նահատակների լուսապսակը և շուտ եկավ ինչպես խունտայի, այնպես էլ ժողովրդահանրապետական կուսակցության դեմ, որը, ճիշտ է, հեղաշրջմանը մասնակցություն չէր ունեցել, բայց որպես գլխավոր ընդդիմադիր կուսակ-

ցություն, նույնացվում էր նրա հետ: Ընտրությունների արդյունքները արտացոլեցին դժգոհությունն ու հիասթափությունը նոր իշխանությունից: Ժողովրդահանրապետական կուսակցությունն ընտրություններում ստացավ ձայների 36,7 տոկոսը, այսինքն՝ ավելի քիչ, քան արդարության կուսակցությունն ու նոր Թուրքիայի կուսակցությունը միասին վերցրած, և ավելի քիչ, քան 1957 թվականի ընտրություններում, երբ նա ստացել էր ձայների 39 տոկոսը: Ծիշոտ է, համամասնական ընտրությունների սխեմանի շնորհիվ նա պահպանեց հարաբերական մեծամասնությունը ազգային պալատում, բայց փոքրամասնություն էր կազմում սենատում: Թուրքիայի հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծվեց կոալիցիոն կառավարություն: Ժողովրդահանրապետական կուսակցության և արդարության կուսակցության կոալիցիան Խենյուի գլխավորությամբ նույն գինվորականների ձեռքի գործն էր, որոնք բռնորովին մտադիր էին իշխանությունը հանձնել նոր միայն մահապատժի ենթարկված Մենդերեսի ժառանգների ձեռքը և այդ պատճառով կոպիտ կերպով, գրեթե ատրճանակների փողի տակ, կուսակցական բոսերին ստիպեցին համաձայնության գալ:

Դրանից հետո գինվորականներն անցան սովերի տակ: Ազգային միասնության կոմիտեի ղեկավար Գյուրսելը դարձավ հանրապետության պրեզիդենտ, իսկ կոմիտեի քսանմեկ անդամները, սահմանադրության համաձայն, ցմահ սենատորներ: Քաղաքական պայքարը, սակայն, շահադարձեց, քանի որ նոր կարբինեռը ևս չկարողացավ լուծել և ոչ մի պրոբլեմ և չիրականացրեց ոչ մի բարեփոխում, որը կարողանար երկրի համար ապահովել քաղաքական կայունացում և դնել տնտեսական դարգացման հիմքերը: Լարվածությունն աճում էր: Թուրքիան այդ ժամանակ առաջին անգամ բախվեց մինչև այդ շտեմնված դասակարգային մարտերի հետ: Եվ դարձյալ, որպես զգայուն սեյսմոգրաֆ, ստեղծված իրադրությունը արձագանքեց սպայական մոգրաֆ, ստեղծված իրադրությունը արձագանքեց սպայական կորպուսը: 1962 թվականի փետրվարի 22-ին Անկարայի հետեվակային դպրոցի ունկնդիրները կայազորի սպաների հետ միավակարեցին հեղաշրջման անհաջող փորձ՝ «կառավարությանը և պառլամենտին նախազգուշացնելու համար», ինչպես ավելի ուշ վկայում էր հեղաշրջման ղեկավար, գնդապետ Թալաթ Ալդեմիրը: Երկրում աճող դժգոհությունն օգտագործեցին

նաև Մենդերեսի կողմնակիցները, հանդես զալով դատապարտվածներին ներում շնորհելու պահանջով: Ինչպես պնդում էին օպոզիցիայի մի քանի գործիչներ, հեղաշրջման փորձը ձեռնառու էր Ինկնյուին, որն ուզում էր դրանով ապացուցել, որ բանակը ակտիվորեն դիմադրում է ներմանը: Ինկնյուի կառավարությանը տվեցին անխտաճուժյան քվե, և նա այդ ժամանակ հրաժարական տվեց, բայց միայն այն բանի համար, որ որոշ ժամանակ անց, նորից բանակի օրհնությանը, կազմի նոր կաբինետ, բայց արդեն այլ կազմով, այս անգամ փոքր կուսակցությունների՝ գյուղացիական կուսակցության և նոր Թուրքիայի կուսակցության ներկայացուցիչների հետ: Արդարության կուսակցությունը հայտնվեց օպոզիցիայում, որը նրան հնարավորություն էր տալիս է՛լ ավելի սուր հարձակումներ գործել կառավարության դեմ՝ ներման հարցում: Դրա պատասխանը եղավ երիտասարդ սպաների և ուսանողության ելույթների նոր ալիքը Անկարայում և Ստամբուլում՝ 1962 թվականի աշնանը, որը պաշտպանություն գտավ մամուլի մի զգալի մասի և մտավորականության կողմից: Ցուցարարները ավերեցին արդարության կուսակցության և նրան պաշտպանող թերթերի խմբագրությունների շենքերը: Հետաքրքրական է, որ Ինկնյուն սահմանադատվեց այդ ելույթներից, վախենալով դրանց ռադիկալիզմից: Բայց շուտով կաբինետը մշակեց ներման մասին տրոշման նախագիծը, որի դեմ, սակայն, հանդես եկավ արդարության կուսակցությունը, այն համարելով ոչ բավարար մշակված:

1963 թվականի մարտի վերջին առողջական վտտ վիճակի պատճառով ազատ արձակվեց Ջեյալ Բայարը: Կայսերիից դեպի Անկարա տանող ճանապարհին նրա սպիտակ ավտոմոբիլը կարմրել էր այն կենդանիների արյունից, որ թուրքական սովորությամբ զոհաբերում էին նրա պատվին: Մենդերեսականներին կատարված հերթական դիշումը բողոքի լայն ելույթների նոր ալիք առաջացրեց սպաների և ուսանողների շրջանում: Բայց այս անգամ այդ ալիքը չկանգնեցրեց «արդարներին»: Առավել ևս, որ բանվոր դասակարգի աճող շարժման և առաջադիմական տրամադրությունների ուժեղացման դեմ մղվող պայքարում ժողովրդահայեցության կուսակցության աջ տարրեր և բանակը հանդես եկան միասնական ճակատով: Պրեզիդենտ Գյուրսելը զբլխավորեց այսպես կոչված կոմունիզմի դեմ պայքարի պատվամեն-

տական հանձնաժողովը, որի մեջ մտան բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչները:

Նման իրադրությունը, սակայն, միայն ուժեղացնում էր խմորումը սպայական կազմերի շրջանում: Նրանք էին կարող հաշտվել ներդաժմության հետ այն մարդկանց նկատմամբ, որոնց դեմ կատարվել էր մայիսի 27-ի պետական հեղաշրջումը: Նրանք դժգոհությամբ էին նայում, որ ռեֆորմներ, առաջին հերթին ագրարային ռեֆորմ կիրառելու խոստումը այդպես էլ մնաց թղթի վրա: Հեղաշրջման երրորդ տարեդարձի նախօրյակին, 1963 թվականի մայիսի 22-ին, մի խումբ երիտասարդ սպաներ Անկարայի զինվորական դպրոցի աջակցությամբ, նույն գնդապետ Այդեմիրի գլխավորությամբ նորից պետական հեղաշրջման փորձ կատարեցին: Ըստ երևույթին, պատահական չէր, որ նրանք հանդես եկան ագրարային ռեֆորմ պահանջող գյուղացիների՝ Թուրքիայի հանրապետության պատմության մեջ, հավանաբար, առաջին մասսայական ցույցից գրեթե անմիջապես հետո, որը տեղի ունեցավ Ադանայում՝ երկրի ամենահարուստ գյուղատնտեսական շրջանում: Զինվորական համադգեստ հազած գյուղացիական ղափակների՝ երիտասարդ սպաների բողոքը որոշ չափով համերաշխության արտահայտություն էր հայրերի ցույցի հետ: Ապստամբներին հաջողվեց երկու ժամով դրավել Անկարայի ռազմականը: Իրենց առաջին հայտարարության մեջ նրանք ազդարարեցին Ազգային ժողովը և քաղաքական կուսակցությունները ցրելու մասին և Ինքնուրույն կառավարությանը մեղադրեցին Աթաթյուրքի սկզբունքներին դավաճանելու և վաղուց հասունացած սրբաբանները լուծելու անընդունակության մեջ: Բայց այդ խոտվույթունը ևս ճնշվեց: Դրա մասնակիցներից յոթ հոգի սպանվեցին, 31 հոգի վիրավորվեցին: Շատ սպաներ ձերբակալվեցին: Փակ դատավարությունը շարունակվեց մի քանի ամիս: Այդեմիրը և նրա վեց մերձավորագույն զինակիցները դատապարտվեցին մահապատժի, 29 հոգի՝ ցմահ բանտարկության, իսկ մի քանի տասնյակ մարդիկ՝ մինչև տասնհինգ տարվա երկարատև բանտարկության: Կես տարով երկրում հայտարարվեց արտակարգ դրություն:

Սպաների խոտվույթյան ճնշումը, սակայն, չէր նշանակում երկրի քաղաքական ճգնաժամի վերացում: 1963 թվականի նոյեմբերի մոնիթինգից երևում էր, որ քաղաքական ծանրաչափը Թուրքիայում շեշտակիորեն թեքվել է

դեպի աջ։ Արդարության կուսակցությունն ստացավ ավելի շատ ձայն, քան բոլոր կառավարական ու ընդդիմադիր կուսակցությունները միասին վերցրած (45,8 տոկոս՝ 45,3 տոկոսի դիմաց)։ Իսմեթ Ինենյուն հրաժարական տվեց, որպեսզի որոշ ժամանակ անց նորից կազմի կոալիցիոն կաբինետ (երրորդը)՝ մի քանի «անկախների» մասնակցությամբ միայն։ Այն հանգամանքը, որը օգնեց Ինենյունին՝ կազմել փոքրամասնության կառավարություն, անկասկած, կիպրական ճգնաժամն էր, որի պայմաններում չէր կարող երկար շարունակվել կառավարական ճգնաժամը երկրում։ 1965 թվականի սկզբին, բանակը՝ երկրի քաղաքական կյանքի այդ վճռական գործոնը, հասկացավ, որ քանի դեռ չի հաջողվել խաբխել արգարության կուսակցության ազդեցությունը և նա դեռ մնում է որպես ամենատեղեկ կուսակցությունը երկրում, հարկավոր է նրան քարշ տալ կառավարության կազմի մեջ։ 1965 թվականի մարտին անվստահության քվե տրվեց Ինենյունի կաբինետին և կազմվեց նոր կոալիցիոն կառավարություն չորս ընդդիմադիր կուսակցություններից։ Կաբինետը գլխավորեց անկախ սենատոր Ուրգյուփյունը։ Կառավարությունը կազմելու նախօրյակին բոլոր չորս կուսակցությունների ղեկավարները պետք է ստորագրեին հայտարարություն՝ մայիսյան հեղաշրջման նկատմամբ իրենց լույալ դիրքի մասին։

Ուրգյուփյունի կառավարությունը ժամանակավոր էր. այն գոյությունը պահպանեց մինչև 1965 թվականի հոկտեմբերի նոր քնտրությունները, որոնցում մեծ հաղթանակ տարավ արգարության կուսակցությունը։ Իշխանությունը երկրում անցավ կուսակցության նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի ձեռքը։ Ստեղծվեց մի պարագործային իրավիճակ. կուսակցության պարագլուխը, որը բոլորովին չի թաքցնում, որ իր կուսակցությունը դեմոկրատական կուսակցության անմիջական ժառանգորդն է, հավատարմության երդում էր տալիս այն սահմանադրությանը, որը երեացել է մայիսյան հեղաշրջումից հետո։ Ըստ երևույթին, պատահական չէ, որ երբ նա ընդունում էր իշխանությունը, բարձրաստիճան սպաների համար հատկացված օթյակները մեջխոսե՞լ դատարկ էին։

Դրությունը, սակայն, փոխվեց, երբ Դեմիրելը ու նրա կուսակցությունը պրեզիդենտի պաշտոնի համար առաջադրեցին Թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի պետ, դիներալ Սունաթին, քանի որ հիվանդ Գյուլբեկը այլևս չէր կարող կատարել պետու-

Յայն դեկավարի պարտականությունները: Լինելով աջ հայացք-
ների տեր մարդ, Սունայը մասնակցութուն չունեցավ մայիս-
յան հեղաշրջմանը, բայց առաջին իսկ րոպեից համակրանքով
վերաբերվեց դրան: «Մայիսի 27-ի շարժումը» նրան մղեց առա-
ջին շարքերը: հեղաշրջումից անմիջապես հետո նա նշանակվեց
գլխավոր շտաբի պետ: Այսպիսով, Սունայի պրեզիդենտ ընտր-
վելը նոր իշխանության ճանաչման արտահայտութունն էր ան-
դրերկուիսյան այն ուժի կողմից, ինչպիսին է բանակը Թուրքիա-
յում և, համեմատյան դեպս, նրա բարձրագույն հրամանատարու-
թյունը¹: Իսկ ինչ վերաբերում է կրտսեր սպայական կազմին,
ապա այն դեռ կարող է քանի՜-քանի անակնկալներ մատուցել
այս երկրում:

ՄԵԶԼԻՍ

Պատկամենտի շենքն Անկարայում, թուրքական մասշտաբնե-
րով, թերեւ, չափից դուրս մեծ է. այն, կարծես, կառուցվել է
«ցուցադրելու համար» և անմիջապես ուշադրութուն է գրավում:
Եվ, բացի դրանից, անգամ Անկարայի համար նա չափազանց
նոր տեսք ունի:

Եթե արտաքին կողմից աչդ շենքը ձեռք գարմացնում է իր մե-
ծությամբ, ապա ներքուստ՝ իր հարմարավետությամբ և, ես կա-
սեի, շքեղ հարդարանքով: Նիսաների դահլիճները և ընդունելու-
թյունների դահլիճները շարված են մարմարով և պատված փայտե
պանելներով, որոնց համար օգտագործվել են փայտի ամենաար-
ժեքավոր տեսակները: Նման դահլիճները կարող էին պարժանքի
առարկա լինել բարձր դարգացած էկոնոմիկա և պառլամենտա-
րիզմի ավանդույթներ ունեցող ամեն մի ալլ պետության պառլա-
մենտի համար: Բայց այդպիսի գեղեցիկ շենքում վիճաբա-
նությունների մակարդակը համապատասխանում է արդյոք նրա
պատկառազդու արտաքին տեսքին: Ծիշում ասած, ոչ, շնչած մի
շարք դեպուտատներ ու սենատորներ ունեն իսկական հոնտոր-
ների համբավ և նրանց ելույթները նշանակալից են, հաճախ
պատճառաբանված փաստաթղթերով և տողորված անկեղծ հո-
գատարությամբ հասարակության բարօրության մասին: Դրա հետ

¹ 1973 թվականի սպրիլին քվեարկության տասնհինգ տարից հետո հան-
րապետության պրեզիդենտ ընտրվեց Թուրքիայի ռազմածովային նավատորմի
նախկին հրամանատար, պաշտոնաթող ծովակալ Քորություրքը:

մեկտեղ, եւ հիշում եմ, որ երկրում գտնվելու իմ բոլոր տարիներին էլ մամուլում շատ հաճախ հայտնվում էին հաղորդումներ ծիծաղաշարժ, աննշան, իսկ երբեմն նաեւ պարզապէս միանգամայն անտեղի ելույթների մասին, որոնք ընդհանուր ոչինչ չունեին երկրի առջեւ կանգնած լուրջ պրոբլեմների հետ: Հաճախ պատահում էր և այնպէս, որ ելույթ ունեցող ժողովրդի ներկայացուցիչները փաստարկների ուժը փոխարինում էին ուժի փաստարկներով, և դրա հետեւանքով տուժածներին, իսկ երբեմն նաեւ ծանր վիրավորվածներին, հարկ էր լինում մեջլիսից ուղղակի փոխադրել հիվանդանոց:

Ահա այդպիսի ծիծաղաշարժ ելույթների մի քանի օրինակներ: 1966 թվականի նոյեմբերին սենատոր Հիդայիթ Ալդինեքը հարցապնդում մտցրեց պատմամենա... ազգավների հարցով: Բավական պեճախոս կերպով նա պատմեց այն մասին, թե ընդհանրապէս ինչպիսի վնաս են հասցնում երկրին ազգավները, ապացուցելով, սակայն, որ նրանց հասցրած ամենամեծ վնասն այն է, որ նրանք իրենց բարձրաձայն կոկոռցով առավոտներն արթնացնում են պրեզիդենտին: Սենատորը դյուղատնտեսության միջնորդներին մեղադրեց այն բանում, որ Բուրքինայում բավարարչափով չեն պայքարում այդ շարիքի դեմ, և հավատարմացնում էր, որ պրոտեկտով հարուստ ազգավի միւր պետք է օգտագործվի անասուններին կերակրելու համար: Սենատորին ուղղած իր պատասխանում մինիստր Դադգաշը ամենալուրջ ձևով տվյալներ բերեց այն մասին, թե տարեկան քանի ազգավ է սպանվել երկրում՝ սկսած 1961 թվականից, և առաջարկեց ստեղծել էքսպերտ հանձնաժողով, որը որոշելու էր ազգավի միւր օգտագործելու հնարավորութիւնը:

Այս անգամ սենատում իսկական փոթորիկ առաջացրեց արդարության կուսակցության ներկայացուցիչ Դիրիկի 1966 թվականի մայիսի ելույթը: Զայրույթից շնչահեղձ լինելով, նա հարձակվեց կարճ շրջագիտողների վրա, որոնցով դարուցի աշակերտահիները սպորտային շքերթի էին դուրս եկել մայիսի 19-ին: Բավական բարձր ձայնով նա պնդում էր, որ «այդ շրջագիտողները հազցրել էին հատուկ նպատակով, որպեսզի, ցույց տալով կանացի մարմնի ամենամիլիարական մասերը, գրգռեն տղաներին»: «... Ո՞ւմ ենք սովորեցնում մենք դպրոցում, — զգայացունց տոնով բացականչում էր նա տրիբունայից, — ստրիպտիզի դերասանուհիներին»: Դիրիկի ելույթից շատ վերջովիցին օպորի-

ցիայի ղեկավարները, որոնք նրա խոսքերի մեջ նկատեցին հարձակում քեմալականության սկզբունքների դեմ: Այդ ելույթի համար Դիրիկը երկու ամսով սխարվեց կուսակցությունից:

Չէի ցանկանա ընթերցողին ձանձրացնել պատմություններով, թե ինչպես մեջլիսում վիճարանությունների ժամանակ գործի էին գրչում բռնեցքները, որի մասին նույնպես շատ էր գրում թուրքական մամուլը: Ես ինձ թույլ եմ տալիս հիշատակել միայն 1966 թվականի մարտին տեղի ունեցած միջադեպը, երբ արդարության կուսակցության ղեկավարատ Բալյարմոզլուն ֆունքից վիրավորեց «տասնչորսի» խմբից մեկին՝ Սուլմադերին, որից հետո սկսվեց բռնցքակռիվ և ժողովրդահանրապետական կուսակցության ղեկավարատ Մուստաֆա Օրք մի լավ ծեծ տվեց հարձակվողին, իսկ Օրք ընկերը ծեծեց «տասնչորսի» խմբից մեկ ուրիշ անդամի՝ Օրխան Քաբիրային: Շատ աղմուկ հանեց նաև հարձակումը խոնտայի նախկին անդամ, սենատոր Ուլայի վրա, որի ականջը կծել էին (ինչպես հետո էին պատմում, ոչ առանց արդարության կուսակցության ղեկավարատ, նախկին պրեզիդենտ Բալյարի դուտոր, տիկին Նիլյուֆեր Գյուրսոյի սադրանքի):

Այս բոլոր փաստերը, իմ կարծիքով, երկրում տիրող քաղաքական խոր լարվածության արտահայտությունն են: Բացի դրանից, դրանք վկայում են այն մասին, որ Թուրքիայում չկան պառլամենտական ավանդույթներ և կուլտուրա: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ մի անգամ, 1966 թվականին, զիշերը, մեջլիսի շենքի ադմինիստրատորը, խախտելով սահմանադրությամբ երաշխավորված պառլամենտական անձեռնմխելիությունը, ինքնակամ կերպով, առանց նախապես պայմանավորվելու երկու պալատների նախագահների հետ, խուզարկություն կատարեց պառլամենտական խմբերի շենքում, հույս ունենալով գտնել անլեգալ գրականություն. նա այնտեղ գտավ գրամեքենաներ և ապակետիպ: Նրա գործողությունները վրդովմունք առաջացրին մամուլում և պառլամենտում հարցապնդման առարկա դարձան օպոզիցիայի կողմից:

Քանի՞ ղեկավարատ կա թուրքական պառլամենտում: 1961 թվականի սահմանադրության համապատասխան, ստորին պալատը ունի 450 տեղ, իսկ սենատը՝ 150, գումարած 15 տեղ պրեզիդենտի կոնստիդենտից և 22 տեղ Ազգային միասնության կո-

միտեի նախկին անդամների համար, որոնք կոմիտեն ցրվելուց հետո դարձան ցմահ սենատորներ Թուրքիայի դեմոկրատացման համար մղված պայքարում ունեցած հատուկ ծառայությունների համար: Դեպուտատներն ընտրվում են չորս տարի ժամկետով՝ համամասնական սիստեմով, որը շատ ձեռնտու է փոքր կուսակցությունների համար, հատկապես այն բանից հետո, երբ 1965 թվականի ընտրությունների նախօրյակին ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը մտցրեց մի ուղղում, որը ընդլայնում էր համամասնականության շրջանակները: Բանն այն է, որ ձայների «ավելցուկները», որոնք չափազանց աննշտն էին, որպեսզի դրանցից կարողանար օգտվել այս կամ այն կուսակցությունը առանձին ընտրական օկրուգներում, հավաքվում էին ամբողջ երկրի մասշտաբով, և այդ ձայների ընդհանուր թվին համամասնաբար ավելացվում էին համապատասխան թվով մանդատներ: Սակայն, պրակտիկան ցույց տվեց, որ այդ ուղղումը օգտակար եղավ ոչ թե Ինենյուի կուսակցության, այլ փոքր կուսակցությունների համար, որոնց ներկայացուցչությունը մեջլիսում դուռնից հետո աճեց: Անցնելով իշխանության գլուխ, արդարության կուսակցությունը կարողացավ վերացնել այդ ուղղումը, իսկ 1966 թվականի մարտին նրան հաջողվեց պառլամենտով անցկացնել փոփոխություն ընտրությունների կանոնադրության մեջ և վերացնել ձայների «ավելցուկները» բաշխելու սիստեմը:

Սենատորի մանդատը ուժի մեջ է վեց տարի. ընտրվող սենատորների մեկ երրորդը և պրեզիդենտի կոնսիլիենտի սենատորների մեկ երրորդը յուրաքանչյուր երկու տարին մեկ անգամ նորացվում է: Սենատի ընտրությունները նույնպես տեղի են ունենում համամասնական սիստեմով, բայց այստեղ արդեն ձայների «ավելցուկները» հաշվի չեն առնվում: Օրինագծերը հաստատվում են նաև դեպուտատների ստորին պալատում, իսկ ապա սենատում: Հանրապետության պրեզիդենտը ընտրվում է յոթ տարով: Նա ունի վիետնի իրավունք: Թուրքիայի հանրապետության առաջին պրեզիդենտը, որն ընտրվեց նոր սահմանադրության Դիման վրա, խունտայի ղեկավար գեներալ Գյուրսուլն էր, որը սակայն չապրեց մինչև իր լիազորությունների վերջանալը: Լինելով անրոժիլի հիվանդ, 1966 թվականի ապրիլին նա անընդունակ ճանաչվեց պրեզիդենտի ֆունկցիաները հետագա-

յում կատարելու համար, և դրանից մի քանի ամիս հետո նա մահացավ: Նրա փոխարեն ընտրվեց գեներալ Սունյալը:

Իսկ այժմ մի քանի խոսք այն կուսակցությունների մասին, որոնք ներկայացված են պառլամենտում:

Սկսեմ ժողովրդահանրապետական կուսակցությունից՝ Թուրքիայի հանրապետության այդ ավագագույն քաղաքական կուսակցությունից, որ հիմնել էին գեոևս Աթուլթյուրքը 1923 թվականին, երբ նրա պրեզիդենտն էր, և այն ժամանակվա պրեմիեր մինիստր Իսմեթ Ինենյուն: Կուսակցության համագումարը 1935 թվականին գաղափարապես ձևակերպեց միակուսակցական սիստեմը երկրում: Պետական ապարատը այն ժամանակ միաձուլված էր կուսակցական ապարատի հետ ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ տեղերում: Կուսակցության, ինչպես նաև ամբողջ քեմալական շարժման հենարանը առաջին հերթին ազգային բուրժուազիան էր, ինչպես և արդեն աճած շինովնիկովյունն ու միջին խավերը: Հենց նրանց շահերից ելնելով էլ իրականացվում էր էտատիզմի քաղաքականությունը, անտառների ազգայնացումը և այլն: Դրա հետ մեկտեղ կուսակցությունն իր համար աջակցություն գտավ հանձինս գլուղական կուլակների: Կուսակցությունն իր աշխատանքը տանում էր իր իսկ ստեղծած ժողովրդական տների միջոցով:

1938 թվականին Աթաթյուրքի մահից հետո կուսակցության գլխավոր նախագահ ընտրվեց Իսմեթ Ինենյուն, մի մարդ, որի անունը պսակված էր հույների նկատմամբ տարած ռազմական հաղթանակների և լողանում տարած դիվանագիտական հաղթանակի փառքով: 1938 թվականի նոյեմբերից, երբ Ինենյունին ընտրեցին հանրապետության պրեզիդենտ, նա այդ պոստում մնաց տասներկու տարի, այսինքն՝ մինչև 1950 թվականը, երբ իշխանության գլուխ անցավ դեմոկրատական կուսակցությունը: Ներկայումս ութսունամյա այդ պետական գործիչը, անկասկած, ամենափորձված թուրք քաղաքագետն է: Նա յոթ անգամ գլխավորել է կառավարությունը (Աթաթյուրքի կենդանության ժամանակ և նրա մահից հետո, 1961—1965 թվականներին): Իսմեթ Ինենյուն կարծես Թուրքիայի կենդանի հուշարձանն է: Որտեղ էլ որ նա երևա, նրան միշտ ողջունում են շատ ջերմորեն, և անգամ կանայք համբուրում են նրա ձեռքը: Նրա նկատմամբ վերաբերմունքը չփոխվեց անգամ այն րանից հետո, երբ նրա

կուսակցությունն անցավ օպոզիցիա: Նույնիսկ նրա քաղաքական հակառակորդները հարգանքով են վերաբերվում նրան՝ որպես Քեմալի մոտիկ ղինակցի: Ինենյուն մինչև հիմա էլ պահպանել է իր տարիքի համար զարմանալի մտքի պարզությունը: Ճիշտ է, նա մի ականջով խուլ է և միշտ իր հետ կրում է լսելու ապարատ, բայց այդ հիվանդությունից Ինենյուն տառապում է երկար տարիներ: Նրա բավական պատկառելի տարիքը չի խանգարում նրան ամռանը սիստեմատիկաբար լողանալու Բոսֆորում:

Որքան ավելի շատ էր աճում թուրք բուրժուազիայի ազդեցությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, այդ արտասովոր փորձառու քաղաքագետը, որը միաժամանակ կարողանում էր նվագել մի քանի ստեղծերի վրա, գաղնում էր ավելի ու ավելի պահպանողական: Սակայն նա չգիմացավ մեկ րոպեի շնորհիվ կուսակցության մրցակցությանը, որը ստեղծվել էր պատերազմից հետո (ի դեպ, նրա իսկ թույլտվությամբ) և ավելի կոնկրետ կենթյույթ էր արտահայտում խոշոր բուրժուազիայի, կալվածատերերի ու կրոնական տարրերի շահերը դեմոկրատական կուսակցության հետ: 1950 թվականին դեմոկրատական կուսակցությունն անցավ իշխանության գլուխ, իսկ ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը հայտնվեց օպոզիցիայում: 1960 թվականի պետական հեղաշրջումից հետո ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը նորից դարձավ կառավարող կուսակցություն: Եվ դարձյալ անհաջողության մատնվեց: Ինենյունի կուսակցության քաղաքականությունն, ըստ էության, ոչնչով չէր տարբերվում Մենդերեսի կուսակցության քաղաքականությունից: Որ կուսակցությանն էլ որ պատկանելիս լինի կուլակը, գյուղացու աշխույժ է՝ մնում էր կուլակ: Ժողովրդահանրապետական կուսակցությանը պաշտպանող դասակարգերի ու խաչերի հակասական շահերը սկսել էին պառակտել այդ կուսակցությունը, որն իր էությամբ անկերպարանք կուսակցություն էր: Ճիշտ է, Ինենյունին հաջողվեց «ուռեցնել առաջատները», իր կառավարման վերջին շրջանում, երբ խոսք էր լինում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մասին, հանդես գալով որպես երկրի ազգային շահերի ջատագով: Բայց դա էլ նրան չօգնեց մնալու իշխանության գլուխ... Եվ այն ժամանակ այդ դառաժյալ պետական գործիչը, հիշելով Աթաթյուրքի պատգամները, իր սեփական կուսակցության մեջ սկսեց հենվել ձախ տարրերի վրա:

1965 թվականի ընտրությունների նախօրյակին նրա հռչակած «եկենտրոնից ձախ» քաղաքականությունը 1966 թվականի նոյեմբերին կուսակցական համագումարի կողմից հավանություն արժանացավ որպես կուսակցության պաշտոնական քաղաքականություն: Դա, իհարկե, մեր հասկացողությանը, ոչ մի ձախ քաղաքականություն էլ չէ, այլ լոկ բուրժուական ռեֆորմիզմի ավելի ցայտուն հաստատում: Ինչպես ասված էր 1964 թվականի հոկտեմբերին կայացած կուսակցական համագումարի զաղափարախոսական ղեկավարացիայում, «անհրաժեշտ է Թուրքիան պահպանել ձախ և աջ դիկտատուրայի վտանգից, Թուրք աղգը դասակարգերի բաժանելուց»: 1966 թվականին կուսակցության համագումարում գլխավոր քարտուղար ընտրվեց կուսակցության ձախ տարրերի ամենից ավելի վճռական պաշտպան, երիտասարդ, եռանդուն և շատ հանրաճանաչ մի մարդ, կոալիցիոն կառավարության աշխատանքի նախկին մինիստր Բյուլենտ էջեվիր: Այսպիսով, կուսակցությունը երիտասարդացավ ոչ միայն ղեկավարության հաշվին: Նա միանգամայն որոշակի տեղ գրավեց երկրի քաղաքական կյանքում որպես ազգային բուրժուազիայի և բնակչության միջին խավերի շահերի արտահայտիչ:

1965 թվականի հոկտեմբերի ընտրություններում ժողովրդահանրապետական կուսակցությունն ստացավ 134 տեղ ղեկուսատեների պալատում: Սակայն կուսակցության աջ խմբավորումը պրոամերիկյան տրամադրությունների տեր պրոֆեսոր Թուրխան Ֆեյզիօղլուի գլխավորությամբ չցանկացավ հաշտվել կուսակցության նման էլիտյուցիայի հետ: Աջերի հարձակումները ամբողջ կուսակցության և նրա ղառամյալ ղեկավարի դեմ հանդեցրին պառակտման, որը ձեավորվեց կուսակցության արտակարգ համագումարում 1967 թվականի ապրիլի վերջին: Թուրխան Ֆեյզիօղլուի կողմնակիցները (նրանց թվում կային 34 ղեկուսատեներ) կազմակերպեցին աջ ուղղության մի նոր կուսակցություն՝ այսպես կոչված վստահության կուսակցությունը, որը, հակառակ իր կազմակերպչի փառասիրական պլաններին, Թուրքիայի քաղաքական կյանքում մեծ դեր չխաղաց: 1969 թվականի հոկտեմբերին պառլամենտական ընտրություններում ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը մեջլիսում ստացավ

143 մանդատ¹, իսկ վստահության կուսակցությունը՝ հազիվ 15 մանդատ²:

Թուրքական մեջլիսում ամենից ավելի լայն ներկայացված կուսակցությունը արդարության կուսակցությունն է: Ձևականորեն այն ստեղծվել է 1961 թվականի փետրվարին որպես դեմոկրատական կուսակցության ժառանգորդ: Արդարության կուսակցությունը, ինչպես առաջ դեմոկրատական կուսակցությունը, հայտարարում է իր հավատարմությունը իսլամին և հենվում է կրոնական տարրերի վրա: Նա ներկայացնում է նաև կուլակների և խոշոր կալվածատերերի շահերը, որոնք կանգնել են գյուղատնտեսությունը վարելու կապիտալիստական ուղու վրա, ինչպես նաև Մենդերեսի ժամանակաշրջանից էլ ավելի ամրապնդված բուրժուազիայի վրա: Արդարության կուսակցության հռչակած «ղեկի էկոնոմիկայի վերելք մասնավոր ձեռնարկատիրության բաղաձիվ վրա» լոզունգը ստացել էր բոլոր նախապայմանները իրականացվելու համար: Այս կուսակցությունը անմիջապես ստեղծեց նոր դինամիկ ղեկավարություն: Կուսակցության առաջին գլխավոր նախագահ, գեներալ Գյումյուշփալայի մահից հետո կուսակցության ժամանակավոր նախագահ դարձավ Մենդերեսի կողմնակից, իր աջ հայացքներով հայտնի Սադետդին Բիլգիչը: Շուտով, սակայն, կուսակցության համագումարում 1965 թվականին նրան փոխարինեց մինչ այդ Թուրքիայի քաղաքական կյանքում անհայտ քառասունամյա ինժեներ Սուլեյման Դեմի-

¹ 1969—1973 թվականներին ժողովրդահանրապետական կուսակցությունում տեղի ունեցավ հզորածամ: 1972 թվականի մայիսին, կուսակցության արտակարգ համագումարում, Իսենյուն հրաժարական տվեց գլխավոր նախագահի պոստին, և նրա տեղը զբաղեց Բյուլենտ էջեփը: Նույն թվականի նոյեմբերին 26 ղեկավարներ ու սենատորներ, որոնք համաձայն չէին էջեփի ձախ քաղաքականությանը, դուրս եկան կուսակցությունից և կազմեցին, աչսպես կոչված, հանրապետական կուսակցություն: Կուսակցությունից դուրս եկավ և ղեկավարտի լիազորություններից հրաժարվեց նաև Իսենյուն, պահպանելով միայն իր տեղը սենատում, որը նրան հասնում է որպես հանրապետության նախկին պրեզիդենտի:

² Վստահության կուսակցությունը ամրապնդեց իր դիրքը: 1970 թվականի վերջին նա միավորվեց նոր Թուրքիայի կուսակցության և ազգային կուսակցության հետ, իսկ 1973 թվականի մայիսին նրան հարեց հանրապետական կուսակցությունը: Այդպիսի միավորման շնորհիվ քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց վստահության հանրապետական կուսակցությունը Թուրքիան Ֆեյզի-օղլուի գլխավորությամբ:

րելը՝ Մենդերեսի կառավարման շրջանում ջրային տնտեսության և էներգետիկայի ղեկարարամենտի նախկին գլխավոր գիրեկ-տորը: Մի քանի ամիս հետո նա ընտրվեց Թուրքիայի պրեմիեր մինիստր և այդ պոստում իրեն զբաղեցրեց որպես բավական հոանդուն մարդ: 1965 թվականի ընտրություններում արդարու-թյան կուսակցությունն ստացավ 240 տեղ, իսկ լիազորություն-ների ժամկետի ավարտին մոտ, 1968 թվականի հունիսի լրա-ցուցիչ ընտրություններում, նա ստացավ ևս 20 մանդատ: 1969 թվականի հոկտեմբերին մեջլիսի ընտրություններում արդարու-թյան կուսակցությունն ստացավ չորս տեղ ավելի քիչ (256), չնայած այն բանին, որ ընտրությունների կանոնադրության մեջ կատարվել էին խոշոր կուսակցությունների համար ձեռնտու փոփոխություններ¹:

1961 թվականի դարնանը ղեմոկրատական կուսակցության կողմնակիցները հիմնեցին մի կուսակցություն ևս, այսպես կոչ-ված, նոր Թուրքիայի կուսակցությունը, որը գլխավորեց Թուրք տնտեսագետ էրբեմ Ալիջանը: Սա կրթությունն ստացել էր Լոն-դոնում և վճռական կողմնակից էր տնտեսական լիբերալիզմի քաղաքականության: Սկզբում նոր Թուրքիայի կուսակցության մեջ մտան ղեմոկրատական կուսակցության նախկին շատ ան-դամներ և ամենից առաջ մտավորականության ներկայացու-ցիչներ: 1961 թվականի ընտրություններում ստացած ձայների քանակով նոր Թուրքիայի կուսակցությունը կանգնած էր երրորդ տեղում: Էրբեմ Ալիջանը զբաղեցնում էր պրեմիեր մինիստրի տեղակալի պոստը Իսմեթ Ինենյուի երկրորդ կառավարությունում: 1965—1966 թվականներին նոր Թուրքիայի կու-սակցությունը մեջլիսում ուներ տասներկու մանդատ, իսկ լիա-զորությունների ժամկետի վերջին՝ տասնհինգ: Ժամանակի ըն-թացքում, երբ Թուրքիայում տեղի ունեցավ ուժերի բեկեղացում, այդ կուսակցությունը կորցրեց իր նշանակությունը, իսկ նրա

¹ Արդարության կուսակցությունում ղեկավարությունը մնում էր Դեմիրելի ձեռքում, չնայած այն բանին, որ նրա վրա ևս ընկել էր ֆինանսական մի կեղ-տոտ զործի ստվերը, որին խառն էին նրա մերձավոր հարազատները. սրանք պետությունից ստացած վարկերը օգտագործել էին անձնական նպատակների համար: 1970 թվականի հունիսին Դեմիրելը կուսակցությունից հանեց ղեմո-կրատական կուսակցության նախկին անդամ 26 դեպուտատների, որոնք ան-համաձայնություն էին հայտնել նրա վարած քաղաքականությանը: Նրանք հիմ-նեցին նոր կուսակցություն՝ ղեմոկրատական կուսակցություն անունով:

լիդերն ընդհանրապես հեռացավ քաղաքական ասպարեզից: 1969 թվականի ընտրություններում նոր Թուրքիայի կուսակցությունն ստացավ ընդամենը երկու տեղ:

Հանրապետական գյուղացիական ազգային կուսակցությունը ստեղծվել էր 1958 թվականին որպես Մենդերեսի կուսակցության նկատմամբ ընդդիմադիր կալվածատիրական-բուրժուական կուսակցություն: Իսմեթ Ինենյուի երկրորդ կռաւիցիոն կառավարությունում նա ուներ մինիստրական չորս պորտֆել: 1962 թվականին պառակտման հետևանքով կուսակցությունից դուրս եկան մի խումբ անդամներ՝ կուսակցության նախագահ Օսման Բյուլլուկբաշիի գլխավորությամբ: 1964 թվականին հանրապետական գյուղացիական ազգային կուսակցության շարքերը մտան տասը մարդ՝ «տասնչորսի» նախկին անդամներ գնդապետ Թյուրքեշիի գլխավորությամբ:

Իր ղեկցիոն ֆաշիստական ելույթներով հայտնի Թյուրքեշը կարողացավ իրեն ենթարկել կուսակցությունը և դավթել ղեկավարությունը: Սակայն դրանից այդ կուսակցության ազդեցությունը չաճեց, իսկ 1965 թվականի ընտրություններում հանրապետական գյուղացիական ազգային կուսակցությունը ստացավ ընդամենը 11 դեպուտատական տեղ: 1968 թվականին կուսակցական համագումարում որոշում ընդունվեց փոխել կուսակցության անունը. այն սկսեց կոչվել ազգայնական շարժում կուսակցություն:

1968 թվականից հետո ազգայնական շարժում կուսակցությունը ստեղծեց ծայրահեղ ազգայնական ֆաշիստական զորամիավորումների մի ամբողջ ցանց, որոնք գնալով ավելի ու ավելի նկատելի դեր են կատարում երկրի քաղաքական կյանքում: Նրանք նույնիսկ իրենց անվանում են նացիոնալ-սոցիալիստներ, իսկ նրանց խորհրդանշանն է երեք կիսալուսիկներ, որոնք իրենց դասավորությամբ հիշեցնում են սվաստիկա: Այդ զորամիավորումներն ուսուցում են անցնում ռազմականացված հատուկ ճամբարներում և բացահայտ կերպով հայտարարում են իրենց նպատակը՝ պայքարել երկրի ձախ տարրերի դեմ: Թուրք չիբերալ ծուռնալիստ Սամի Կոխենի հաշվումներով, 1969 թվականի սկզբին այդ միավորումներում կար մոտ հազար մարդ: Ինքը՝ Թյուրքեշը, մի անգամ նկատել է, որ, չնայած իրենց համեմատական սակավաթվուն, այդ միավորումների մեջ մտնող երիտասարդները կազմում են մի մեծ ուժ, որն էլ ավելի կաճի

առաջիկա ամիսներին: Նույն ժուռնալիստը բերում է Իսմեթ Ինենյուլի խոսքերն այն մասին, որ «այն հանդուրժողականությունը, որ ցուցաբերվում է այդ ֆաշիստական կոմանդոսների նկատմամբ, զնալով ավելի ու ավելի վտանգավոր է դառնում»: 1969 թվականի պառլամենտական ընտրություններում Թյուրքեշի կուսակցությունն ստացավ ընդամենը մեկ մանդատ:

Հանրապետական գյուղացիական ազգային կուսակցությունից դուրս եկած մի խումբ ղեկուսատններ 1962 թվականին հիմնեցին ազգային կուսակցությունը, որը իր անվան համապատասխան ընդգծում է իր հավատարմությունը ազգային շահերին՝ ի հակադշիւ «արդարների» ամերիկանիզմին ու կոսմոպոլիտությունը: Դրա հետ մեկտեղ ազգային կուսակցությունը կրոնի հարցերին տալիս է էլ ավելի մեծ նշանակություն, քան «արդարները»: Այդ կուսակցության պարագլուխ, կալվածատեր Օսման Բյուլյուկբաշին, որը մաթեմատիկական կրթությունն ստացել է Ֆրանսիայում, բավական հետաքրքրական դեմք է Թուրքիայի քաղաքական երկնակամարում: Լինելով ճարտար հոեոտոր, անկասկած տարված մեծության մոլուցցով, նա սիրում է, որ իր մասին գրեն և որ իր շուրջը որքան կարելի է մեծ աղմուկ բարձրանա: Մի քանի անգամ նա «նեղացել է», դուրս եկել կուսակցության ղեկավարությունից, բայց, զիջելով խնդրանքներին, նորից վերադարձել է: Պառլամենտական ընտրություններում 1965 թվականի հոկտեմբերին ազգային կուսակցությունն ստացավ 31 մանդատ ղեկուսատնների պալատում: Լիազորությունների ժամկետի վերջին նրա մոտ մնացել էր միայն 12 մանդատ, իսկ 1969 թվականի ընտրություններից հետո՝ 6:

1966 թվականի վերջին մի խումբ պաշտոնաթող սպաներ ու մտավորականներ հիմնեցին սակավամարդ միասնության կուսակցությունը, որը հույս ունի ստանալ ալեկների¹ աջակցությունը, թեև, ինչպես հայտնի է, թուրքական սահմանադրությունը արգելում է կուսակցություններ ստեղծել կրոնական հիմքի վրա: Ամեն մի ալեկի էլ հասկանալի է կուսակցության խորհրդանշանը, որի վրա պատկերված են առյուծ և տասներկու աստղեր: Մուսուլմանական առասպելը պատմում է, որ Մուհամմեդը, հանդիպելով առյուծին, վնասադերձել է նրան, նրա երախը նե-

¹ Ալեկներ — մուսուլմանական շիա աղանդ: Այս անունը ծագում է Ալիի (Մուհամմեդի փեսայի) անունից:

նել բանկերն ու արդյունաբերության առաջատար ճյուղերը, ազգայնացնել արտաքին առևտուրը, անցկացնել հետևողական ազդարարչին ռեֆորմ և սահմանափակել գյուղական կուլակների կամայականությունները, վերացնել անգրագիտությունն ու բարելավել առողջապահությունը: Ինձ թվում է, որ Թուրքիայի բանվորական կուսակցության հայտնվելը երկրի քաղաքական կյանքի ասպարեզում 1960 թվականից հետո, ըստ էության, օրինաչափ երևույթ էր: Այն դարձել էր հենարան բանվոր դասակարգի պայքարի, իսկ մի քանի շրջաններում նաև գյուղացիական շարժման համար: Կոչ անելով պայքարել երկիրը իմպերիալիստների ու հայրենական կոմպրադորական (միջնորդ) բուրժուազիայի ճնշումից ազատագրելու համար, կուսակցությունը դրանով իսկ կոչ էր անում վերականգնել քեմալական շարժման հայրենասիրական ու ժողովրդական ավանդույթները:

«Թուրքական սոցիալիզմը դրսից բերված ապրանք չէ,— իր ելույթներից մեկում ասել է կուսակցության պարագլուխ Այբարը,— նա նման չէ ոչ արևմտյան սոցիալիզմին, ոչ արևելյանին, քանի որ Թուրքիան ոչ Արևմուտք է և ոչ էլ Արևելք: Մենք մի այնպիսի երկիր ենք, որը մի ժամանակ եղել է մեծ կայսրություն, իսկ հետո դարձել է կիսագաղութ: Մենք մի այնպիսի երկիր ենք, որն Աթաթյուրքի ժամանակ հսկայական ջանքերով պայքարի ելավ իր ազատագրության համար, բայց չկարողացավ օգտվել դրա պտուղներից»:

Պատմությանը հաճելի էր, որ ազգային բուրժուազիայի շարժման առաջադիմական ավանդույթները շարունակողը դառնար բանվոր դասակարգի կուսակցությունը, որը հուշակել էր դասակարգային պայքարը, որ ժխտում էր Մուստաֆա Քեմալը, դրա փոխարեն առաջարկելով աստիճանական ռեֆորմներ, որոնք իբր պետք է երկիրը հասցնեին անդասակարգ հասարակության: Դասակարգային շերտավորումը Թուրքիայում բացահայտեց Քեմալի ուտոպիական հայացքների սխալականությունը երկրի ապագայի նկատմամբ: Եվ դա գնալով ավելի մեծ ակնբերություն մը հասկանում են նրանք, որոնց համար դեռ կենդանի են «Թուրքերի հոր» իդեալները... Ահա ինչու Թուրքիայի բանվորական կուսակցության մեջ, որին հաջողվեց քեմալականության տարտամ հասկացությունը լցնել նոր կոնկրետ առաջադիմական բովանդակությամբ, սկսեցին մտնել ամենից առաջ առաջադիմական մտավորականության ներկայացուցիչները, որոնք դրա-

տեղով մատանին: Այնուհետև Մուհամմեդը այդ մատանին տեսնում է Ալիի ձեռքին ու բացականչում. «Դու իսկական առյուծ ես»: Իսկ ինչ վերաբերում է տասներկու աստղերին, ապա դրանք պետք է խորհրդանշեն Մուհամմեդի հետնորդ տասներկու իմամներին: Այդ խորհրդանշանը ցույց է տալիս, որ ալեիների «առյուծի» շուրջը պետք է միավորվեն Ալիի բոլոր հետևորդները, որոնք առաջ քվեարկում էին ուրիշ կուսակցությունների օգտին: Հետաքրքրական է, որ ալեիների այդ խորհրդանշանը գիտե ամեն մի թուրք, թեև ոչ բոլորն են, որ կարող են տալ երկրի պրեզիդենտի անունը: 1969 թվականի պառլամենտական ընտրություններում միասնության կուսակցությունն ստացավ ութ տեղ:

Եվ վերջապես, 1965 թվականի ընտրություններից հետո մեջլիսում տասնհինգ տեղով ներկայացված էր մի կուսակցություն, որի հայտնվելը երկրի քաղաքական ասպարեզում շատ բանով անսպասելի էր: Խոսքը Թուրքիայի բանվորական կուսակցության մասին է: Այդ կուսակցությունը հիմնել էին արհմիութենական գործիչները Ստամբուլում՝ 1961 թվականի սկզբին: Նույն թվականի մեջլիսի ընտրություններին Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը չէր մասնակցել, քանի որ քայքայվել էին նրա ստորին շատ կազմակերպություններ: 1962 թվականի սկզբին կուսակցությունը վերակազմվեց. նրա գլխավոր նախագահը դարձավ կրթությամբ իրավաբան Մեհմեդ Ալի Այբարը¹, իր գործունեության հենց սկզբից Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը համապատասխանում էր հասարակության մի զգալի մասի տրամադրություններին. նա կոչ էր անում «երկրորդ ազատագրական պատերազմի», այսինքն՝ պայքարելու Թուրքիայի իսկական անկախ արտաքին քաղաքականություն վարելու, «ընդհանուր շուկայից» և ՆԱՏՕ-ից դուրս գալու, ամերիկյան բազաները վերացնելու և զորքերը երկրի տերիտորիայից դուրս բերելու համար: Ներքին քաղաքականության բնագավառում կուսակցությունը առաջ էր քաշել հասարակական խոր ռեֆորմներ կիրառելու ծրագիրը, որոնք Թուրքիային հնարավորություն կտան վերջ տալու հետամնացությանը: Նա պահանջում էր ազգայնաց-

¹ Մեհմեդ Ալի Այբարը՝ որպես միջազգային իրավունքի մասնագետ, հայտնի է Թուրքիայի սահմաններից դուրս: 1966 թվականի վերջին լորդ Ռասսելը Այբարին հրավիրել էր մասնել Վիեննայում ամերիկացիների հանցագործությունները հետաքննող հանձնաժողովի կազմի մեջ:

րոցական նստարանից դաստիարակված են եղել Աթաթյուրքին երկրպագելու ոգով: Այդ բանն անդրադարձավ 1965 թվականի պառլամենտական ընտրությունների արդյունքների վրա, որոնց առաջին անգամ մասնակցեց կուսակցությունը: Չնայած ռեակցիայի գործադրած հալածանքներին, չնայած այն բանին, որ ցրում էին նրա նախընտրական միտինգները, որ, ի տարբերություն մյուս կուսակցությունների, Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը կառավարական ոչ մի վարկ չէր ստացել նախընտրական կամպանիան վարելու համար, նրա օգտին տրվել էր 276 հազար ձայն, և առաջին հերթին դրանք Թուրք մտավորականության ներկայացուցիչների ձայներն էին: Դժբախտաբար, կուսակցությունը չկարողացավ ակտիվ գործունեություն ծավալել ոչ գլուղացիական դժնգվածների շրջանում, ոչ խոշոր քաղաքների «գեջեկոնդուներում» ապրող լյուծակնապրոլետարների շարքերում, ոչ էլ բնակչության ընդամենը յոթ տոկոսը կազմող բանվորների շրջանում (և դա չնայած այն բանին, որ կուսակցությունը համագործակցում է առաջադիմական տարրերի հետ): Նույնիսկ Զոնդուլզակի հանքափորների շրջանում, որտեղ ընտրություններից մի քանի ամիս առաջ տեղի էին ունեցել գործադուլավոր հանքափորների արյունալի ընդհարումներ ոստիկանության և զորքերի հետ, ճնշող մեծամասնությունը քվեարկել էր արդարության կուսակցության օգտին: Չնայած Թուրքիայի բանվորական կուսակցության նախընտրական լուղունգն էր. «Կոշտուկավոր ձեռքեր՝ դեպի մեջլիս», այնուամենայնիվ, այդ կուսակցությունից դեպուտատներ դարձան գլխավորապես բարձր զանգացած մտավորականները, ինչպես, օրինակ, կուսակցության լիդեր Մեհմեդ Ալի Ալբարը, տեսաբան ու տնտեսագետ Սադուն Արենը, սոցիալ-լոգիայի պրոֆեսոր Թիլկին Բեհիշե Բորանը և ուրիշները: Հետագայում կուսակցությունը զգալի չափով փոխեց իր գործունեությունը, որպեսզի կուսակցական ղեկավարության մեջ ներգրավի ավելի շատ բանվորների: 1966 թվականի վերջին կուսակցության երկրորդ համագումարում ընտրված գործադիր կոմիտեի անդամների թվում (41 մարդ) 51 տոկոսը կազմեցին բանվորների ներկայացուցիչները: Թուրքական ռեակցիային առաջիմ չհաջողվեց Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը վերացնել քաղաքական ասպարեզից¹:

¹ 1971 թվականի հուլիսի վերջին Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը ցրվեց, իսկ նրա գործիչները կուսակցության այն ժամանակվա նախա-

Անկասկած, կուսակցությանը մեծ վնաս հասցրեց 1968 թվականին տեղի ունեցած պառակտումը երկու թևի. մեկը՝ Այբարի գլխավորությամբ, և երկրորդը՝ Արենի գլխավորությամբ: Եթե 1968 թվականի հունիսին մեջլիսի լրացուցիչ ընտրությունները ցույց տվեցին կուսակցության ազդեցության աճը, ապա 1969 թվականի ընտրություններում նա ստացավ 30 հազար ձայնով ավելի պակաս: Եվ թեպետ այդ թիվն աննշան է, ընտրությունների նոր կանոնադրության համաձայն կուսակցությունն ստացավ ընդամենը երեւո տեղ: Այդպիսով, կրճատվեց պառլամենտական տրիբունայից նրա գործունեության շառավիղը: Սակայն փաստ է, որ թուրքական մեջլիսը մի ժամանակ մուսուլմանական երկրների մեջ միակ մեջլիսն էր, որտեղ կային մարքսիստական կուսակցության ներկայացուցիչներ, որոնց հիւլյթները իրենց տեսական բարձր մակարդակով և համոզիչ փաստարկումներով ավելի ու ավելի լայն արձագանք էին գտնում, և հիմա էլ գտնում են ամբողջ երկրում:

1970 թվականի դեկտեմբերին իր մասին հայտնեց մի նոր աշ կուսակցություն ևս՝ ազգային փրկության կուսակցությունը, որը գլխավորում է պրոֆեսոր Էրբաքանը: Այն սակավաթիվ է իր կազմով և ունի արևմտյան կողմնորոշում:

ԼԱԻՑԻՉՄ

Ես Թուրքիա եկա 1961 թվականի աշնան սկզբին՝ ընտրություններից քիչ առաջ: Այն ժամանակ դեռ գործում էր ազգային միասնության կոմիտեն, ավարտին էր մոտենում ղեմավարական կուսակցության ղեկավարների Յասսադաչի դատավարությունը և արդեն բացեիբաց խոստում էին մահվան դատավճիռներ կալաքնելու հնարավորության մասին: Սեպտեմբերյան օրերից մեկում տապալված ռեժիմի ինչ-որ մի կարևոր գործչի թաղումը Ստամբուլում վերածվեց Մենդերեսի կողմնակիցների ցույցի: Թաղման թափորի գրեթե բոլոր մասնակիցներին ձերբակալեցին

զահ տիկին Բեհիշե Բորանի գլխավորությամբ ձերբակալվեցին: 1972 թվականի հոկտեմբերին կայացած դատավարությունը Բեհիշե Բորանին և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի լոթ անդամներին դատապարտեց 15 տարվա բանտարկության, կուսակցության մյուս հինգ ակտիվիստները, նրանց թվում և Սադուն Արենը, դատապարտվեցին 12 տարվա բանտարկության, կուսակցության ութ անդամները՝ 6—8 տարի բանտարկության:

ու բանտ նետեցին: «Ինչի՞ համար», — կհարցնեք դուք: Գուցե նրա համար, որ նրանք հակակառավարական լուղունգներ էին բռնվում: Քաղ լիցի: Թուրքական քրեական օրենսգիրքը նախատեսում է ուրիշ պատճառ՝ փողոցում կրոնական երգեր երգելու համար...

Առաջին հայացքից աննշան այս փաստը ամենայն աղնե-րևությամբ ցույց է տալիս, թե ինչպիսի խոր փոփոխություններ են տեղի ունեցել Թուրքիայում այն բանից հետո, երբ Քեմալը մտցրեց աշխարհիկ օրենսդրություն: Պահանջվեցին Աթաթյուրքի հաստատուն կամքն ու հաստատուն վճռականությունը կոտրելու համար այն «պորտալարը», որը Թուրքիային կապում էր իսլամի, այսինքն՝ Արևելքի հետ, և նրան շուտ տալու գեպի Արևմուտք:

Լաիցիզմի աստիճանական արձատսավորումը, այսինքն՝ կրոնի անջատումը պետությունից իր նստից բերեց այն, որ արդեվեցին տաճարներից դուրս ամեն տեսակ կրոնական ցույցերը, հրապարակորեն կրոնական երգեր երգելը, ինչպես նաև հոգևոր զգեստներ կրելը: Եվ ոտից գլուխ սև հագած անատոլիացի գեղջիկուհիները ավելի շատ են նման միանձնուհիների, քան իրենք՝ միանձնուհիները, որոնք կրում են սովորական զգեստ:

Լաիցիզմը Թուրքիայում մեկնաբանվում է որպես քեմալականության անկուտնաքար. այդ նա էր, որ Թուրքիան բարձրացրեց ազատիկն անկման հատակից, նրա համար նշեց նոր տեղ աշխարհում, ցույց տվեց մոդեռնացման, եվրոպականացման և առաջադիմության ուղին: Դաստիարակված լինելով քեմալականության ոգով, երկրի կառավարող ընտրանին, պաշտոնյաները և, գլխավորը, սպայությունը, լաիցիզմը համարում են մի յուրատեսակ «տարու», որից չի կարելի նահանջել: Նրանցից ոչ ոք չի խոստովանում, որ պահպանում է կրոնական սովորույթները: Կրոնական լինելը Թուրքիայում «վատ նշան» է, կրոնական լինել՝ նշանակում է չենել հետամնաց: Առաջադեմ Թուրքերը գրանում են, որ իսլամական դոգմատիզմը, որ պաշտում էին իրենց նախնիները, «Եվրոպայի հիվանդ մարդու» հետամնացության գլխավոր պատճառն էր, իսկ քեմալական լաիցիզմը նրանց համար արդիականություն հոմանիշն է: Մորուքավոր կրոնական մոդեռանիզմերին հաճախ դարձնում են քաղաքական ծաղրանկարների հերոսներ...

Այս իմաստով Թուրքիան արմատապես տարբերվում է արաբական երկրների մեծ մասից: Նույնիսկ այն երկրներում, որոնք կառուցում են իրենց «արաբական» սոցիալիզմը, իսլամը մնում է որպես պետական կրոն, իսկ այդպիսի պետությունների լիդերները փորձում են առաջադիմական դադափարներ քաղել իսլամից...

Սակայն այնքան էլ հասարակ բան չէ հասկանալ լաիցիզմի հիմունքները Թուրքիայում. դրա համար հարկավոր է լավ յուրացնել սահմանադրությունը և հիմնավորապես ծանոթանալ մասնագիտական գրականությանը: Զրոսաչափիկը, որը երկրի մասին դատում է այն տմենից, ինչ տեսնում է սեփական աչքերով, կոժվարանա գլուխ հանել այս հարցից: Երբ նա դիտում է Ստամբուլը և նրա սքանչելի մզկիթները, նրա վրա, անկասկած, տպավորություն կգործեն «ուղղահավատների» բազմությունները, որոնք աղոթում են շատրվաններում ծխական լվացումը կատարելուց հետո: Կախարդված աչքերով նա կդիտի յուրատեսակ «մարմնամարզությունը», երբ աղոթողները բոլորը միաձին, կարծես հրամանով, ծնկի են իջնում, ձեռքները դնում ուսերին ու սրտին, գլուխները իջեցնում և իրար միացրած փերով փակում են դեմքները (ի դեպ, պետք է նկատել, որ ուղղահավատ մուսուլմանները երբեք դեմ չեն լինում, որ կողմնակի մարդիկ, գլավուրները, ներկա գտնվեն մզկիթում լվացման և աղոթքի ժամանակ): Սահմանված ժամին մարդիկ փռում են հատուկ փոքրիկ գորգերը և աղոթում ամենուրեք՝ խանութում, երկաթուղային վագոնում, դաշտում: Միակ վայրը, որտեղ համեմատաբար հազվադեպ կարելի է տեսնել աղոթող մուսուլմանների, դա նոր Անկարան է, քանի որ այնտեղ մզկիթներ քիչ կան և քաշի որ Անկարայում ապրում են հիմնականում կառավարող ընտրանին ու պաշտոնյաները՝ քեմալականության հիմունքների հավատարիմ պահպանները:

Այսպիսով, Աթաթյուրքի ռեֆորմները, հատկապես լաիցիզմը շոշափեցին կրթված մարդկանց մի աննշան մասին միայն և նվազագույն չափով անգամ շոշափեցին ժողովրդի հիմնական դանդաղածներին, և առաջին հերթին գյուղացիական դանդաղածներին:

Նա համաձայն եմ այն տեսակետին, որ մի անգամ ինձ հայտնել է երկար ժամանակ Թուրքիայում ապրած արևմտյան ժուռնալիստներից մեկը. նա այն ժամանակ ասաց, որ եթե այդ ռե-

Ֆորմները, որոնք նպատակ ունեն այդքան արմատական կերպով խախտել հասարակության բարոյական նորմաները, մինչև այժմ վճռական դիմադրության չեն հանդիպել, ապու դա կարելի է բացատրել միայն մի բանով, որ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը դրանց մասին պարզապես ոչ մի գաղափար չունի: Գյուղացին գյուղում այսօր էլ ապրում է այնպես, ինչպես հարյուրամյակներ առաջ՝ Օսմանյան կայսրության սովորույթներով ու ավանդույթներով: Հազարավոր գյուղացիներ նույնիսկ չեն էլ ենթադրում, որ թուրքական պետությունը աշխարհիկ հանրապետություն է. նրանց համար անկախության պատերազմը մնում է որպես մի կրոնական կոնֆլիկտ, որը վերջացել է «անհավատների» նկատմամբ իսլամի հաղթանակով: Եվ այսօր էլ գյուղում ամենաբարձր հեղինակությունը իմամն է կամ խոջան, այսինքն՝ մի մարդ, որը կատարել է մուսուլմանի իր սրբազան պարտքը և գեթ մի անգամ եղել է Մեքքայում:

Ահա, օրինակի համար, մի աննշան, բայց այստեղի կյանքի համար բնորոշ շտրիխ. այսպես կոչված «խաղաղության» ամենօրեյան կորպուսի համագումարում, 1966 թվականի դեկտեմբերին, կորպուսի աշխատակիցներից մեկը դանգաժվում էր, որ իր գյուղի (Նիգդեի մոտակայքում) գյուղացիներից ոչ մեկը չի ցանկանում օգտվել այնտեղ կառուցված զուգարանից միայն այն պատճառով, որ նա իր ճակատով նայում էր դեպի Մեքքայի կողմը, նշանակում է, այնտեղ ֆիզիոլոգիական կարիքների կատարումը սրբապղծություն կլինե՞ր...

Այսպիսով, Թուրքիայում արդեն բազում տարիներ գոյություն ունի խզում մի կողմից աշխարհիկ հանրապետության և մյուս կողմից հավատացյալ գյուղացիական և մանրբուրժուական մասսայի միջև: Ըստ որում վերջիններս դավանում են տարբեր կրոններ, թեև բոլոր թուրքերն էլ մուսուլմաններ են... Մուսուլմանության տիրապետող ուղղահավատ ուղղությունը սուննիզմն է: Սակայն թուրք բնակչության նշանակալի մասը՝ մոտ տասը միլիոն մարդ, կազմում են շիաները, որոնք գտնում են, որ խալիֆ պետք է լինի Ալին՝ Մուհամմեդի փեսան: Ոմանք շիիզմը համարում են մուսուլմանական բողոքականություն, բայց այս համեմատությունը, ինչպես և ամեն մի այլ համեմատություն, այնքան էլ ճիշտ չէ: Բողոքականությունը հայտնվել է կաթոլիկությունից զգալիորեն ավելի ուշ, իսկ շիիզմը՝ և կղբնավորվել է սուննիզմի հետ պուզահեռ, թեև եղել է, հատկապես Թուրքիա-

յում, ավելի պակաս օրտոդոքսալ ուղղություն: Շիիզմի մի քանի ճյուղերում զգացվում է քրիստոնեության և ավելի վաղ շրջանի կրոնների ազդեցությունը (օրինակ, հացն ու գինին միմյանց տալու սովորություն):

Շիիզմը, որ այստեղ անվանում են ալեիզմ, որը Թուրքիա է բերվել խորասանից (Պարսկաստան), որտեղ այն եղել ու մինչև հիմա էլ զեռ մնում է որպես կրոնի հիմնական ուղղությունը: Պատերազմները Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև հիմնականում եղել են պատերազմներ սուլունիների ու շիաների միջև: Այդ ժամանակից սկսվեց շիաների հալածանքը սուլունի հոգևորականության կողմից, և հանրապետական Թուրքիայում ևս այդ բանը կարելի է դիտել ամեն քայլափոխի:

Մինչև այսօր էլ Թուրքիայում գոյություն ունեն բազմաթիվ աղանդներ, որոնք կապված են շիիզմի հետ: Ամենից ավելի ճյուղավորվածը «բեկտաշի» աղանդն է, որին մի ժամանակ սլատկանում էին շատ ենիշերիներ: Այս աղանդը, ավելի ճիշտ, միաբանությունը, ճիշտն ասած, իր կյանքի փիլիսոփայությամբ վաղուց է հեռացել Ղուրանից. իր արմատներով նա գնում է մինչև նախախալամական հավատալիքները և որոշ չափով հարում է քրիստոնեությանը (օրինակ, նա ճանաչում է երրորդությունը), ինչպես նաև հավատում է հոգեփոխությանը: Միաբանության անդամները՝ բեկտաշիները, կնոջը համարում են իրենց հավասար. նա տղամարդկանց հետ հավասար մասնակցում է զրույցներին. «միաբանները» խմում են գինի և իրենց շեն զրբկում երկրային հաճույքներից: Իր բնույթով որոշ չափով նրանց է հարում կրգըլբաշների զուտ շիական աղանդը: Դրա փոխարեն Մելյանայի միաբանությունը շիիզմի հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունի, թեև Մելյանայի գերվիշները ևս ազատորեն գինի էին խմում և հեռու էին նեղ օրտոդոքսալությունից:

Ներկայումս Թուրքիայում կան մոտ վաթսուներկու կրոնական աղանդներ:

Երբեմն տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչների միջև ծագում են արյունալի ընդհարումներ: Այդպես եղավ, օրինակ, 1966 թվականի գարնանը, երբ կրոնական գործերը ղեկավարում էր Իբրահիմ էլմալին, որը բացահայտորեն հովանավորում էր սուլունիներին ու նրանց ծայրահեղ ուղղությանը՝ նուրջիստների աղանդին: Այս աղանդի հիմնադիրն է մի ոմն Սաիդ-ի Նուրաի, որը 1927 թվականին հայտնվել էր Բապարտայում: Նա բացահայ-

սորեն հանդես էր գալիս լաիցիզմի և երկրի եվրոպականացման դեմ, պայքարում էր այն բանի համար, որ վերադառնան շաքիաթի իրավունքներին, որ կանայք ծածկեն երեսները, իսկ տղամարդիկ ֆես կրեն, նա կոչ էր անում վերացնել աշխարհիկ դպրոցները, ոչնչացնել հանրապետությունը և վերականգնել թեոկրատական պետությունը: Նուրսին շրջագայում էր ամբողջ երկրում, քարոզելով իր հայացքները, և անդամ մեծ տպաքանակներով հրատարակում էր անլեզու կրոնական գրականություն: Դեռևս Քեմալի կենդանության ժամանակ՝ 1929 թվականին, նա դատապարտվել էր բանտարկության, իսկ նրա աղանդը քրեական օրենսգրքի 163-րդ հոդվածի հիման վրա ճանաչվել էր անօրինական: Սաիդ-ի Նուրսին մեռավ 1960 թվականին, մայիսյան հեղաշրջումից առաջ: Ասում էին, որ իբր նրա մարմինը քառահատել էին ու նետել լիճը, վախենալով, որ նրա գերեզմանը կդառնա մասսայական ուխտագնացության վայր, քանի որ նրա կողմնակիցների թիվը հասնում էր մինչև երկու միլիոնի:

Հետաքրքրական է, որ կրոնական աղանդների այդ խայտաբղետ պատկերի մեջ կա, օրինակ, եզիդների մի աղանդ, որն ընդունում է դուալիզմը, այսինքն՝ բարի և չար ոգու գոյությունը, և այդ պատճառով ոմանք եզիդներին համարում են սատանայի երկրպագուներ: Իսկ նրանք իրենք դատում են բավական հասարակ ձևով. քանի որ աստված բարի է, նա ոչ մի վատ բան ոչ ոքի չի անի, բայց չար ոգուն էլ հարկավոր է աղոթել, որպեսզի նա էլ ոչ մեկին դժբախտություն չպատճառի...

Ժողովրդի մեջ հավատը բավական ուժեղ և ամուր արմատներ է գցել: Ուստի ակամա հարց է ծագում. ի՞նչ չափով է դաստիարակչական այնպիսի մի գործոն, ինչպիսին է դպրոցը, երիտասարդ սերնդի մեջ արմատավորում լաիցիզմի հիմունքները, որոնք պաշտոնապես երաշխավորված են սահմանադրությամբ:

1934 թվականին Աթաթյուրքը վերացրեց կրոնական ուսուցումը դպրոցում: Սակայն տասնհինգ տարի անց, դեռ դեմոկրատական կուսակցության իշխանության գլուխ անցնելուց մեկ տարի առաջ, 1949 թվականին, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, կրոնը նորից մուտք գործեց դպրոցները: Ծիշտ է, սկզբնական շրջանում Ղուրանն ուսումնասիրում էին միայն նրանք, որոնց ստիպում էին ծնողները, և այն էլ տարրական դպրոցի վերջին դասարաններում միայն: Սակայն այդպիսի ծնողներ քիչ կային, քանի որ հայտնի չէին կառավարության հետագա

քաղերը այդ բնագավառում: Իսկ երբ 1950 թվականին իշխանության գլուխ անցավ Մենդերեսը, կրոնը դարձավ դպրոցական ծրագրի մի մասը: Ղուրանը ուսումնասիրում են բոլոր դպրոցականները՝ անկախ ծնողների ցանկությունից: Գործնականորեն այն ուսումնասիրում են բոլորը:

Հասարակական կարգի ճնշման տակ մեջլիսը 1949 թվականի ամռանը որոշում ընդունեց Անկարայի համալսարանին կից բացել աստվածաբանական ֆակուլտետ: Նույն թվականին բացվեցին իմամներ պատրաստող դպրոցներ և ավելացավ Ղուրանի ուսումնասիրման դասընթացների թիվը: Եթե 1932 թվականին ինը այդպիսի դպրոցներում սովորում էր 232 մարդ, ապա 1952 թվականին 195 դպրոցներում արդեն կար 11 836 մարդ: Մենդերեսի կառավարման ժամանակաշրջանում կառուցվեցին բազմաթիվ նոր մզկիթներ, մեծ տապաքանակներով հրատարակվեց կրոնական գրականություն, ռադիոյով զբույցներ էին անցկացվում կրոնական թեմաներով:

Մայիսյան հեղաշրջումից հետո, երբ իշխանության գլուխ անցավ բանակը, իսկ ապա՝ ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը, որոշակի փորձեր արվեցին սահմանափակելու կրոնական մոլեռանդների գործողությունների ազատությունը: Դրանից լայնորեն օգտվեց արդարության կուսակցությունը, որն իր նախընտրական պրոպագանդայում ճարպկորեն կարողացավ օգտագործել գյուղացիների և բուրժուազիայի մոտուլմանական ավանդույթներին հավատարիմ մասի կրոնական ղեկավարները: Եվ այդպիսի պրոպագանդան տվեց իր պտուղները. 1965 թվականի հոկտեմբերի ընտրություններում արդարության կուսակցությունը հաղթանակ տարավ:

Դրանից հետո «ձնհալը» կրոնի բնագավառում ընթացավ ամբողջ թափով: Ակսեցին անգամ պահանջներ լսվել, որ Այա Սոֆիան թանգարանից նորից դարձնեն մզկիթ: Դրա օգտին արտահայտվեց պետական մինիստր Սեզգինը, հանդես գալով մամուլի կոնֆերանսում 1966 թվականին (ճիշտ է, նման միջոցառումը նա շփրառեց կյանքում, քանի որ հաճախակի էին դարձել բողոքները նման քաջի դեմ և՛ Թուրքիայում, և՛ արտասահմանում): Անկարայի ճարտարապետների ղեկավար Ինկայան, հանդես գալով մամուլի կոնֆերանսներից մեկում, դատապարտեց Այա Սոֆիան մզկիթի վերածելու կամպանիան. ընդամին նա հիշեցրեց, որ 1950-ից մինչև 1965 թվականը Թուրքիայում

կառուցվել են 17 հազար նոր մզկիթներ և դրանց վրա ծախսվել է շուրջ միլիարդ թուրքական լիրա, որոնցով, Իսկայայի խոսքերով, կարելի էր կառուցել քառասուն հազար դպրոց, այսինքն՝ մեկական դպրոց քառասուն հազար գյուղերում: 1966—1967 թվականներին մամուլում հաճախակի հաղորդումներ էին երեւում լաիցիզմի հիմունքները խախտելու մասին. գրում էին, օրինակ, այն մասին, որ որոշ մինիստրություններում գոյություն ունեն փոքրիկ գաղտնի մզկիթներ, որ մայրաքաղաքի մի մեծ խանութում մզկիթ էին դարձրել... ղուդարանը, որ անգամ մեջլիսում կա մի հատուկ սենյակ, որտեղ աղոթում են ղեպուտատներն ու սենատորները բոլոր կուսակցություններից, բացի Թուրքիայի բանվորական կուսակցության ղեպուտատներից: Բողոքի խկական փոթորիկ առաջացրեց 1966 թվականի սկզբին ռամազանը՝ վերջանալու կյսակցությամբ տեղի ունեցող հանդիսություններում պրեմիերի արտասանած ճառը, որի մեջ նա հաճախակի դիմում էր ամենազոր Ալլահին: Ինչպես հետագայում գրել է հայտնի թուրք ժուռնալիստ ու սենատոր Նադիր Նադին, պրեմիեր մինիստրի ճառը «ավելի շուտ հիշեցնում էր գյուղական մոլլայի քարոզ, այլ ոչ թե քեմալականության ավանդույթներով դաստիարակված աշխարհիկ պետական գործչի ելույթ»: Այդ ճառի դեմ այն ժամանակ բողոքով հանդես եկան Անկարայի համալսարանի քաղաքական գիտությունների ֆակուլտետի 62 պրոֆեսորներ և գիտական աշխատողներ:

Բնական է, որ կրոնի նկատմամբ նման խրախուսական վերաբերմունքը «վերնում» անմիջապես պատասխան ունակցիա առաջացրեց «ներքեում»: Չայները բարձրացրին անգրագետ կեղծ բարեպաշտները: Արդարության կուսակցության կառավարման առաջին տարիներին կաթեօլի էր լսել Քաղըզլըի մոֆտիին, որը հանդիսավորապես հայտարարում էր, որ երկիրը կլոր չէ և որ հարկավոր չէ հավատալ այն ուսուցիչներին, որոնք պնդում են այդ: Աճեց ղեպի Մեքքա ուխտագնացների թիվը, չնայած բժիշկները համառորեն նախազգուշացնում էին, որ դա Թուրքիային սպառնում է խոլերայի տարածում: Նորից սկսեցին գլուխ բարձրացնել նուրջիստները, ի լուր ամենքի հայտարարելով, որ իրենք թշնամի են լաիցիզմին, և այդ ազանդի ավելի ու ավելի մեծ

¹ Ռամազան — մուսուլմանական պատ:

Թվով անդամներ էին դատապարտվում բանտարկության: Վճռաբեկ դատարանի նախագահ Օբթեմը պրեմիերի ներկայությամբ 1966 թվականին հայտարարեց, որ աշխարհիկ դատավարությունը ամենայն վճռականությամբ խափանելու է լաիցիզմի դեմ կատարվող ամեն մի ուսնձգություն: Երկրում կրոնական ակտիվության աշխուժացման դեմ հանդես եկավ նաև բանակը: Անախտանգության խորհրդի նախագահ, գեներալ Ուրլգենալփը 1966 թվականի ապրիլին շատ խստորեն հանդես եկավ կրոնական տարրերի դեմ: «Ընդլու ալնպես,— սասց նա,— խնչպես միտրքավոր այժեերը փշացնում են անտառը, այդպես էլ այժի միտրք կրող մոլեռանդները ողնչացնում են քեմալականության հիմքերը»: Իհարկե, գեներալների ելույթներն ի պաշտպանություն լաիցիզմի դեռ չեն նշանակում, որ նրանք առաջադիմության կողմնակիցներ են, թեև վերաբերմունքը դեպի լաիցիզմը որոշ չափով առաջադիմության «լակմուսի թուղթն» է:

Բանակի դիրքորոշումը այդ հարցում եղավ այն գործոնը, որը Դեմիրելին համոզեց փոքր-ինչ սահմանափակել կրոնական տարրերի գործողությունների ազատությունը: Մասնավորապես, դբադեցրած պաշտոնից հանվեց Իբրահիմ էլմալին, որն, ի խախտումն սահմանադրության, կոշ էր անում վերադառնալ թեոկրատական պետության. բացի դրանից նա իրեն վարկաբեկել էր նուրբիստների ադանդի հետ ունեցած կապերով և շիաների դեմ գործած հարձակումներով: Էլմալիի ազատումը սաստիկ կատաղեցրեց իսլամի կողմնակիցներին. նրանք սկսել էին Դեմիրելին կշտամբել, որ նա իբր կապված է մատոնների հետ: «Մենք նրան թույլ չենք տա միջամտելու կրոնի գործերին, եթե անգամ նա նստած էլ է «սպիտակ ձիուն»,— սպառնացել էր կրոնական գործիչների ֆեդերացիայի անդամներից մեկը (այդ ֆեդերացիան հիմնվել էր 1964 թվականին և իր շարքերում ունի մոտ վաթսուհ հազար անդամ): հանդես գալով ֆեդերացիայի համագումարում 1966 թվականի վերջին: Բայց Դեմիրելը չենթարկվեց սպառնալիքներին. նա հասկանում էր, որ նման հարձակումները միևնույն է չեն խանգարի իր կուսակցությանը ընտրողների շրջանում, հատկապես գյուղերում, համարվելու «մուսուլմանական կուսակցություն»: Բայց Թուրքիայում հենց այդ է ժողովրդականության գրավականը:

Որեւէ փոփոխություն տեղի ունեցե՞լ է արդյոք կրոնի նկատմամբ մարդկանց վերաբերմունքի մեջ: Շատ ու շատ աննշան,

եթե նկատի ունենանք գյուղը և նահանգները: Իսկ եթե խոսենք մտավորականության երիտասարդ սերնդի, պաշտոնյաների, բուրժուազիայի մի մասի, բանակի մասի՞ն: Ես կվկայակոչեմ հարցման այն տվյալները, որ Թուրքիայի մասին իրենց գրքում բերում են ամերիկացի երկու հեղինակներ. այդ հարցումը նրանք կատարել են 1959 թվականին քաղաքային լիցենզներում: Իհարկե, սովորողների պատասխանների նկատմամբ հարկավոր է վերաբերվել որոշ ուղղումով, քանի որ այն ժամանակ Մենդելբերտի դեմ երիտասարդության թունդ խռովության ժամանակաշրջանն էր և այն ժամանակից հետո տրամադրությունը կարող է փոխված լինել:

Պատասխանելով այն հարցին, թե իրենք ինչ առարկաներ կսովորեցնեն իրենց երեխաներին, եթե իրենք ծնողներ լինեին, հարցում արվածներից միայն երկու տոկոսն է անվանել կրոնը դպրոցական առարկաների շարքում: Այն հարցին, թե որ մասնագիտությունն իրենց բավականություն կպատճառեր, կրոնի օգտին արտահայտվել է մոտ յոթ տոկոսը: Հարցում արվածների մեկ տոկոսից էլ պակաս մասն է ընդունում կրոնի հեղինակությունը: Սովորողների մոտ երեք տոկոսը հոգևոր անձը անվանել է մի այնպիսի ֆիգուր, որն ամենից ավելի շատ է հիացնում իրենց: Եվ անգամ այն հարցին, թե նրանք ինչ կանեին, եթե դժբախտություն գար իրենց զխին, միայն կես տոկոսն է պատասխանել, որ օգնության համար կդիմեին Ալլահին:

Այս պատասխանները չեն կարող դարձանք առաջացնել, եթե իմանանք Քեմալի պաշտամունքի մասին, որով դաստիարակվում են աշակերտները դպրոցներում: Ես ծանոթացել եմ տարբեր դասարանների դպրոցական ծրագրերին, և բոլորի մեջ էլ «Թուրքերի հոր» կենսագրությունը նշված է որպես գլխավոր առարկա: Ես ներկա եմ եղել երիտասարդական շքերթներին, և աչնաեղ երիտասարդները կրում էին պլակատներ. «Աթաթյուրք, մենք գնում ենք քո հետքերով»: Ինձ թվում է, որ այնքան էլ հեշտ չէ ստիպել երիտասարդներին՝ ընթանալու ժամանակակից Թուրքիան կերտողի ուղիով, ընդամենն ժխտելով նրա հիմնական ռեֆորմները:

Իհարկե, տվյալ դեպքում խոսքը կրթված երիտասարդության մի նեղ միջնախավի մասին է միայն, այլ ոչ թե թուրք երիտասարդության մասնաչի մասին, որի համար ոչ մի փոփոխություն տեղի չի ունեցել, և նման դրությունը ժխտելը քաղաքական սխալ

կլիներ: Այս փաստերի հետ ստիպված են անգամ հաշվի նըստելու Թուրքիայի բանվորական կուսակցության լիդերները, որի օգտին պատահական չէր, որ քվեարկեցին մտավորականության ներկայացուցիչները: Հաշվի առնելով «արաբական» սոցիալիզմի փորձը, Թուրքիայի բանվորական կուսակցության մի քանի դործիչներ սկսել են հայտարարել, որ իսլամի մեջ կան որոշ պողիտիվ գաղափարներ և որ այդ պատճառով հարկավոր չէ հաշվից դուրս նետել նրանց, ովքեր անկեղծորեն հավատարիմ են իսլամին: Այսպես, օրինակ, հայտնի Թուրք ժուռնալիստ և դեպուտատ Ջեթին Ալթանը իր հոդվածներում զարգացնում էր այն թեզը, թե, այն որ անգրագետ մասսաները դիմում են Ղուրանին, դա նրանց կողմից բողոքի տարերային ձև է ընդդեմ բուրժուազիայի կողմից իրենց պարտադրվող արևմտյան ապրելակերպի... Հետևաբար, սխալ կլիներ նրանց բոլորին համարել հետադիմականներ: Ահա թե ինչու Թուրքիայի բանվորական կուսակցության համագումարում՝ 1966 թվականի նոյեմբերին քննադատության ենթարկվեց մակերեսային մոտեցումը կրոնի հարցերին և ընդգծվեց, որ հոգևոր անձանց շրջանում ևս կան մարդիկ, որոնք ունեն ատաշադիմական, հակաֆեոդալական և հակամերիկյան հայացքներ:

Լաիցիզմի հարցը Թուրքիայում չափազանց բարդ և սուր հարց է: Քեմալականության ավանդույթներով դատարարակված մտավորականության շրջանում անգամ հարկավոր է հաշվի նստել ավանդույթների ճնշման հետ: Ես, երեխ, երբեք չեմ մոռանա մի սպայի խոսքերը, որը հրաժարվել էր ռամազանի ժամանակ ծխախոտ ծխել. «Ինձ համար միևնույն է, բայց վա՛յ ինձ, եթե իմ հարադատները ծխախոտի հոտ առնեն ինձնից...»:

ԷՏՏՏԻՁՄ

Որպեսզի կարողանանք գնահատել Քեմալի ջանքերը, երբ նա ձգտում էր զարգացնել երկրի էկոնոմիկան և այն դնել ժամանակակից զարգացման ուղիների վրա, հարկավոր է հիշել, թե ինչ ժառանգություն էր ստացել երիտասարդ հանրապետությունը: Նրա այն ժամանակվա դրությունը որոշ իմաստով հիշեցնում էր շլյախտայական Լեհաստանի դրությունը, թեև Օսմանյան կայսրությունը երբեք չի իմացել շլյախտա՝ մեր հասկացողությամբ: Բայց, ինչպես մի ժամանակվա հերք, Թուրքերն իրենց բազմազգ

պետութիւնում չէին զբաղվում ոչ արդյունաբերութեամբ, ոչ առևտրով: Ուղղահայեաց մուսուլմանը ամենից առաջ ձգտում էր զինվորական կարիերայի և արքունիքի բարձր պաշտոններին: Նա արհամարհում էր տնտեսական զբաղմունքները և դրանցով զբաղվելու իրավունքը վերապահում էր ոչ մուսուլմաններին, այսինքն՝ քրիստոնյաներին, և առաջին հերթին, հույներին ու հայերին, ինչպես նաև հրեաներին: Թուրք բնակչության ամենա-ազդեաց խավերն անգամ զբաղվում էին տնայնագործութեամբ և շատ հազվադեպ՝ առևտրով:

Հայտնի է, որ բնութիւնը դատարկութիւն չի հանդուրժում: Ազգային փոքրամասնութիւնները՝ հույները, հայերը, հրեաները, որոնք կոչվում էին նաև լեանտացիներ, իսկ քաղաքական իմաստով՝ երկրորդ տեսակի, քաղաքացիներ, տնտեսապես ավելի լավ դրութեան մեջ էին, քան տիրապետող թուրքերը: Նրանց մեծ մասը հատուկ արտոնութիւնների, այսպես կոչված, կապիտուլյացիաների շնորհիվ վայելում էին արտերկրայնութեան ստատուս: Առաջին կապիտուլյացիաները սուլթան Մահմուդ I-ը Ֆրանսիային էր տվել 1740 թվականին: Մահմուդի ժառանգորդները կապիտուլյացիաների գործողութիւնը տարածեցին նաև մյուս երկրների վրա: Արևմտակենտրոնական պետութիւնները հպատակները, որոնք ապրում էին Օսմանյան կայսրութիւնում, կրոնի ազատութեան և անձի անձեռնմխելիության իրավունքից բացի վայելում էին հյուպատոսական իրավազորութեան իրաւունք, ազատված էին հարկերից և մաքսային տուրքերից:

Կապիտուլյացիաները գնալով սկսեցին տարածվել ավելի ու ավելի մեծ թվով տերութիւնների վրա: Սկզբում դրանք վերաբերում էին միայն ուրիշ պետութիւնների հպատակներին, բայց հետո տարածվեցին նաև Բարձրագույն դռան ոչ մուսուլմանների վրա, որոնք գտնվում էին օտարերկրյա դեսպանութիւնների և հյուպատոսութիւնների ծառայութեան մեջ և, վերջապես, դիվանագիտական ծառայութեան մեջ գտնվող լայն շրջանի մարդկանց վրա: Նրանք ստանում էին սուլթանական պահպանագիր՝ բերաթ, ժամանակի ընթացքում բերաթը սկսեց փոխանցվել ժառանգաբար, և այդպիսով ծնվեց մի նոր իրավական ստատուս, որը տարածվում էր զգալի թվով լեանտացիների վրա: Այդ երևութի մասշտաբների մասին պատկերացում են տալիս հետևյալ թվերը. այսպես, XVIII դարի վերջին Մուղլափայում, որն այն ժամա-

նակ մտնում էր Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ, կային 200 հազար ալաբերիացի՝ ցաղաքացիներ, իսկ Վալախիայում՝ 60 հազար, իսկ երբ այդ տերիտորիաների վրա տարածվեց Ռուսաստանի ազդեցությունը, նրանք այդ պահպանագրերը փոխարինեցին ռուսականով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Ստամբուլի օտարերկրյա օկուպացման ժամանակ լեանտացիները իրենց հիմնական մասնաշաղկ համակրում էին օկուպանտներին. հուլները, օրինակ, հունական բանակի կողմն էին... Հասկանալի է դառնում, թե ինչու նոր թուրքական հանրապետության հիմնադիրները հարգանքով չվերաբերվեցին լեանտական բուրժուազիայի և միջին խավերի նկատմամբ, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացած կապիտալը: Հանրապետության ֆինանսները այն ժամանակ գտնվում էին կրիտիկական վիճակում. Լոդանի պայմանագրով Թուրքիան պարտավոր էր վճարել Օսմանյան պարտքի մոտ վաթսուներկու տոկոսը: Նոր Թուրքիայի հիմնադիրների առջև ամբողջ սրությամբ ծառացավ մի այսպիսի հարց՝ որտեղից վերցնել կապիտալ երկիրը ժամանակակից արդյունաբերական զարգացման ուղու վրա դնելու համար:

Մասնավոր կապիտալի վրա քիչ հույս կարելի էր դնել: Այն ժամանակ երկրում եղած միակ գյուղատնտեսական բանկը (Զիրաաթ բանկաբը) երբեք առևտրական բանկ չի եղել: Ծիշտ է, գոյություն ունեին ֆինանսական ուրիշ հիմնարկներ օսմանյան բանկի գլխավորությամբ, բայց դրանք գտնվում էին օտարերկրյա վերահսկողության ներքո:

Նման անբարենպաստ պայմաններում նոր հանրապետական կառավարությունը խիղիսեց իրականացնելու գլխավոր խնդիրը՝ դնելու սեփական, անկախ էկոնոմիկայի հիմքը: Այն խնդրի կատարումը համընկավ տնտեսական ձգնաժամի տարիներին (1929—1933), որն այն ժամանակ ընդգրկել էր ամբողջ կապիտալիստական աշխարհը, և դրան հաջորդած դեպրեսիայի տարիներին: Զգնաժամը կործանարար ազդեցություն ունեցավ երիտասարդ թուրքական պետության էկոնոմիկայի վրա: Թուրքիան համաշխարհային շուկա էր հանում գլխավորապես գյուղատնտես-

1 Օսմանյան պարտք — Օսմանյան կայսրության արտաքին պարտքը, որը կազմվել էր եվրոպական տերությունների կողմից Թուրքիային պարտադրված արտակացուցիչ փոխ տուրքությունների հետևանքով:

սական մթերքներ, բայց այդ ժամանակաշրջանում խիստ ընկեղ էին դրանց գները: Դա իր հետ բերեց արտաքին առևտրական հաշվեկշռի պակասորդ. արդյունաբերական ապրանքների ներմուծման համար Թուրքիան վճարում էր իր հումքի մի քանի տեսակներով: Հենց այդ ժամանակ էլ ընկավ Թուրքական լիբայի կուրսը:

Դեպքերիսան և նրա հետևանքները երկրում ծնեցին հակա-արևմտական և հակակապիտալիստական տրամադրությունների աճ: Շատ Թուրքերի համար կապիտալիզմը և իմպերիալիզմը դարձել էին իրենց երկրի էկոնոմիկայի վրա կործանարար ազդեցություն խորհրդանշել, իրենց գլխավոր թշնամին, իսկ Արևմուտքը՝ Թուրքիայի նման թույլ դարգացած երկրների կեղեքիչ: Լոզանի պայմանագրի սահմանափակումները, որոնք թույլ չէին տալիս պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկել արդյունաբերական ապրանքների բարձր գների կամայականություն դեմ, արտաքին առևտրական հաշվեկշռի պակասորդը, դեպքերիսայի հետ կապված երկրի տնտեսական ծանր դրությունը, այս ամենը ծնում էր բացասական վերաբերմունք դեպի լիբերալ կապիտալիստական էկոնոմիկան:

Ֆինանսական կրախից խուսափելու համար կառավարությունը խիստ կրճատեց ապրանքների ներմուծումը արտասահմանից և որոշում ընդունեց տեղից սեփական, ազգային արդյունաբերություն, որը կենտրոնացված լինի պետության ձեռքում: Նման որոշման վրա, անկասկած, ազդել էին հարևան ու բարեկամական երկրի՝ Սովետական Միության տնտեսական հաջողությունները, որի պլանային էկոնոմիկան հաջողությամբ դարգանում էր, այն ժամանակ, երբ կապիտալիստական աշխարհում տիրում էր ճգնաժամը:

Թուրքիայի նման հետամնաց պետության կոնկրետ պայմաններում Քեմալի էտատիզմը ամենից առաջ դարգացող հայրենական արդյունաբերությունը օտարերկրյա տերությունների կապիտալից պաշտպանելու քաղաքականություն էր: Առանց պետության օդնության հայրենական արդյունաբերությունը չէր կարողանա դարգանալ ու ամրապնդվել: Էտատիզմը համապատասխանում էր նաև ազգային բուրժուազիայի ճնշող մասի շահերին, քանի որ նրան հնարավորություն էր տալիս հաջողությամբ մրցակցելու ինչպես ներքին շուկայում, այնպես էլ օտարերկրյա կապիտալի ու նրա հետ կապված Ստամբուլի կոմպրա-

ադրական բուրժուազիայի դեմ: Թեև, եթե խոսելու լինենք կոմպրադորական բուրժուազիայի ու նրա քաղաքական ցուցորդների մասին, ապա հարկավոր է նշել, որ նրանք վճռականորեն չէին ընդունում քեմալականության էտատիստական կոնցեպցիան: Սակայն, շնայած նրանց դիմադրությանը, էտատիզմը 1931 թվականին մտցվեց ժողովրդահանրապետական կոստակցության ծրագրի և Թուրքական հանրապետության սահմանադրության մեջ:

էտատիզմի քաղաքականության շնորհիվ Թուրքիան վարողացավ թեևակոխել տնտեսական դարգացման և օտարերկրյա կապիտալ ներդրումների սահմանափակման ուղին: Այդ քաղաքականության շնորհիվ Թուրքիան ի վիճակի եղավ կառուցել խոշոր ձեռնարկություններ, որոնք մասնավոր ձեռնարկատիրության ուժերից վեր կլինեին: Իսկ արդյունաբերական զարգացման մի քանի բնագավառներ հանձնվեցին մասնավոր սեկտորին:

Թուրքական ազդային արդյունաբերության զարգացման գործում մեծ ու էական օգնություն ցույց տվեց Սովետական Միությանը՝ ինչպես Թուրքիայի համար շահավետ պայմաններով արդյունաբերական վարկեր տրամադրելու ձևով, այնպես էլ Կապերիում և Նազիլիում տեքստիլ կոմբինատներ կառուցելու համար որակյալ կադրերով օգնելու ձևով: Սովետական երկիրը Թուրքիային օգնեց այդ կոմբինատների համար տեխնիկական նպաստներ պատրաստելու և ժամանակակից սարքավորումներ մատակարարելու գործում: Դա սովետա-թուրքական ամենասերտ համագործակցության և կառավարական այցերի լայն փոխանակման ժամանակաշրջանն էր: 1935 թվականին համաձայնություն ձևեք բերվեց սովետա-թուրքական պայմանագրի ժամկետը ևս տասը տարով երկարաձգելու մասին¹:

Նույն 1935 թվականին թուրքական կառավարությունը մշակեց արդյունաբերության զարգացման առաջին հնգամյա պլանը՝ այն ժամանակվա կապիտալիստական աշխարհում աննախընթաց մի դեպք: Այդ պլանի իրականացման համար որպես միջոց ծառայեցին երկու խոշոր պետական բանկեր՝ էտիբանկը և Սումերբանկը, որոնք վարկեր էին տրամադրում, ֆինանսավորում ներ-

¹ Խոսքը 1925 թվականին ստորագրված չհարձակվելու և չեղորոշյան սովետա-թուրքական պայմանագրի ժամկետը երկարաձգելու մասին է:

դրամները, սահմանում էին գները, վաճառքի պայմանները, վճարումների ժամկետները և այլն: Այդ բանկերի և նրանց ենթակա ձեռնարկությունների գործունեությունը հանգեցրեց, թեկուզ ոչ լրիվ, տնտեսական անկախության: Եթե դրան ավելացնենք աղի, ծխախոտի, սպիրտի, լուցկու պետական մենաշնորհը, պետական էլեկտրականների, պետական երկաթուղիների, ինչպես նաև անտառների առկայությունը, որոնք 1937 թվականից դադարում էին Անտառների շահագործման պետական կոմիտեի իրավասության տակ, ապա պարզ կդառնա, որ բավական նշանակալի էր պետության վերահսկողությունը այն ժամանակվա էկոնոմիկայի նկատմամբ...

Իհարկե, ամեն մի փորձ կապված է մեծ ծախսերի հետ: Էտատիզմի հակառակորդները այսօր էլ դեռ պնդում են, որ պետական շատ ձեռնարկություններ խրոնիկական դեֆիցիտ են ունենում չափից դուրս ուռճացած բյուրոկրատական ապարատի և պլանավորման թերությունների հետևանքով: Եվ այնուամենայնիվ, էտատիզմի քաղաքականության կիրառումը Թուրքիային հնարավորություն տվեց դնել հայրենական արդյունաբերության հիմքը և ամրապնդել էկոնոմիկան: Ահա ինչպես է գնահատում այդ քաղաքականությունը Վերականգնման ու զարգացման միջազգային բանկը. «Էտատիզմի շնորհիվ Թուրքիան նշանակալի հաջողությունների հասավ: Շատ կասկածելի է, որ այն պայմաններում նույնպիսի հաջողությունների կարողանար հասնել մասնավոր ձեռնարկատիրությունը»:

Թուրքիայի տնտեսական ջանքերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, որին նա փաստորեն չմասնակցեց, էլ ավելի ընդլայնվեցին պետության միջամտությունը երկրի տնտեսական կյանքին: Էտատիզմը դարձավ պետության արտակարգ տնտեսական իրավունքների հիմքը: 1939 թվականին հաստատված երկրորդ հնգամյա պլանը այդպես էլ մնաց թղթի վրա՝ չափազանց բարձր ռազմական հարկերի և հումքի պակասի պատճառով: Դրա փոխարեն պատերազմի տարիներին աճեց արտաքին առևտրի ծավալը: Չեզոք Թուրքիայի արտադրանքը մեծ պահանջարկ ուներ և վաճառվում էր ավելի շուտ ստրատեգիական, քան առևտրական գներով: Խոշոր առևտրականներն ու գործակալները Ստամբուլում հսկայական կարողություն դիզեցին: Այդ վապակցությամբ 1942 թվականի նոյեմբերին պետությունը կիրառեց մի արտակարգ ֆինանսական միջոցառում. նա մտցրեց

գույքի հարկ, որի էությունն այն էր, որ ամեն ոք երկու շաբաթ-վա ընթացքում միանվագ կարգով մուծում էր մի գումար, որը կազմում էր 1941 թվականի ընթացքում արդյունաբերական և առևտրական ձեռնարկություններից ստացած զուտ շահույթի 50—70 տոկոսը: Վճարի գումարը որոշում էին տեղական հատուկ հանձնաժողովները, որոնք չէին թաքցնում, որ գումարը որոշելիս իրենց համար հիմնական չափանիշ է եղել հարկատուի կրոնական և ազգային պատկանելությունը... Դրան անմիջապես հաջորդեցին արտորումները պարտքերը չվճարելու համար. շատ հույներ, հրեաներ աշխատանքի արտորվեցին Աշկալի քարի հանքերը. արտորվածների խմբերը հաջորդում էին մեկը մյուսին, մի անակացումը հաջորդում էր մյուսին: Սակայն, այդ հարկի կիրառումը խիստ քննադատության ենթարկվեց ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ արտասահմանում. 1943 թվականի հուլիսին այն պաշտոնապես վերացվեց, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերին Ստամբուլ վերադարձան արտորվածները:

Պատերազմից հետո էտատիզմի քաղաքականությունը նորից ընկավ հարվածների տակ, որին, անկասկած, մեծապես նպաստեցին գույքի հարկի կապակցությամբ թույլ տրված շարաշահումները: էտատիզմի դեմ հանդես եկավ պատերազմի տարիներին աճած ազգային բուրժուազիայի մի նշանակալի մասը. իսկ քաղաքական պլանով դա մի ելույթ էր ժողովրդահանրապետական կուսակցության դեմ՝ հանուն տնտեսական լիբերալիզմի: 1948 թվականին Ստամբուլում գումարված թուրք տնտեսագետների կոնգրեսը դատապարտեց էտատիզմը: 1950 թվականին ստեղծվեց Թուրքիայի արդյունաբերական զարգացման բանկը, որն փր համար խնդիր էր դրել՝ վարկեր տրամադրել մասնավոր արդյունաբերական ձեռնարկություններին: Պատահական չէ, որ դա զուգահեռվում է ամերիկյան արտաքին քաղաքականության հետ Թուրքիայի ունեցած ավելի ու ավելի սերտ կապերին: Ամերիկացիները աներկբաչորեն ու բացահայտ կերպով հանդես եկան էտատիզմի դեմ: Այսպես, օրինակ, ամերիկյան մոնոպոլիաների ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Թուրքիայում ամերիկյան առաջին տնտեսական միսիայի ղեկավար Մաքս Թորնբերգը, առանց այլեայլության հայտարարեց, որ «էտատիզմը դժվարացնում է համագործակցությունը ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի միջև»:

Անկատկած է, որ ամրապնդված թուրք բուրժուազիայի մի որոշակի մասի բունտը էտատիզմի դեմ նրա հաջողութիւնների մի յուրահատուկ վկայութիւնն էր: Ինքը՝ այդ բուրժուազիան, ձեւափոխուել ու հարստացել էր հենց էտատիզմի քաղաքականութեան շնորհիւ. շատ ձեռնարկատերեր որակավորում էին ստացել պետական ձեռնարկութիւններում: Այդ բուրժուազիան կարողացավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի վարած շեղութեան քաղաքականութիւնից լրացուցիչ հնարավորութիւններ կորզել իր հարստացման համար: Մենդերեսի կառավարման ժամանակաշրջանում կառավարութիւնը մի շարք որոշումներ ընդունեց այդ բուրժուազիայի և օտարերկրացի ավանդատուների օգտին. մասնավորապէս, դրանք երաշխավորում էին նրանց իրենց ավանդները և դրանցից ստացված շահույթները ներդրված վալյուտայով դուրս բերելու իրավունքը: Բայց հետաքրքրական է, որ իշխանութեան դուրս անցած կուսակցութիւնը, լոզունգներով հանդես գալով էտատիզմի դեմ, չիրականացրեց իր նախընտրական խոստումները մասնավոր ձեռնարկատիրութեան առաջնութեան և պետական ձեռնարկութիւնների հտգնման մասին: Թուրքական բուրժուազիան, այնուամենայնիւ, այնքան փորձված ու հարուստ չէր, որպէսզի կարողանար հտգնել պետական ձեռնարկութիւնները, որոնք կազմում էին ամբողջ թուրքական արդյունաբերութեան մոտավորապէս 30—40 տոկոսը:

1960 թվականի մայիսի պետական հեղաշրջումից հետո ազգային միասնութեան կոմիտեի առաջին միջոցառումներից մեկը եղավ պետական պլանային հանձնաժողովի ստեղծումը. այդ հանձնաժողովի մեջ մտան երիտասարդ ընդունակ տնտեսագետներ, որոնց համար երկրի բարեկեցութիւնն ու էկոնոմիկայի առողջացումը առաջնահերթ գործ էր: Երկարատեւ նախապատրաստական աշխատանքից հետո հանձնաժողովը մշակեց էկոնոմիկայի զարգացման պլան, որը նախատեսված էր երեք հինգամյակի համար և հիմնված էր խառը էկոնոմիկայի վրա՝ արդյունաբերութեան առաջատար ճյուղերում պետական սեկտորի առաջնութեան պայմանով: Պլանը նպատակ էր դնում ամեն տարի ազգային եկամուտը ավելացնել յոթ տոկոսով: Նույնիսկ հաշվի առնելով բնակչութեան բնական աճը, որը հավասար էր տարեկան երեք տոկոսի, դա նշանակում էր մեծ առաջընթաց քաջ թուրքական էկոնոմիկայի զարգացման ճանապարհին:

Պլանը նախատեսում էր նաև կապիտալ ներդրումները բարձրացնել 18 տոկոսով, որից, ամենալավագույն հաշվումներով, օտարերկրյա օգնությունը բաժին էր ընկնում ամենաշատը չորս տոկոս: Մնացածը պետք է տար ներքին ֆինանսավորումը: Բայց ինչի՞ հաշվին է այդ ամենը կատարվելու: Պլանի հեղինակները առաջարկում էին որպես առաջին քայլեր արագ թափով իրականացնել հարկային ռեֆորմ, որը հիմնված լինի պրոգրեսիվ հարկման և, առաջին հերթին, ունեցվածքի հարկի վրա, ինչպես նաև մի շարք այլ միջոցառումներ՝ շրջությունում առարկաների սպառման սահմանափակում, վերահսկողություն խոշոր ձեռնարկությունների հաշիվների նկատմամբ, ինֆլացիայի դեմ միջոցների կիրառում, որոնք բացառեն բոլոր դժվարությունները լայն զանգվածների ուսերին բարդելու հնարավորությունը:

Պլանի նախագիծը, որի հիմքում դրված էին Աթաթյուրքի էտատիստական կոնցեպցիաները, անմիջապես քննադատության ենթարկվեց տնտեսական լիբերալիզմի քաղաքականության կողմնակիցների կողմից. մերժվեց նաև հարկային ռեֆորմի նախագիծը, որ առաջարկել էր անգլիացի բուրժուական տնտեսագետ, պրոֆեսոր Քալդորը: Հանձնաժողովի նախասկզբնական մտահղացումները գնալով ավելի նեղացան և վերջապես թուրքական էկոնոմիկայի զարգացման պլանը, ինչպես նկատել էր առաջադիմական «Յոն» ժուռնալը, հիշեցրեց մի արշավաձի՞ կապկալված ոտքերով: Կապկալված ոտքերը դա ներքին ֆինանսավորումն էր և համապատասխան դոտացիաները պետական ձեռնարկությունների համար: Ինչպես պլանի դիրեկտիվները, այնպես էլ պետական պլանային հանձնաժողովի օրինականացված լիազորությունները, շուտով ընկան ռեակցիայի շատ ուժեղ հարվածների տակ: Դրա հետևանքով, երկու տարվա աշխատանքից հետո, հանձնաժողովի ղեկավար Թորունը և երեք դիրեկտորներն ի նշան բողոքի հրաժարական տվեցին: Նրանց հետևի՞լեցին հանձնաժողովի մյուս անդամները: Այդ ժամանակից սկսած առաջադիմական մամուլը պլանն անվանեց «վարագույր անպլանային էկոնոմիկայի համար»: Սկզբնական նախագծից գրեթե ոչինչ չմնաց, բացի ֆինանսական օգնության մասին արտասահմանին ուղղված կոչից:

Թուրքիան օգնություն ստացավ 1963 թվականին ստեղծված Թուրքիային օգնություն ցույց տալու միջազգային կոնսորցիումից, որի մեջ մտան Անգլիան, Բելգիան, Հոլանդիան, ԳՖՀ-ն և

Իտալիան: Տասնհինգ տարում, 1952-ից մինչև 1967 թվականը, Թուրքիան ԱՄՆ-ից և Կոնսորցիումից տարեկան միջին հաշվով ստացել է 500-ական միլիոն դոլար: Պլանը ֆինանսավորելու համար Թուրքիայի ստացած վարկերը շատ ձեռնառու չէին. դրանք կարճաժամկետ էին, բարձր տոկոսներով և վերապահված բաղձաթիվ պայմաններով: «Միլլիթեթ» թերթի դիտողությամբ, վարկերի տրամադրումը «հիշեցնում էր ոչ ալյնքան բարեկամների օգնություն, որոնք անկեղծորեն ցանկանում են օգնել մեր էկոնոմիկայի դարգացմանը, որքան առևտրականների օգնություն, որոնք ամենից առաջ մտածում են իրենց շահի մասին»:

Ներքին ֆինանսավորման հիման վրա պլանավորելուց աստիճանաբար հրաժարվելու հետ զուգընթաց Թուրքիայի էկոնոմիկայի մեջ ղեկավարվ ալիքի ու ալիքի ուժեղ էր թափանցում օտարերկրյա կապիտալը: 1961 թվականին ամերիկյան կապիտալի օգնությամբ կառուցվեց խոշոր պողպատածուլական գործարան էրեզլիում, որը հիմնվել էր դեռևս Իսկենյուի կառավարման ժամանակ որպես ամերիկա-թուրքական ձեռնարկություն: Ծառերեղիշ օգնությունը դարձավ նոր ներդրումների ֆինանսավորման հիմնական աղբյուրը: Իսկ դա հանգեցրեց Թուրքիայի պարտքի մեծացմանը: 1961—1965 թվականներին Թուրքիայի արտահանության միջին հաշվով 37 տոկոսը ծախսվում էր արտաքին պարտքերը վճարելու համար: Իսկ դրա հետ մեկտեղ բնակչության մեկ շնչին բնկնող ազգային եկամուտը անչափ ցածր էր: Օրինակ, 1965 թվականին ալն հավասար էր տարեկան հազիվ 250 դոլարի, որը գրեթե 100 դոլարով ալիքի ցածր էր, քան Հունաստանում:

Արդարության կուսակցությունը իշխանության գլուխ անցնելուց հետո Դեմիրելը վճռականորեն դարկ ալիք մասնավոր սեկտորի դարգացմանը: Նրա կոնցեսիայի համաձայն հենց մասնավոր կապիտալիստական նախաձեռնությունը պետք է դառնար երկրի ինդուստրացման գլխավոր լծակը: Նա բոլորովին այլ դեր էր հատկացնում սիտական պլանային հանձնաժողովին: 1967 թվականի դարնանը մեջլիսի բննարկմանը ներկայացնելով նոր հնգամյա պլանը, նա ուղղակի հայտարարեց, որ «սխալ կլիներ այս պլանի մեջ որոնել կենտրոնացված պլանավորում»: Պլանը խիստ բննադատության ենթարկվեց օպոզիցիայի կողմից, որն

այն գնահատեց որպէս Թուրքիայի էկոնոմիկան այսուհետեւ ևս օտարերկրյա էկոնոմիկայից կախման մեջ պահելու միջոց։ Նոր կանոնադրութեամբ, պետական պլանային հանձնաժողովը պատասխանատուութիւն է կրում օտարերկրյա կապիտալ ներդրումների մասին բանակցութիւններ վարելու համար և թույլտուութիւն է տալիս դրանց համար։ Երկրորդ հնգամյա պլանում զգալիորեն բարձրացել էին մասնավոր սեկտորի դերն ու նշանակութիւնը։ Ազգային բուրժուազիան այժմ իր տրամադրութեան տակ ուներ մեծ կապիտալ։ Պետական ձեռնարկութիւնները հետզհետեւ կուրսը համապատասխանում էր նաև արեւմտյան տեւրութիւնների, բայց ամենից ավելի շատ՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների շահերին, և այդ կուրսը հնարավոր դարձրեց օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը թուրքական էկոնոմիկայի առաջատար ճյուղերը։ Պատահական չէ, որ 1967 թվականին Թուրքիան ստացավ ամենամեծ (բնակչութեան թվաքանակի համեմատութեամբ) օգնութիւնը ԱՄՆ-ից՝ 150 միլիոն դոլար (համեմատութեան համար. Պակիստանը 90 միլիոն բնակչութեամբ ստացավ 150 միլիոն, իսկ 450 միլիոնանոց Հնդկաստանը՝ 350 միլիոն դոլար)։

Սակայն Դեմիրելի կառավարութեան համար այնքան էլ հեշտ ու հարթ չէր ընթանում նահանջը էտատիզմի քաղաքականութիւնից։ Պետական բյուրոկրատիան սիրով չէր զիջում իր տաքուկ տեղերը հանրայնացված ձեռնարկութիւններում և, բացի դրանից, դրա դեմ հանդես էին գալիս բանակն ու երիտասարդութիւնը, որոնք հավատարիմ էին մնացել էտատիզմի քեմալական ավանդույթներին։

Այս տեսակետից միանգամայն բնորոշ է երկրի բնական հարստութիւնների և մասնավորապէս թուրքական նավթի օգտագործման պրոբլեմի շուրջը ծավալված դիսկուսիան։

Նավթի պաշարները Թուրքիայում կազմում են մոտավորապէս 65 միլիոն տոննա, բայց քանի որ հետախուզութիւնները շարունակվում են, կարելի է ենթադրել, որ դրանք զգալի չափով ավելի բարձր են (օրինակ, երբ Կոնիայից ոչ հեռու մի գտնվում ջրհոր էին փորում, անսպասելիորեն խփեց նավթի շատրվան)։ Վերջին տվյալները խոսում են Թուրքիայում նավթի արդյունահանման աճի մասին, թեպէտնա ետ է մնում Մերձավոր արեւելքի մյուս «նավթային» երկրներից։

Որպեսզի դարգանա էկոնոմիկայի այնպիսի մի կարևոր ճյուղ, ինչպիսին է նավթարդյունաբերությունը, անհրաժեշտ է, որ նավթի արդյունահանումն ու զտումը գտնվեն պետության ձեռքին: Էտատիզմը նավթարդյունաբերության բնագավառում և ստրատեգիական հումքի նկատմամբ պետության գոյության և անկախության նախադրյալներից մեկն է: «Այնպիսի մի երկրում, ինչպիսին է Թուրքիան,— 1966 թվականին հայտարարել է ժողովրդահանրապետական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Էջևիտը,— բնական հարստությունները վաղուց իրենց վրա էին գրավում օտարերկրացիների հայացքները»: Այդ բանը հասկանում էր նաև Քեմալ Աթաթյուրքը, որի նախաձեռնությամբ մշակվել էր մի օրենք, որն էականորեն սահմանափակում էր օտարերկրյա, հատկապես նավթային, մոնոպոլիաների գործունեությունը երկրում: Սակայն Մենդերեսի օրով մեջլիսը 1954 թվականին ընդունեց մեկ ուրիշ օրենք 6326 համարի տակ, որի խսկական հեղինակն էր ամերիկացի էքսպերտ ու նավթային մագնատ ռմն Մաքս Բոլլը: Այդ օրենքը, որն, ինչպես պնդում է մամուլը, ընդունվել էր ոչ առանց «գոլարային փաստարկումների», վերացրեց նավթի արդյունահանման պետական մենաշնորհը և օտարերկրյա ընկերություններին տվեց այնպիսի իրավունքներ, որպիսիք մինչև այդ ունեին միայն պետական ձեռնարկությունները: Իր ժամանակին թուրքերը իրենց հաշիվ չէին տալիս, թե ինչպիսի հարստություններ ունեն իրենք. նավթի առաջին հանքաշերտերը հայտնագործվել էին 1934 թվականին, այնուհետև՝ 1945-ին: Դրա փոխարեն Միացյալ Նահանգները արդեն այն ժամանակ կոռահել էին, թե իրենց համար ինչ նշանակություն ունեն այդ նավթահանքերը և՛ որպես ստրատեգիական հումք, և՛ որպես կապիտալի կիրառման ոլորտ: Ընդունված օրենքի համաձայն օտարերկրյա ընկերությունների համար առանձնապես շահավետ էր նավթի արդյունահանումը Թուրքիայում: Այն ժամանակ, երբ նավթ արդյունահանող մյուս երկրները օտարերկրյա ընկերությունների հետ շահույթները բաժանում էին հավասար (խառնական էնի ընկերությունը տալիս էր 75 տոկոսը), Թուրքիան այդ օրենքի համաձայն ստանում էր շահույթի միայն 37 և կես տոկոսը: Նույն այդ օրենքով էլ օտարերկրյա ընկերությունները ազատվում էին մաքսատուրքերից, հարկերից և այլն:

1954 թվականին Թուրքիայում ստեղծվեց առաջին և միակ Թուրքական նավթային ընկերությունը (ԹՊԱՕ)՝ 150 միլիոն

Թուրքական լիրա կապիտալով: Այս փոքրիկ կոնցեսիոն սկսեց համարձակորեն մրցակցել նալթային այնպիսի շնածկների հետ, ինչպես «Շեկլը» կամ «Մոբիլ օյլը», որոնք գաղտնի համաձայնություններ էին կնքել Թուրքիայի նալթաբեր տերիտորիաները բաժանելու մասին: Տասնինը արևմտյան ֆիրմաներ կոնցեսիաներ ստացան նալթի արդյունահանումից հետագայում ստացվելիք շահույթների հաշվին հետախուղական աշխատանքներ կատարելու համար: Սակայն արդյունահանումը այնքան էլ բարձր չեղավ, և ձախ մամուլը մեղադրեց օտարերկրյա ընկերություններին այն բանի համար, որ նրանք դիտավորյալ նոր նալթահանքեր չեն հայտնաբերում: Թուրքիան ստիպված եղավ բարձր գներով նալթ ներմուծել արտասահմանից, բանի որ սեփական արդյունահանած նալթը հազիվ էր ծածկում պահանջմունքների մեկ երրորդը: Օտարերկրյա ընկերությունները՝ նման անշան արդյունահանումը բացատրում էին անշահավետությանը, բայց դրա հետ մեկտեղ չէին համաձայնում կոնցեսիաները վերավաճառել պետությունը: Նրանց համար ձեռնտու էր, որ Թուրքիան մենա իրենց կողմից առանց մաքսատուրքերի ներմուծվող նալթամթերքների վաճառահանման շուկա: Այսպես, 1963 թվականին օտարերկրյա նալթային ընկերությունները Թուրքիայից կորչել էին 15 միլիոն դոլարի մաքուր շահույթ:

Եվ ստացվում է, որ Թուրքիան՝ նալթով հարուստ այդ երկիրը, նալթը գնում է իր իսկ տարածքում նալթ արդյունահանող օտարերկրյա ընկերություններից՝ համաշխարհային գներին 35 տոկոսով ավելի բարձր գներով: Ըստ որում ընկերություններն ազատված են հարկեր վճարելուց և իրավունք ունեն արտահանելու նալթից ստացվող բոլոր տեսակի շահույթները կոնվերսացվող վալյուտայով (նկատենք, որ Թուրքական վալյուտան համաշխարհային շուկայում չի գնահատվում): Դա Թուրքիայի վրա մշտում գործադրելու ուժեղագույն միջոց է: Ինչպես հաղորդում էր Թուրքական մամուլը, կիպրական ճգնաժամի օրերին նալթային ընկերությունները սպառնում էին Թուրքիային՝ դադարեցնել նալթի վաճառքը նրան...

Այն արտոնությունները, որ Թուրքիայում վաչկիւմ են օտարերկրյա նալթային ընկերությունները, իրենց բնույթով հիշեցնում են Օսմանյան կայսրության ժամանակների կապիտալիստիկաները.. Գնալով ավելի մասսայական էր դառնում «Թուրքական նալթը Թուրքերի համար» կոչը: 1965 թվականի մայիսին մեջ-

լիս ներկայացվեց 122 ղեկավարողների ստորագրությամբ մի հարցում նալթային օրենքը փոփոխելու մասին: Թուրքական նալթի աղգայնացման կամպանիայի նախաձեռնողն էր Թուրքական նալթային ընկերության (ԹՊԱՕ) ղեկավար Իսսան Թոփալ-օղլուն: Նրա առաջարկությունների ընդունումը թուրքական պետական ձեռնարկությունների կողմից նալթը արդյունահանելու, զտելու և փոխադրելու վերաբերյալ (նալթաքիմիական արդյունաբերության զարգացման հեռանկարով) մեծ նշանակություն կունենար Թուրքիայի համար... «Ջումհուրիյեթ» թերթի հաղորդման համաձայն, մեջլիսում վիճարանություններն սկսվելուց առաջ ֆինանսների մինիստրը արեմտյան նալթային մի ընկերությունից ստացել էր մի հեռագիր, որով պահանջվում էր՝ թույլ շտալ առաջարկության քննարկումը մեջլիսում և սպառնում՝ օրենքը փոփոխելու դեպքում բարդություններ ստեղծելու համաշխարհային շուկայում Թուրքիայի համար:

Եվ, իրոք, հարցումը մերժվեց, ղեկավարողները չբնականացին նալթային օրենքը փոխելու օգտին, շնայած այն բանին, որ դեռ Դեմիրելը իշխանության գլուխ չանցած, Թուրքական նալթային ընկերությունը որոշ արդյունքների էր հասել օտարերկրյա նալթային հսկաների դեմ մղած իր անհավասար պայքարում. ԹՊԱՕ-ին մերժեցին Մեքսիկոյում նալթազտիչ գործարան կառուցելու իրավունքը, որը կառուցվեց ամբողջապես օտարերկրյա կապիտալով, բայց դրա փոխարեն Իզմիրում նալթազտիչ գործարանի շահագործումից ընկերությունն ստացավ շահույթի 51 տոկոսը: Այդ ժամանակ էլ ԹՊԱՕ-ն ձեռք բերեց նալթ ներմուծելու իրավունք. այն գինը, որով թուրքական կառավարությանը նալթ էր վաճառվում, 10 տոկոսով իջել էր նախկինի համեմատությամբ:

Ինչպես հաղորդում էր թուրքական մամուլը, պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ՝ 1965 թվականի հոկտեմբերին, օտարերկրյա նալթային ընկերությունները զգալի դրամական միջոցներ էին հատկացրել արդարության կուսակցությանը ընտրական կամպանիան անցկացնելու համար: Բնական է, որ, երբ այդ կուսակցությունն անցավ իշխանության գլուխ, լավատեսության համար բոլոր հիմքերն ուներ: ԹՊԱՕ-ի ղեկավարը վառավարական դեկրետով հանվեց ղեկավարած պաշտոնից: Ծիշտ է, դա չդադարեցրեց պայքարը նալթի համար: Լրացուցիչ պառլամենտական ընտրություններում 1967 թվականին Իսսան Թոփալ-

օղիուն ընտրվեց սենատոր ժողովրդահանրապետական կուսակցությանից, որպեսդի պառլամենտի տրիբունայից պաշտպանի թուրքական նավթի շահերը: Ինձ թվում է, որ այդ խաղի մեջ փերջին խոսքը դեռ չի ասված:

Բանը, սակայն, միայն նավթի մեջ չէ: Առաջադիմական «Յոն» շաբաթաթերթի գլխավոր խմբագիրը «Հարուստ տրեստների աննկատելի ներթափանցում» անվանեց նաև երկրի մյուս բնական հարստությունների դավթումը օտարերկրյա կապիտալի կողմից: «Նավթագտիչ գործարանի շինարարությունը Իզմիրում և պղնձի հանքերի շահագործումը Սև ծովում,— գրել է նա,— Ինհնյուդի ժամանակ հանձնվել էին. Թուրքական նավթային ընկերությունն ու էտրեանկին: Իսկ երբ իշխանության գլուխ անցավ արդարության կուսակցությունը, հարպիկ մանկրների հետևանքով և՛ գործարանը և՛ հանքերը հայտնվեցին օտարերկրյա տրեստների ձեռքում»: Ի դեպ, ամբողջ թուրքական մամուլը 1966 թվականի հոկտեմբերին քննարկում էր այդ պրոբլեմը: «Ննի Իստանբուլ» թերթը, որին ոչ մի կերպ չի կարելի կասկածել առաջավոր գաղափարների նկատմամբ համակրանքի մեջ, գրել է. «Քանի դեռ մենք փորձում ենք փրկել մեր նավթը օտարերկրացիներից, նրանք իրենց թաթը խոթեցին մեր հանքահորերը»:

Նույն բանը տեղի ունեցավ նաև դորշ աժիսի հանքերի հետ: Էներգետիկայի նախկին մինիստր Խուդաշ Օրալը 1966 թվականի դեկտեմբերին Ստամբուլում կայացած մամուլի կոնֆերանսում հայտարարեց, որ օտարերկրյա մի ընկերություն կոնցեսիա է խնդրել թուրքական բորակի պաշարների 80 տոկոսի արդյունահանման համար հարջուր տարի ժամկետով, և որ խնդրանքը դրականորեն է ընդունվել թուրքական կառավարության կողմից: Մինիստրը միաժամանակ ընդգծել է, որ համաձայնությունը կոնցեսիային Թուրքիայի համար կնշանակեր վալյուտայի զգալի կորուստներ և բորակը պետական ու մասնավոր սեկտորների միջոցով մրցակցային գներով արտահանելու հնարավորությունների կորուստ: Իսկ գլխավորը, նման առաջարկության ընդունումը հակասում է ազգային շահերին: Ահա ինչու երրորդ կուլիցիոն կառավարությունը մերժեց այդ խնդրանքը:

Նույնիսկ աջ ժողովրդահանրապետական գյուղացիական կուսակցությունը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որով քըննադատում էր կառավարության քաղաքականությունը օտարերկրյա կապիտալի նկատմամբ: Թուրք ձեռնարկատերերին հա-

շողվեց, շնայած «Borax Cons. Ltd» քնկերության համառ դիմադրությանը, Բանդերմայից ոչ հեռու (այնտեղ վան բորակի հանքեր) կառուցել բորակի արտադրության առաջին պետական ֆաբրիկան, ըստ որում դա այդ տիպի առաջին ֆաբրիկան է ոչ միայն Թուրքիայում, այլև ամբողջ Մերձավոր արևելքում...

Թուրքական էկոնոմիկայի հետագա զարգացման պրոբլեմը մնում է բաց: Թուրքիան ի՞նքն է շահույթ ստանալու իր բնական հարստություններից, թե՞ թույլ կտա օտարերկրյա մոնոպոլիաներին հարստանալու դրանց շահագործման հաշվին: Սա է հիմնական տարաձայնությունը Թուրքիայում էտատիզմի կողմնակիցների և մասնավոր՝ հայրենական կամ օտարերկրյա, նախաձեռնության կողմնակիցների միջև:

ՉԱՐՍԱՖՆԵՐ

Շնորհիմ մեծություն սուլթանի հրամանով և շեյխուլիսլամի պահանջով կանանց արգելվում է երևալ հասարակական վայրերում: Ոստիկանության սպաները պարտավոր են հետաքննություն անել ամեն անգամ, երբ հաստատվի, որ կինը համարձակվել է երեսը ծածկել միայն թափանցիկ քողով՝ իրավունքով չնախատեսված դեպքերում: Ամուսնացած կանանց արգելվում է երեկվա կառքում կամ տարքով ման գալ Բայազետ, Շեհզադե-բաշի ու Աքսարա: Թաղամասերում¹, ինչպես նաև երևալ շոկայում կամ մտնել խանութները: Այս պահանջները խախտելու դեպքում կասապանները դատվելու են կանանց հետ հավասար՝ քրեական օրենսգրքի 254-րդ հոդվածով, եթե ոստիկանությունը տեսնի կանանց հասարակական վայրում, նա պարտավոր է անել այնպես, որ նրանք ցրվեն: Այն տղամարդը, որը կհամարձակվի դիմել կնոջը... պետք է պատիժ կրի քրեական օրենսգրքի 202-րդ հոդվածով:

Օսմանյան կայսրությունում կանանց կյանքը կարգավորող արգելքների մասին այսպիսի հաղորդագրություն ես կարդացել եմ անգլիական «Լեանա Ներալդ» թերթի 1881 թվականի օգոստոսի 15-ի համարում: Բայց կանայք կին չէին լինի, եթե միջոցներ չդնեին շրջանցելու այդ արգելքները: Օսմանական կնոջ իրավական դրությունը փաստորեն ստրկուհու ստատուս էր: Առա-

¹ Ստամբուլի թաղամասերի անուններ:

չին համաշխարհային պատերազմից քիչ առաջ Թուրքիայում տեղի էր ունեցել հասարակական մի մեծ սկանդալ այն բանի համար, որ այն ժամանակվա պրեմիեր մինիստր Ֆուատ փաշան համարձակվել էր հյուրանոցում երևալ իր կնոջ ընկերակցությամբ: Տղամարդիկ ու կանայք միմյանցից անջատված էին: Դա վերաբերում էր նույնիսկ փոխադրամիջոցներին. օրինակ, Բոսֆորով երթևեկող լաստանավերում կանանց արգելվում էր թողնել նավասենյակը: Երբ ամուսնական զույգը դուրս էր գալիս փողոց, ապա տղամարդն ու տերը միշտ քայլում էր առջևից, իսկ նրանից հետո որոշ հեռավորության վրա գնում էր... կինը: Ծվ նույնիսկ այն վայրերում, որտեղ թրքուհուն թուլլատրվում էր հրապարակորեն երևալ, նրա երեսը միևնույն է պետք է ծածկված լիներ շարսաֆով: Իսկ տներում զոցություն ունեին երկու առանձին կեսեր՝ տղամարդկանց («սելլամլիք») և կանանց («հարեմլիք»):

Ըստ Ղուրանի տղամարդը կարող էր ունենալ չորս օրինական կին և գործնականորեն անսահման թվով սիրուհիներ: Հիշում եմ, թե ինչպես ինձ հետ ունեցած մի խոսակցության ժամանակ համալսարանի մի պրոֆեսոր, կրթված ու կուլտուրական մի մարդ, մի քանի բաժակ ըմպելուց հետո որոշ տրամուծյամբ էր հիշում իր հարազատ տան իդեալական ներդաշնակությունը, երբ իր մայրը և հոր մյուս երեք կանայք հավասարապես սիրում էին բոլոր երեխաներին: Բայց, երբ տեր ամուսինը երիտասարդ սիրուհի բերեց տուն, նրա դեմ դուրս եկան բոլոր կանայք միասին, և տերը ստիպված եղավ նրան կնություն տալ իր պարտիզպանին...

Սակայն կանանց ցանկության հետ համաձայնելու այս օրինակը ոչ թե կանոն էր, այլ, ալելի շուտ, բացառություն: Շարիաթի, այսինքն՝ մուսուլմանական իրավունքի համաձայն, կինը ամեն բանում պետք է ենթարկվի իր ամուսնու կամքին, որին մինչև ամուսնանալը չի էլ ճանաչել: Ապագա ամուսնական դաշինքները, սովորաբար շատ երիտասարդ հասակում, կնքում էին ծնողները: Շատ տարածված երևույթ էր, երբ խնամիները աղջիկտեսի էին գնում ապագա հարսնացուին: Դրա համար նրանք

¹ Չարսաֆ — ամուր կտորից կարած քող: Թուրքերեն այդ բառը նշանակում է նաև «սավանն»:

պետք է դադարին կերպով դնային ապագա հնարավոր կնոջ տունը և գնահատեին նրա իրական արժանիքներն ու թերութիւնները: Եթե աղջիկուհիներ հաջող էր անցնում և կողմերը համաձայնութեան էին գալիս, որոշ ժամանակ հետո տեղի էր ունենում ամուսնութեան արարողութիւնը, որի ժամանակ էլ սովորաբար առաջին անգամ իրար էին տեսնում ապագա ամուսինները: Իսկ ապագաղանի համար բավական էր, որ ամուսինը երկու վկաների ներկայութեամբ երեք անգամ կրկնէր, որ ինքը չի ուզում, որ այդ կինը հետագայում էլ մնա իր կիները: Իսկ կինը ոչ միայն չէր կարող հանդես գալ որպէս ապահարդանի նախաձեռնող, այլև իրավունք չուներ տանը որեւէ իրի տնօրինել՝ առանց ամուսնու համաձայնութեան: Ամուսնութեան հետո նա կարող էր հույս դնել ժառանգութեան մեկ տասնվեցերորդ, իսկ լավագույն դեպքում՝ մեկ ութերորդ մասը ստանալու վրա: Դուստրերը օրենքով ստանում էին երկու անգամ ավելի քիչ, քան տղաները:

Այս մի քանի օրինակները, ինչպէս ինձ է թվում, որոշ պատկերացում են տալիս Օսմանեան կայսրութիւնում կնոջ ստորացուցիչ դրութեան մասին՝ անկախ այն բանից, թե որ դասակարգին է նա պատկանում: Եվ դրա հետ մեկտեղ այդ սակավաթիվ օրինակներից կարելի է ավելի լավ հասկանալ, թե Աթաթյուրքը ինչ է արել թուրք կնոջ համար: Նրա դրութեան մեջ շրջադարձային կետ հանդիսացավ մասնակցութիւնը ազատագրական պատերազմին: Հասարակ գեղջկուհիները ռազմաճակատում օգնում էին արկեր փոխադրել, խնամում էին վիրավորներին, զինվորներին պարենամթերք էին մատակարարում: Աղագային-ազատագրական պայքարին մասնակցում էին նաև այնպիսի կրթված կանայք, ինչպէս հայտնի կին գրող Խալիդե էդիպ Աղըվարը: Հրացանը ուսին թուրք գեղջկուհի պատկերող արձանը դարդարում է Աթաթյուրքի հուշարձանի պատվանդանը Անկարայի Ուլուս հրապարակում և նրա դամբարանի մուտքը:

Այն, որ կանայք օժտվել են տղամարդկանց հետ հավասար իրավունքներով և մտցվել է քաղաքացիական նոր օրենսգիրք, նշանակում էր արդիականութեան խոր ներթափանցում ոչ միայն հասարակական կյանքում, այլև անձնական կյանքում դարերով սրբազործված կարգի մեջ:

Քաղաքացիական նոր օրենսգիրքը վերացնում էր բազմակնութիւնը և հաստատում միամուսնական քաղաքացիական ամուսնութիւն, որի դեպքում երկու կողմերն էլ ունեն հավասար

իրավունքներ. այժմ վիճել, ինչպես և տղամարդը, կարող է դիմել ապահարգանքի: Ամուսնության արարողությունը շատ ձևականությունների հետ կապված չէ, և պարտադիր չէ, որ այն կատարեն, այսպես կոչված, ամուսնության սալոնում. եթե միջոցները թույլ են տալիս, վարձում են ռեստորանի մի դահլիճ, հրավիրում հյուրեր և պաշտոնական ծառայության ներկայացուցչին: Արարողությունը երկար չի տևում. բավական է, որ վկաների ներկայությամբ պատանին ու աղջիկը ասեն, որ ցանկանում են ամուսիններ դառնալ և իրենց ստորագրությունները դնեն հատուկ գրքում: Եվ վերջ: Բնական է, որ ամուսնություններ կնքվում են նաև մոսկովմանական օրենքներով: Մտավորականության շրջանում, սակայն, դա շատ հազվադեպ է պատահում:

Կանանց իրավահավասարության բնագավառում Թուրքիան ավելի առաջ է անցել անգամ Շվեյցարիայից, որտեղ, օրինակ, այսօր էլ վիճել զրկված է ընտրական իրավունքից: Թուրքիայում կինն ունի և՛ ընտրելու, և՛ ընտրվելու իրավունք: Թրքուհին արդեն շատ տարիներ մասնակցում է պառլամենտի նիստերին: Օրինակ, 1965—1967 թվականներին մեջլիսում կային վեց կանայք, իսկ սենատում՝ մեկը (Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունից): Այսօրվա Թուրքիայում կինը կարող է ունենալ ցանկացած պրոֆեսիան, անգամ այնպիսիք, որոնք առաջ համարվում էին տղամարդկային: Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում Թրքուհին թոփք կատարեց հարեմի կյանքից դեպի հասարակական կյանք. այժմ արդեն ոչ ոքի չի զարմացնի կին բժիշկը, կին փաստաբանը, ուսուցչուհին և անգամ կին դատավորը հանրապետության Բարձրագույն դատարանում: Կան քաղաքական տարբեր հայացքների տեր բազմաթիվ տաղանդավոր կին ժուռնալիստներ: Նրանք, որպես կանոն, գիտեն մի քանի օտար լեզուներ և գրում են դիպլոմ, մեծ գործիմացությամբ: Կրթված թուրք կնոջ ազատագրության ցուցանիշ է այն փաստը, որ նրանցից ոմանք, ամուսնանալուց հետո էլ, հանդես են գալիս իրենց ազգանուններով: Լայնորեն հայտնի են պրոֆեսիոնալ կին ժուռնալիստներ Մուշերրեֆ Հաքիմօղլուի, Իֆֆեթ Ասլանի, Լեյլի Չամբելի, Նիմեթ Արզիկի, Նիլյուֆեր Ցալչինի և ուրիշ շատերի անունները:

Դա առավել ևս արժանի է հիշատակության, քանի որ կանանց առաջընթացը մտավոր կյանքում սկսվել է համեմատաբար վեր-

չերս: Առաջին ուսանողուհիները համալսարան են ընդունվել 1914 թվականին: Բայց 1921 թվականին միայն թույլատրվեցին համա-տեղ դասախոսությունները հումանիտար ֆակուլտետում: Ներկայումս բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների դասախոսների ու գիտական աշխատողների շրջանում կանանց տոկոսը ցածր չէ (իսկ գուցեև բարձր է), քան եվրոպական երկր-ներում, և 1960/61 ուսումնական տարում կանայք կազմում էին 18,7 տոկոս: Նրանցից մի քանիսը զբաղեցնում էին դեկանների պաշտոններ: Կանանց նման բացառիկ առաջընթացը համալ-սարաններում որոշ չափով բացատրվում է այն բանով, որ հա-մալսարանների մեծ մասը բացվել է վերջերս (գործնականորեն մինչև 1933 թվականը գոյություն ունեւր միայն Ստամբուլի հա-մալսարանը), ինչպես նաև որակյալ կադրերի հսկայական պա-հանջով ու տղամարդկանց կողմից ամբիոնները մենաշնորհ դարձնելու ավանդույթների բացակայությամբ: Այդ պատճառով էլ Թուրքիայում, մի երկրում, որտեղ կինը առանձնապես ճնշ-ված է եղել, ստեղծվել է միանգամայն պարագոքսային դրու-թյուն. նրա մտավոր աճի հնարավորությունները ավելի բարձր են, քան ուրիշ երկրներում, որտեղ կանանց ազատագրությունը վաղուց արդեն դարձել է նորմա:

Իհարկե, այս ամենը ճիշտ է մտավորական կանանց մի շատ նեղ միջնախավի նկատմամբ միայն: Բայց պատահում է, որ Թրքուհին, բարձր դիրք զբաղելով ծառայության մեջ, բնութանկան կյանքում առաջվա նման մնում է բարոյական ավանդույթների ցտրուկ: Սեղանի շուրջը գլխավոր դեմքը տղամարդն է, թեև նա կարող է լինել հասարակ պաշտոնյա, իսկ կինը դասախոսու-թյուններ կարողա համալսարանում: Իսկ եթե խոսենք բուրժուա-կան ընտանիքի Թրքուհու մասին, ապա նրանց մեծ մասի նկատմամբ լիովին կարելի է կիրառել XVIII դարի սկզբին Ստամ-բուլում անգլիական դեսպանի կնոջ՝ լեդի Մոնտեգյուի խոսքերը: Նա գրել է. «Բարձր հասարակության Թրքուհիների գլխավոր զբաղմունքն է այցելությունները ծանոթներին, փողերի շոպլ ծախսումը և շորերի նորաձևությունների հորինումը»:

Իսկ ի՞նչ դրություն մեջ է գտնվում այն Թրքուհին, որն ապ-րում է ոչ թե մեծ քաղաքում, այլ նահանգում կամ գյուղում: Սովորական զրոսաշրջիկը, որը շատ քիչ բան է լսել Քեմալի ու-Ֆորմների մասին, գիտե միայն մի բան. ամենուրեք, բացի մեծ քաղաքներից, և այն էլ դրանց կենտրոնական մասում, կանայք

ման են գալիս ծածկված դեմքերով և երեսները շուռ են տալիս, եթե ցանկանում են նրանց լուսանկարել, քանի որ նրանց պատկերացմամբ, այդ ժամանակ ցանկանում են խլել իրենց հոգին... Բայց գյուղում այնքան էլ հաճախ չես տեսնի գեղջկուհուն ծածկված երեսով։ Հարմար չէ ծեփից ծեփ առանց ուղղվելու աշխատել դաշտում ծածկված երեսով։ Թուրքիայում դաշտում աշխատում են կանայք, իսկ տղամարդիկ ամբողջ օրերով նստած են լինում սրճարանում, որ կա գրեթե ամեն մի գյուղում։ Այսպես է այսօր, բայց այդպես է եղել նաև այն ժամանակ, երբ կինը պաշտոնապես և իրավակապես տեսակետից ճանաչված էր որպես ստորին արարած։ Միայն մի բանում էր նա իրավահավասար տղամարդու հետ և անգամ գտնվում էր «արտոնյալ» վիճակում, երբ հարկավոր էր աշխատել։

Այստեղ ևս նորից իրեն ղգացնել է տալիս մեկ այլ պարագոթս, որը վերաբերում է գյուղական կնոջը։ Իրեն հարգող մուսուլմանը ցանկանում է ունենալ որքան կարելի է շատ որդիներ։ Աղջկա ծնունդը հոր համար ոչ միայն անախտօժ է, այլև ամոթալի։ Սովորաբար, այն հարցին, թե «ով է ծնվել», եթե աղջիկ է, պատասխանում են՝ «ոչ ոք չի ծնվել», քանի որ աղջիկը մարդ չէ։ Իսկ եթե հորը հարցնում են զավակների թվի մասին, ապա նա թվարկում է միայն տղաներին։ Իսկ եթե կինը միայն աղջիկներ է ծնում, ապա թվով վերջինը ստանում է «եթեր» («բավական») կամ «Դյոնյուշ» («փոփոխակ») անունը։ Այս անունները բավական տարածված են գյուղում։ Բայց հենց այստեղ էլ մուսուլմանի պատիվը ընդհարվում է տնտեսական շահի հետ։ Եթե գործին մոտենանք տիրոջ աչքով, ապա հոր համար ձեռնտու է ունենալ միայն աղջիկ զավակներ։ Երբ նա ամուսնացնում է իր աղջկան, ապա ապագա փեսայից ստանում է պատկառելի «բաշլըք», որի գումարը կախված է աղջկա կարողությունից, ինչպես նաև գեղեցկությունից ու չաղությունից՝ տասնյակից մինչև մի քանի հազար լիրա։ Բանն այն է, որ թուրքերը հնուց ի վեր գերադասում են չաղ կանանց։ Մի ժամանակ գոյություն է ունեցել մի սովորույթ, որի համաձայն ապագա կնոջ համար վճարում էին «բստ կիլոգրամի»։ Որքան աղջիկը շատ էր կշռում, այնքան ավելի թանկ արժեք նա։ Այդ սովորույթը, սակայն, դեռ չի մոռացվել։ Թուրքիայում գտնվելուս ժամանակ թերթում ես կարդացի հարուստ վաճառականի ու աղքատ գյուղացու գործարքի մասին. գործարքի առարկան էր... գյուղացու աղջիկը,

որը, թերթի խոսքերով, բավական լավիկ, բարձրահասակ ու չաղ էր՝ շնայած իր տասնհինգ տարեկան հասակին: Կողմերը շատ շուտ պայմանավորվեցին. աղջկան դրեցին կշեռքին, վաճառականը յուրաքանչյուր կիլոգրամի համար վճարեց 500-ական լիրա աղջկա հորը և վերցրեց իր «ապրանքը»: Բացառված չէ, որ նման սովորույթը, դուցե ոչ այդքան բացահայտ ձևով, կիրառվում է ամենուրեք... Արդարացի լինելու համար պետք է ասել, որ աղջիկը հորից ստանում է օժիտ, բայց սովորաբար դրա արժեքը հոր ստացած «բաշլըքից» ղզալիորեն ավելի ցածր է:

Նվ, քանի դեռ ես ապրում էի Թուրքիայում, շատ քիչ բան էր փոխվել այս իմաստով: «Թերջուման» թերթը, օրինակ, գրել էր Կայսերիի շրջակա գյուղերից մեկի մի քառասունամյա աղայի մասին, որն իր բարեկամից գնել էր նրա տասնչորսամյա աղջկան՝ կիլոգրամի համար հազարական լիրայով և վճարել էր 57 հազար լիրա. ահա մի օրինակ ես, որն ապացուցում է, թե ինչպես են գներն աճում Թուրքիայում: Այդ ժամանակ էլ «Ջում-հուրիյեթ» թերթը գետնից էր իրավունքի պրոֆեսոր Հ. Վ. Վելդե-օղլուի հոգվածը կնոջ ունեցած փաստացի իրավունքների ու նրա իրական դրույթյան անհամապատասխանության մասին և որպես օրինակ բերել էր մի գյուղացու աղջկանը... 10 կիլոգրամ ցորենով վաճառելու փաստը:

Կնոջ համար տրվող վճարը հիմնավորվում է տնտեսապես: «Բաշլըքը» դա կարծես մի միանվագ հատուցում է ապագա երկար տարիների անվճար ու հյուժիշ աշխատանքի համար ամուսնու տանը և միաժամանակ փոխհատուցում հորը, որը, վաճառելով աղջկանը, իր տնտեսության մեջ դրկվում է աշխատող ուժից: Նույնպիսի տնտեսական նկատառումներով էլ հարկավոր է բացատրել և այն փաստը, որ բազմակնությունը իսպառ չի վերացել ո՛չ գյուղում, ո՛չ նահանգում: Ով կարող է իրեն թույլ տալ մի քանի անգամ վճարել «բաշլըք», նա կարող է ունենալ շատ կանայք: Վերջին հաշվով բազմակնությունը ոչ միայն վճարվում է, այլև ամեն կերպ խրախուսվում առաջին՝ ավագ կնոջ կողմից, քանի որ նոր կինը ձրի աշխատող ուժ է տանը: Այնքան էլ հեշտ չէ կոտրել ավանդույթի ուժը, և իշխանություններին ուրիշ ոչինչ չի մնում, քան մատների արանքով նայել դրան: Ժամանակ առ ժամանակ տեղեկություններ են թափանցում մամուլ՝ ոչ պաշտոնական հարեմների մասին: Օրինակ, Ստամբուլում լույս տեսնող ֆրանսերեն «Ժուռնալ դ'Օրեան» թերթը գրել

է, որ ութսուններեք տարեկան մի աղա արեւելյան գյուղերից մեկում ուներ 24 կին, 13 դուստր, 11 որդի և 43 թուռ։ Նրա ամենաերիտասարդ կինը 16 տարեկան է և նա էլ նրան պարզենց մի զավակ։ Թղթակցի այն հարցին, թե ինչպիսի հարաբերություններ են տիրում այդպիսի մեծ ընտանիքում, երիտասարդ կինը շատ գովեց մնացած բոլոր կանանց, իսկ ավագ կնոջը անվանեց «կանանց մայր»։ Այդ աղան շրջանում շատ հարգված մարդ է, ամեն տարի նա բանակ է ուղարկում իր երեք թոռներին։

Առանձնապես արեւելյան վիլայեթներում հաճախ մի քանի գյուղեր ունեցող կալվածատերերի համար ոչինչ չարժե ունենալ նման հարեմներ։ Գյուղացիները, նույնիսկ ունեւորները, պետք է բավարարվեն ավելի քշով։ «Ջումհուրիյեթ» թերթը 1967 թվականի փետրվարին հրապարակել էր մի ռեպորտաժ Ստամբուլից ոչ հեռու Ադափազարը գյուղաքաղաքի շրջակայքի մի յոթանասունամյա հարուստ գյուղացի Սարի Ալի Ըշքբալարի հարեմի մասին։ Նրա շատ համեստ հարեմում կար ընդամենը 8 կին. նա ուներ 34 զավակ, և թոռների հետ միասին ամբողջ ընտանիքն ուներ 130 անդամ։ Ամենակրտսեր կինը 25 տարեկան է։ Այստեղ ևս տիրում է լիակատար ներդաշնակություն։ Երջանիկ ամուսնու այն խոսքերը, որ. «Մենք ապրում ենք վարդի պես», — ռեպորտաժի հեղինակ Ցըլմազ Չեթինները դարձրել է վերնագիր։ Նա վկայակոչում է հենց Սարի Ալիի ու նրա հարեւանների հետ ունեցած զրույցը տեղի սրճարանում, որտեղ, ինչպես գրում է նա, «ձմեռը կարելի է հանդիպել գյուղի երիտասարդ ու ծեր բոլոր տղամարդկանց, որոնք առավոտից մինչև երեկո քարտ են խաղում»։

Իհարկե, տվյալ ռեպորտաժում նկարագրված ընտանիքը տիպական չէ, այն, ավելի շուտ, բացառություն է։ Ինչպես պատմում է Սարի Ալին, ինքը շատ հոգ ունի (մրգատու այգիներ և ընկույզի պլանտացիաներ), իսկ հողը այդ վայրերում բերքառատ է և հարուստ բերք է տալիս։ Ռեպորտաժի հեղինակը առանձնապես ընդգծում է այն փաստը, որ Սարի Ալիի ձգտումը բազմակնության տնտեսական հիմք ունի։ Հաշիվը շատ պարզ է։ Ընկույզի մեկ ծառը տարեկան նրան բերում է 80—90 հազար թուրքական լիրայի եկամուտ։ Բոլոր կանանց ու երեխաներին պահելու համար Սարի Ալին ծախսում է, իսկ նա առատաձեռն ամուսին է և առատաձեռն հայր, ընդամենը 40—50 հազար թուրքական լիրա։ Եվ որքան էլ բարձր լինի «բաշլըքի» գումարը,

որ նա վճարում է կնոջ համար, վաղուց լիովին հատուցված է լինում:

Իմ կարծիքով, հետաքրքրական է այդ բաղամասնական ընտանիքի կացութիւնը. ամեն մի կին ապրում է առանձին՝ սեփական շենքում, իսկ երեխաներով ու թոռներով նրանք միասին հավաքվում են միայն տրն օրերին և ընկույզի բերքը հավաքելու ժամանակ, երբ աշխատում են բոլորը՝ մեծից մինչև փոքրը: Սարի Ալին իր կանանց այցելում է հերթով: Թղթակցի այն հարցին, թե նա անհարմարութիւն չի զգում արդոյք, յուրաքանչյուր գիշեր մտնելով ուրիշ անկողին, Սարին դարմացած բացականչել է. «Իսկ ինչո՞ւ: Զէ՞ որ կանայք բոլորն էլ իմն են»: Թվում է, կանայք իրոք չեն խանդում միմյանց... Միակ բանը, որով նրանք կարող են պարծենալ մեկը մյուսի առջև, երեխաների թիւն է: Ամուսինը բոլորին վերաբերվում է հավասարապես, բոլորին պարգևում միատեսակ նվերներ, և ոչ մեկին չի առանձնացնում:

Առաջին կնոջ՝ Ֆաթմայի հետ Սարի Ալին ամուսնացել էր, երբ 18 տարեկան էր: Սա նորմալ է համարվում նաև այսօր. գյուղերում տղաներն ամուսնանում են 16—22 տարեկան, իսկ աղջիկները ամուսնանում են 14—18 տարեկան հասակում: Երբ ուժի մեջ էր մտնում նոր քաղաքացիական օրենսգիրքը, Սարի Ալին ուներ երեք կին: Նոր օրենսգիրքը չվերացրեց նրա բաղամկնութիւնը, քանի որ օրենքը հետադարձ ուժ չունի: Հետագա բոլոր ամուսնութիւնները նա կնքել է կրոնական կանոններով, և արել է այնպես, որ բոլոր նրա երեխաները ճանաչվել են օրինական...

Առանձնապես գյուղերում այդպիսի չայն տարածված բաղամկնութեան պայմաններում ծագում են մի շարք իրավական պրոբլեմներ: Հանրապետական Թուրքիան ճանաչում է միայն քաղաքացիական ամուսնութիւնները: Հետևաբար, ամբողջ սրբութեամբ դրվում է արտամուսնական երեխաներին ամուսնութիւնից ծնված երեխաների հետ հավասար օրինական ճանաչելու պրոբլեմը, քանի որ Թուրքիայում բաշական զգալի է օրինական և արտամուսնական երեխաների իրավական անտարբերութիւնը: Պատահում էր, որ հայրը իր բոլոր երեխաներին գրանցելու համար նրանց վերագրում էր առաջին կնոջը, բայց դա կուրյոզների էր հանգեցնում երեխայի և մոր տարիքի պատճառով... Ուրիշ հայրեր անհասարակ չեն գրանցում իրենց երե-

խաներին... Բայց, որպիսովի բնական բարձր աճ ունեցող Թուրքիայի բնակչության մասին վիճակագրական տվյալները համընկնեն իրերի փաստացի վիճակի հետ, թուրքական մեջլիսը մի քանի տարին մեկ որոշումներ է ընդունում այդ ժամանակամիջոցում կրոնական ամուսնություններից ծնված բոլոր երեխաներին օրինական ճանաչելու և նրանց նորմալ ծննդյան վկայականներ տալու մասին:

Այդպիսով, կյանքի օրենքները պաշտոնական օրենքներից ավելի ուժեղ դուրս եկան: Եվ դա հասկանալի է: Անհնար է ընդամենը մի քանի տասնամյակում կոտրել ավանդույթների ուժը և մտցնել կենցաղի նոր նորմեր, եթե դրանց չեն ուղեկցում սոցիալական ռեֆորմները:

Անատոլիացի գեղջկուհին այնքան էլ ծանոթ չէ այն իրավունքներին, որոնցով նրան օժտել է նոր քաղաքացիական օրենսգրքը, քանի որ նա ամենից հաճախ անգրագետ է: Նրա համար կա միայն մեկ իշխանություն՝ տղամարդու իշխանությունը, որն իրեն շահագործում է որպես ձրի աշխատող ուժ: Սկզբում դա հայրն է, ապա ամուսինը, իսկ ամուսնու մահվան դեպքում՝ նրա եղբայրը, որին ըստ սովորության կնության են տալիս իրեն: Այդ պատճառով Թուրքիայում բավական հաճախակի են այն դեպքերը, երբ անբեղ պատանիներն ամուսնանում են իրենցից շատ ավելի տարիքով այրիների հետ:

Պաշտոնական վիճակագրության համաձայն, 1927 թվականին թրքուհիների մեջ կային 92,2 տոկոս անգրագետներ, 1935 թվականին՝ 89,9 տոկոս, 1955 թվականին՝ 74 տոկոս: Գյուղացիներն առհասարակ այնքան էլ մեծ սիրով աղջիկներին դպրոց չեն ուղարկում նույնիսկ այնտեղ, ուր կա դպրոց: Կոռք իրավունքների պաշտպանության ընկերության կոնգրեսում 1966 թվականի դեկտեմբերին պրոֆեսոր Վելիդե-օղլուն պատմեց իր գրույցի մասին Անկարայից ոչ հեռու ապրող մի գյուղացու հետ, որը երկու տարի սովորելուց հետո աղջկանը հանել էր դպրոցից: «Եթե դրանից ավելի սովորեիր, — ասել է նա, — ասպա թույլ չէր տա իրեն ծեծել, և որպես կին էլ այլևս ոչինչ չէր արժենա: Եթե կինը չի վախենում բռնցքից, ապա աշխատանքի էլ չի վարժվի»: Պրոֆեսորն ընդգծեց նաև, որ թուրք կանայք ատտիճանաբար կորցնում են այն իրավունքները, որ նրանց տվել էր Աթաթյուրքը: «Մենք ուզում ենք, որ կանանց իրավունքները ոչ թե

պարզապես գրված լինեն թղթի վրա, այլ որ նրանք դրանցից օգտվեն կյանքումս:

Թրքուհու ծանր դրությունն է՛լ ավելի է ծանրանում ծննդաբերության անշափ բարձր տոկոսի պատճառով: Ութ-տասը մարդուց բաղկացած ընտանիքը ամենատոկոսական երևույթ է: Տարի չի անցնում, որ կինը երեխա չերի... Եվ այդ պատճառով երեսունամյա կինը, անվերջ ծննդաբերություններից ու ծանր աշխատանքից տանջված, հաճախ թվում է վաթսուամյա պառավ կին:

Ուստի թրքուհիների համար մեծ նշանակություն ունի ծննդյան նկատմամբ վերահսկողության պրոբլեմը: Հենց որ մեջքիսը ընդունեց օրենք, որը թույլատրում էր օգտագործել հակահղիության միջոցներ, կանանց շատ կազմակերպություններ սկսեցին մոտիկից զբաղվել այդ հարցով: Այդպիսի կազմակերպություններից մեկն է համալսարանական կրթություն ունեցող կանանց միությունը: Ես անձամբ ներկա եմ եղել և՛ գլուղերում, և՛ քաղաքներում այդ միության կազմակերպած մի քանի ժողովների: Եվ ահա ինչն է հետաքրքիր. հասարակ թրքուհիները ոչ միայն չէին խուսափում բացատրական դասախոսություններից, այլ ակնհայտորեն ձգտում էին դրանց, առավել ևս, որ կրոնը խոչընդոտ չի հանդիսանում դրան: Ղուրանը ասում է, որ հարկավոր է ունենալ այնքան երեխա, որքան կարող ես կերակրել: Եվ իմամները նույնպես առայժմ չեն միջամտում կանանց կազմակերպությունների աշխատանքին, դուցե պարզապես այն պատճառով, որ այդ աշխատանքը նոր-նոր է ծավալվում...

Ես հիշում եմ մի այդպիսի հանդիպում հին Անկարայի տարրական դպրոցներից մեկում, որը գտնվում էր միանգամայն ժամանակակից շենքում՝ ետնախորշերի շրջանում: Ինձ այնտեղ տարավ այդ հանդիպման կազմակերպիչը՝ շատ կուլտուրական և կրթված մի աղկին: Իր դասախոսության մեջ նա շատ մատչելի ձևով բացատրում էր, թե ինչ նշանակություն ունի ծնունդների սահմանափակումը իրենց՝ կանանց համար, և նրանց ընտանիքների բարեկեցության համար: Ես նայում էի մերթ այդ տիկնոջը, մերթ նրան շրջապատած ունկնդիրներին: Նրանցից շատերը հագնված են այնպես, ինչպես հագնվում են անատոլիացի կանայք՝ խայտաբղետ շալվարներ, գուլնդգուլն կոֆտա և գլխաշոր. նրանցից մի քանիսի գրկին կային երիխաներ: Նայելով նրանց, ես չէի վարողանում կտրվել այն մտքից, որ իմ առջև ես

տեսնում եմ երկու տարրեր աշխարհների ներկայացուցիչներին, որոնք ապրում են կողք կողքի, ինչպես կողք կողքի ապրում են հին և նոր Անկարան... Միության այդ գործիչները աշխատում են մեծ հռաժեղով և ջանք չեն խնայում։ Մի անգամ հիշյալ տիկինը, Անկարայի մոտ մի փոքրիկ քաղաքում շամաշեց և բարձրանալով մզկիթի մինարեի վրա, այն միկրոֆոնով, որով մուսուլմաններին աղոթքի են հավաքում, դիմեց տեղացի կանանց, հրավիրելով մայրության մասին դասախոսություն լսելու...

Նույնպիսի նվիրվածությամբ ու եռանդով էլ աշխատում են բուժաշխատողները։ Դպրոցում կայացած այն համդիպման ժամանակ, որի մասին ես խոսեցի, գինեկոլոգ բժիշկը կարողացավ շատ մատչելի ձևով բացատրել նախազգուշական միջոցների նշանակությունն ու դրանց կիրառման եղանակները։ Կանայք հետաքրքրությամբ լսում էին նրա պատմածն այն մասին, թե հաճախակի հղիությունը ինչպես է ազդում կնոջ առողջության վրա, և այն մասին, որ առանց բժշկական օգնության ծննդաբերություններից ամեն տարի մահանում է 10 հազար կին... Բժշկին մեծ ուշադրությամբ լսում էր նաև պառաված դեմքով հղի մի կին և մի երիտասարդ կին՝ փոքրիկ երեխան ձեռքին, որն իր հետ բերել էր իր տասնվեցամյա, արդեն նշանված աղջկան... Ուլբեր գրել գիտեին, գրեցին անվճար կոնսուլտացիայի հասցեն, որ շուտով բացվելու էր հին Անկարայում։

Ես քոլորովին չեմ կասկածում, որ նման կոնսուլտացիան այցելուների պակաս երբեք չի ունենա։

Ո՞՞ՐԻ ԿԳՆԱ ԹՈՒՐԲԻԱՆ

Պետական հեղաշրջումը մայիսին ոչ միայն կառավարության փոփոխում էր։ Այն կարեց գոյություն ունեցած կարգը և շլյուզները բացեց ազդիկալիզմի ու հեղափոխությունների նոր հզոր հոսանքների համար։
(«Նյու-Յոք Զեռալդ Տրիբյուն», 1961 թվականի դեկտեմբերի 23)

1960 թվականի մայիսի 27-ի պետական հեղաշրջումը, որի կազմակերպիչները սիրով այն անվանում են հեղափոխություն, իհարկե, ոչ մի հեղափոխություն էլ չի եղել։ Այդ հեղաշրջումը կատարողների մեծ մասի կամքին հակառակ կանաչ փողոց բացեց Թուրքիայի հասարակական և քաղաքական կյանքի էական փոփոխությունների համար։ Այն հնարավորություններ բա-

ցեց երկրի հասարակական նոր պրոցեսների համար, նոր ուժերի և, առաջին հերթին, թուրքական բանվոր դասակարգի և հաճախ զինվորական համազգեստով հանդես եկող և արմատականորեն տրամադրված մտավորականության ուժերի բյուրեղացման համար:

Ճիշտ է, առաջավոր ու առաջադիմական լոզունգների մեծագույն մասը, հանուն որոնց կատարվեց այդ հեղաշրջումը, մնաց թղթի վրա, բայց երբեմն թուղթն էլ նշանակություն ունի, հատկապես, եթե այդ թուղթը սահմանադրություն է: Մայիսի 27-ից հետո ընդունված սահմանադրությունը դարձավ առաջադիմական պրոցեսների օրինական հիմքը:

Որո՞նք են այդ նոր սահմանադրության բնորոշ գծերը: Ինչո՞վ է այն տարբերվում նախորդից, որն այնքան անխնա կերպով ոտնահարում էր Մենդերեսի ռեժիմը: Ամենից առաջ նրանով, որ իբրև նրա հիմք հռչակված է հասարակական արդարության, քաղաքացիական իրավունքներն ու ազատությունները հարգելու սկզբունքը: Նոր սահմանադրությամբ, և դա պետք է ընդգծել, պետությունը իր վրա պարտավորություն է վերցնում խթանել պլանային տնտեսական զարգացումը՝ հանուն հասարակական բարեկեցության: Այդ բանը կենսագործելու համար սահմանադրությունը ենթադրում է ստեղծել պետական պլանային կազմակերպություն: Հենց սկզբում հատկապես ընդգծվում է քաղաքացիների հիմնական իրավունքների ու պարտականությունների անձնեմեխելությունը: «Թուրքական հանրապետությունը,— ասված է 2-րդ հոդվածում,— ժողովրդական, դեմոկրատական, աշխարհիկ ու սոցիալական պետություն է, որը կառավարվում է մարդու իրավունքների հիման վրա»: Սահմանադրությունը արդարադատության, հասարակական ազմինիստրացիայի և համալսարանների անկախությունը պաշտպանելու նպատակով ենթադրում է նաև ստեղծել սահմանադրական դատարան: Սահմանադրության հատուկ բաժնում խոսվում է մամուլի անկախության մասին, որը քանիցս խախտվել է նախորդ տարիներին: Նոր սահմանադրությամբ պաշտամենտական ընտրություններում նախկին մեծամասնության սիստեմի փոխարեն համամասնական ներկայացուցչության սիստեմի կիրառումը երաշխիք էր ոչնէ կուսակցության կողմից ճշշում գործադրելու դեմ: Սահմանադրությունը երաշխավորում է նաև, որ իշխանությունները չմիջամտեն արհմիություններին՝ դործու-

նեությանը, և առաջին հեթին բանվորական արհմիությունների գործունեությանը, ճանաչում է գործադուլի և կոլեկտիվ պայմանագրեր կնքելու իրավունք բանվորների համար:

1961 թվականի սահմանադրութունը հզոր զենք դարձավ այն մարդկանց ձեռքին, որոնք պայքարում են նրա առաջադիմական հիմունքների կենսագործման համար: Այդ օրինական հիմքի վրա սկսեցին վերածնվել Մենդերեսի ժամանակ արգելված արհմիությունները, որոնց տեսակարար կշիռը աճում էր բանվոր դասակարգի թվաքանակի ավելացման հետ զուգընթաց: Եթե 1937 թվականին զբաղված բանվորների թիվը հավասար էր մոտավորապես 180 հազար մարդու, ապա 1962 թվականին՝ 860 հազարի, որոնցից ավելի քան 200 հազարը միավորված էին միությունների մեջ:

Թուրքական արհմիությունների մեծ մասը մտնում է «Թյուրք-Իշ» ֆեդերացիայի մեջ, որը մի ռեֆորմիստական կադմակերպություն է, կապված ամերիկյան «AFL—GIO»^{*} արհմիությունների հետ, որոնցից նա ստանում է դրամական բավական մեծ դոտացիաներ: Թուրքական արհմիութենական գործիչները հաճախ կատարելագործվելու համար մեկնում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, իսկ Թուրքիա են հրավիրվում ամերիկյան խորհրդականներ, որոնք հաճախ գործողությունների ավելի մեծ ազատություն են վայելում, քան «Թյուրք-Իշի» ղեկավար ապարատը: Այսպես, 1962 թվականին տեղի ունեցավ մի պարագործային դեպք: Ազատ արհմիությունների միջազգային կոնֆեդերացիայի պաշտոնական խորհրդական, ամերիկացի Թեյմայերը վտարվեց Թուրքիայից որպես «պերսոնա նոն գրատա» այն բանի համար, որ հանդես էր եկել ամերիկյան «Մորրիսոն-Նադսոն» ֆիրմայի կողմից Թուրք բանվորների շահագործման դեմ: Նա ավելի ձախ դուրս եկավ, քան «Թյուրք-Իշի» ղեկավարները, որոնք չէին համարձակվում նման պահանջներ առաջ քաշել:

Սակայն^{*} կապիտալիստական կամ կառավարական շրջանների հետ ունեցած այս կամ այն կապերից անկախ շատ ղեկավարում հենց «Թյուրք-Իշն» է հանդիսանում բանվորների պահանջների արտահայտիչը: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: չէ որ մինչև

^{*} Աշխատանքի ամերիկյան ֆեդերացիա — Արտադրական արհմիությունների կոնգրես:

վերջերս նա Թուրքիայում միակ արհմիութենական ֆեդերացիան էր։ Միայն 1967 թվականին մի խումբ գործիչներ Թուրքիայի բանվորական կուսակցության հովանու ներքո ստեղծեցին ձախ արհմիութենական ԴԻՍԿ կազմակերպությունը, որի մեջ մտան մի քանի մանր արհմիություններ։

«Թյուրք-Իշը» նշանակալի դեր կատարեց որպես պառլամենտի վրա ճնշում գործադրելու գործիք, որպեսզի ստիպի նրան սահմանադրության հոդվածներին համապատասխան օրենք ընդունել գործադուլների և կոլեկտիվ պայմանագրերի մասին, բանի որ նոր սահմանադրությունը ավտոմատ կերպով չէր վերացնում դեռ պատերազմից առաջ ընդունված հակաբանվորական օրենսդրությունը, որով խիստ պատժվում էր մասնակցությունը գործադուլներին։

Սակայն նոր սահմանադրությունը ևս չկարողացավ կանգնեցնել դասակարգային պայքարի ալիքը 1960 թվականի մայիսի 27-ից հետո։ Թուրքիայի պատմության մեջ առաջին անգամ տարբեր քաղաքներից եկած 150 հազար բանվորներ 1961 թվականի գեկտեմբերի 31-ին ցույցի դուրս եկան Ստամբուլում, պահանջելով իրենց տալ օրինական իրավունքներ։ Շուտով մասսայական ցույցերի ասպարեզ դարձավ Անկարան։ Մի քանի հազար շինարար բանվորներ կովի բռնվեցին ոստիկանության և ժանդարմերիայի հետ Աթաթյուրքի հուշարձանի մոտ, հենց այնտեղ, որտեղ երկու տարի առաջ մենդերեսականները դաժան հաշվեհարդար տեսան ազատություն պահանջողների հետ։ Չնայած ոստիկանական մահակներին, ցուցարարները հասան մինչև մեջլիս և բանակցություններ սկսեցին ղեկուսատուների հետ։ Նույն թվականին գործադուլ արեցին էրեզլիի մետաղագործները, հանդես գալով ամերիկյան «Մորրիսոն» ընկերության շարաշահումների դեմ, որն իր ձեռքում էր պահում մետալուրգիական այդ գործարանի բաժնեթղթերի վերահսկիչ ծրարը։ Արժանի կայունություն և տոկոսություն ցուցաբերեցին ամերիկաթուրքական կապիտալի սեփականություն հանդիսացող Ստամբուլի «Կաբել Կաբլո» ֆաբրիկայի բանվորները։

Այդ ելույթների ճնշման տակ, վախենալով բանվորների մարտական տրամադրության հետագա աճից, մեջլիսը 1963 թվականի ապրիլին ընդունեց օրենք կոլեկտիվ պայմանագրերի, գործադուլների և լոկաուտների մասին, որը, չնայած բազմաթիվ վերապահումներին, որոշ զիջում էր բանվորների պահանջնե-

րին: Ճիշտ է, մեջլիսը չվերացրեց արբիտրաժային հանձնաժողովների սիստեմը, որոնք պարտավոր են քննության առնել բանվորների պահանջները, որպեսզի որոշեն, թե կարող է արդյոք գործադուլը օրինական համարվել: Հակառակ դեպքում, այսպես կոչված, անօրինական գործադուլի կազմակերպիչներին սպառնում է երկարամյա բանտարկություն: Օրինակ, Անկարայի փողոցները մաքրողների գործադուլը 1967 թվականի դարնանը օրինական չճանաչվեց այն հիման վրա, որ նրանք համարվում են քաղաքային վարչության ծառայողներ, այլ ոչ թե բանվորներ: Սակայն ընդունված օրենքը խթան հանդիսացավ հետագա գործադուլային պայքարի զարգացման համար: «Գնդակները շեն կասեցնի պատմական դարձոյթը», — գրված էր այն տրանսպարանտներից մեկի վրա, որ կրում էին ցուցացարները Անկարայում՝ գործադուլավորների հետ համերաշխության ցույցի ժամանակ:

Նվ իրոք, հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ ոչինչ չի կարող կասեցնել Թուրքիայի բանվոր դասակարգի զարթոնքը, մի երկրի, որը եվրոպական բոլոր երկրներից ամենացածր եկամուտն ունի բնակչության մեկ շնչի հաշվով:

Բանվորների պայքարի զարգացման հետ միաժամանակ աճում են առաջադիմական տրամադրությունները մայիսյան հեղաշրջման գլխավոր շարժիչ ուժի՝ մտավորականության շրջանում: Սպաների՝ «համազգեստ հագած մտավորականների» շարժման մասին մենք արդեն խոսեցինք: Քանիցս ուսանող խրատասարդության հետ միասին նրանք դուրս էին եկել փողոց՝ պաշտպանելու այն լուղունգները, որոնցով կատարվեց հեղաշրջումը:

Մտավորականության առաջադիմական շարժման մեջ կան բազմաթիվ հոսանքներ: Այդպիսի հոսանքներից մեկի օրգանը դարձավ «Յոն» ժուռնալը, որի առաջին համարը լույս տեսավ 1961 թվականի դեկտեմբերին: Այնտեղ հրապարակվել էր «150-ի պլատֆորմը», որ ստորագրել էին թուրք հայտնի առաջադիմական գործիչները. շուտով գաղափարախոսական այդ պլատֆորմին միացան ևս 250 մարդ, որոնցից շատերը ժողովրդահանրապետական կուսակցության անդամներ են: Դեկլարացիան հռչակում է պլանային էկոնոմիկայի և «նոր էտատիզմի» անհրաժեշտությունը և պնդում է, որ «թուրքական նացիոնալիզմի լավագույն ձևը սոցիալիզմն է»: Այդ խմբի դեկլարացիան Թուր-

քիայի համար նոր կոնցեպցիաների որոնումների մի բնորոշ օրինակ է, կոնցեպցիաներ, որոնք դեռևս կայունացած չեն և հաճախ էլ վիճելի են:

Մոտավորապես նույն աչդ ժամանակ էլ Ստամբուլում կազմակերպվեց սոցիալիստական կուլտուրայի ընկերությունը, և շուտով «Յոն» ժուռնալը դարձավ նրա օրգանը: Ընկերությունը իր բաժանմունքները բացեց երկրի շատ քաղաքներում և անմիջապես ակալով գործունեություն ծավալեց. նա սիստեմատիկորեն դասախոսություններ և լալն դիսկուսիաներ էր կազմակերպում սոցիալիզմի հետ կապված թեմաներով... Քննարկվում էին անգլիական ֆարիանականության, «արաբական» սոցիալիզմի պրոբլեմները, ինչպես նաև թուրքական արտաքին քաղաքականության սուր պրոբլեմները: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ նշել, որ ընկերության պաշտոնական նպատակն էր սոցիալիզմի դադափարների տարածումը մի երկրում, որտեղ դեռ մինչև վերջերս էլ չէր կարելի բարձրաձայն արտասանել հենց «սոցիալիզմ» բառը: «Սոցիալիզմի դադափարները պետք է վաղ թե ուշ հասնեն մինչև մեր երկիրը,— ափսոսանքով ասել է իր աջ հայացքներով հայտնի թուրք ավազագույն ժուռնալիստ Յալմանը,— աչդ դադափարները, որոնք վաղուց հնացել են Արեմուտքում, կարող են մեզ կուրացնել հենց այն ժամանակ, երբ մենք այնքան կարիք ունենք դարգացման: Դրանք կիսին մեր մասնավոր նախաճեռությունն ոտքի տակի հողը, իսկ ժողովրդին կթունավորեն դասակարգային շերտավորման թույնով»:

Բնական է, որ շատ շուտով սոցիալիզմը «մոդայական» դարձավ Թուրքիայում, հատկապես մտավորականության շրջանում: Երկրում 4անկարծ սկսեցին հայտնագործել Եվրոպայում վաղուց հայտնի գիտական և ուսուպիական սոցիալիզմի կլասիկների երկերը: Դրանք սկսեցին շտապ կարգով թարգմանել թուրքերեն ու հրատարակել, ընալած հալածանքներին: Չէ որ մինչև հիմա էլ թուրքական քրեական օրենսգրքում գործում են 141-րդ և 142-րդ պարագրաֆները, որոնք դեռևս ֆաշիզմի ժամանակ ընդունված իտալական քրեական օրենսգրքի 270-րդ և 272-րդ պարագրաֆների ճիշտ պատճեններն են: 141-րդ պարագրաֆը, որն արգելում է ստեղծել կամ փորձել ստեղծել այնպիսի միություններ, որոնք նպատակ ունեն «հաստատել մեկ դասակարգի իշխանությունը մեկ ուրիշի նկատմամբ, ինչպես նաև փոխել երեքի հասարակական—տնտեսական կառուցվածքը»,

Նախատեսում է պատիժ հինգ տարի բանտարկությունից մինչև մահապատիժ: Իսկ 142-րդ պարագրաֆը նախատեսում է մինչև տասը տարի բանտարկություն այն «պրոպագանդայի համար, որը կոչ է անում փոխել հասարակական մի դասակարգի իշխանությունը մյուսի նկատմամբ»: Ծիշտ է, թե մեկ, և թե մյուս պարագրաֆը հակասում են սահմանադրությանը, հատկապես նրա 40-րդ և 41-րդ հոդվածներին, որոնք երաշխավորում են մամուլի ազատությունը, բայց այն ուժեքը, որոնք շահագրգռված են այդ տխրահռչակ պարագրաֆները պահպանելու մեջ, առաջժամ թույլ չեն տալիս դրանք փոխել նույնիսկ սահմանադրական դատարանի միջոցով: Թուրքիայի բանվորական կուսակցության ղեկավարատի կողմից համապատասխան հարցապնդում մտցվել էր պառլամենտ, և սահմանադրական դատարանը մերժեց այն: Այդ պարագրաֆները մնում են որպես արդյունավետ գործիք ազատ մտքի բերանը փակելու համար:

Ահա մի քանի ապշեցուցիչ օրինակներ 60-ական թվականների դատական պրակտիկայից, երբ կիրառվում էին այդ պարագրաֆները: Ինձ թվում է, մի յուրատեսակ ռեկորդ սահմանեց Բաբեֆի գրքից մի հատված ապագրած թերթի թարգմանչի ու հրատարակչի դատավարությունը: Դատը կայացավ 1965 թվականի վերջին և թերթի տնօրենին «կոմունիստական պրոպագանդայի համար» դատապարտեց յոթ և կես տարվա բանտարկության, բայց քանի որ գործը լայնորեն հայտնի էր դարձել (և ոչ միայն Թուրքիայում), գերագույն դատարանը հաջորդ տարվա նոյեմբերին չեղյալ հայտարարեց այդ դատավճիռը:

1963 թվականին դատի էին տրվել «Աթալ» ժուռնալի պատասխանատու խմբագիրը և Ստամբուլի համալսարանի դոցենտ Բենկը: Առաջինը մեղադրվում էր ֆրանսիական փոխմինիստր Գահտան Պիկոնի «Ժամանակակից գաղափարների համայնապատկեր» հոդվածից հատվածներ հրապարակելու, իսկ երկրորդը՝ թարգմանելու մեջ. այդ հոդվածում մեջբերումներ էին արված այնպիսի գրողներից, ինչպես Անդրե ժիդը, Մալրոն, Սենտ էլզյուպերին, ինչպես նաև բերված էր Լուկաշի հոդվածը մարքսիզմի և էկզիստենցիալիզմի մասին: Գրական այդ բոլոր մեջբերումները ճանաչվեցին որպես թուրքական պետության հիմքերը խաթմի ու նյութեր: Բայց այս գործը ևս լայն արձագանք գտավ, և մեղադրյալները արդարացվեցին:

Բայց դրան հակառակ բանտարկության դատապարտվեց Ստամբուլի բաղադրային վարչության մի հին ծառայող, ոմն Ալթըլըը, որը լավագույն մշտմաներով պատասխանել էր «Լիբե-րալիզմ և սոցիալիզմ» թեմայով «Ջումհուրիյեթ» թերթի առա-ջարկած հարցաթերթին: Դա 1965 թվականին էր: Նրան պատիվ արեցին. նրա պատասխանը գտան ուշադրության արժանի և հրապարակեցին թերթում: Ալթըլըը, դատապարտում էր այն ռե-ժիմը, որը «ճնշում է մարդկանց, ծաղրում է նրանց ազնվությունն ու ազատությունը», և պնդում էր, որ «սքանչելի երկիրը, որը մի դրախտ էր, դարձել է դժոխք», որ երկիրը «տառապում է այն-պիսի դժբախտություններից, որոնք կոչվում են հասարակական անարդարություն, գործադրկություն, սով և տղիտություն»: Վեր-ջում Ալթըլըը գրել է, որ «այդ բոլոր դժբախտություններից ազատվելու միակ միջոցը կարող է լինել սոցիալիզմը»: Նման խոստովանությունը նրան շատ թանկ նստեց. նրան դատապար-տեցին վեց տարվա բանտարկության: Բայց դատական բարձրա-գույն ատյանները տվյալ դեպքում ևս ցույց տվեցին, որ իրենց խորթ չէ արդարության զգացումը և 1967 թվականի մայիսին չեղյալ հայտարարեցին դատավճիռը այն հիման վրա, որ հրա-պարակված պատասխանի մեջ չի կարելի գտնել հանցակազմ:

Ահա մի դեպք ևս, որ տեղի է ունեցել Տրապիզոնում: Այնտեղ դատի էր տրվել մի ոմն Զիհան այն բանի համար, որ հրապա-րակել էր մի գրքույկ «Սոցիալիստական Թուրքիա» վերնագրով: Նրան դատապարտեցին յոթ և կես տարի բանտարկության: Ինչ-պես պնդում էր հայտնի իրավագետ պրոֆեսոր Թուրան Գյու-նեշը, նրան բանտ նետեցին «միայն այն բանի համար, որ նա իր գրքույկում մեջբերումներ էր արել Մարքսից..., որի երկերը ազատ վաճառվում են... Այն, ինչ կարելի է մատչելի ձևով գրել կրթված մարդկանց համար, հանցագործություն է դառնում, եթե այդ կարգում են հասարակ մարդիկ»: Ճիշտ է, Զիհանը բան-տում նստեց միայն երկու տարի...

Բայց, թերևս, ամենածիծաղելի գործը 1966 թվականի առա-ջին կեսին Անկարայի դպրոցներից մեկի տասնհինգամյա աշա-կերտ Սիմշեկի մեղադրումն էր:

Ո՞րն է եղել նրա մեղքը: Իր դպրոցական շարադրության մեջ Սիմշեկը պետք է Աթաթյուրքին համեմատեր օտարերկրյա որևէ պետական գործչի հետ: Աշակերտը, որին իր հասակակիցների

մեծ մասի նման, մինչ այդ սպորտից բացի ոչ մի բան չէր հետաքրքրում, օրիգինալության համար «Թուրքերի հորը» համեմատել էր Լենինի հետ, ըստ որում գրել էր, որ Աթաթյուրքը մնում է բոլորից բարձր։ Սիմշեկին համարեցին «վտանգավոր կոմունիստ» և բանտ նետեցին։ Մամուլում եղած խիստ ելույթներից հետո նրան ազատեցին, բայց իր դպրոցը վերադառնալ նա այլևս չկարողացավ՝ նրան տվել էին անբարեհուսուության տոմս։

Այս ամենը վկայում է արդյոք, որ Թուրքիայում խոսքի ազատության նկատմամբ ոչինչ չի փոխվել մայիսյան հեղաշրջումից հետո։ Ամենևին ոչ։ Եվ դրա լավագույն ապացույցը տպագիր խոսքն է։ Հրատարակությունները գրքի շուկա են հանում ինչպես հայրենական, այնպես էլ թարգմանական ավելի ու ավելի շատ առաջագիմական, սոցիալիստական գրականություն։ Առաջավոր տենդենցներ է հանգես բերում նաև թուրքական մամուլը։ Մի շարք բովանդակալից, աշխույժ ու խելացի գրված հոդվածներում ձախ ժուռնալիստները վերլուծում են երկրում և արտասահմանում տեղի ունեցող պրոցեսները, բացահայտում են կուլակների կամայականությունները գյուղում, դիմակազերծում օտարերկրյա կապիտալի բռնությունը թուրքական էկոնոմիկայում, ավելի ու ավելի բարձրաձայն ու համառորեն են պահանջում վարել անկախ արտաքին քաղաքականություն։ Այդ մասին հաճախ էին գրում «Յոն» ժուռնալը (1961-ից մինչև 1967 թվականները այն լույս էր տեսնում մի քանի հազար օրինակ տպաքանակով), «Անտ» շաբաթաթերթը (սկսել է լույս տեսնել 1966 թվականի վերջին և կարճ ժամանակում նվաճել ժողովրդականություն։ Նրա տպաքանակն է մոտ քսան հազար օրինակ։ Կապված է Թուրքիայի բանվորական կուսակցության հետ)։ Հայտնի թուրք ժուռնալիստների հոդվածները լույս էին տեսնում «Աքջամ» (արտացոլում է ժողովրդահանրապետական կուսակցության քաղաքականությունը), «Միլլիյեթ», «Զումհուրիյեթ» թերթերի էջերում։ Մամուլը Թուրքիայում ընդհանրապես հարգանք է վայելում. այն բարձրացնում է հարցերի մեծ շրջան և ունի համեմատաբար բարձր տպաքանակ։ Էժանագին սենսացիաների և կիսամերկ կանանց նկարների հաշվին գոյություն ունեցող թերթիկների, աջ կամ ձրոնական ուղղությունների ժուռնալների կողքին կան նաև հասարակության առաջավոր խավերի համար հատկացված թերթեր ու ժուռնալներ։

Բոլոր թերթերի տպաքանակը Թուրքիայում 1967 թվականին հասնում էր գրեթե երկու միլիոն օրինակի: Ես ցանկանում եմ այդ բանի վրա հատուկ ուշադրություն դարձնել այն պատճառով, որ 1919—1920 թվականների ազատագրական պատերազմի ժամանակ ամենաբարձր տպաքանակը Թուրքիայում հավասար էր 25—30 հազարի: Ճիշտ է, այն ժամանակ երկրի բնակչությունը կազմում էր ներկայիս բնակչության հազիվ մեկ երրորդը, իսկ դրանցից գրագետ էր միայն 14 տոկոսը: Բայց հիմա էլ Թուրքիայում բնակչության կեսից ավելին անգրագետ է. անգրագետներն առանձնապես բարձր տոկոս են կազմում գյուղում: Ի դեպ, դուք չեք կարող անցնել որևէ գյուղով, ուր ձեզ չշրջապատեն երեխաները և թերթ շխնդրեն ձեզանից. ամեն մի գյուղ էլ ունի մի գրագետ մարդ, որը կկարողանա այն կարգալիսիկ հթել ոչ կարգալի, ապա նայել ծաղրանկարները...

Ռեակցիան հասկանում է, թե Թուրքիայում ինչ դեր է կատարում տպագիր խոսքը, և բոլոր միջոցներով աշխատում է ազդել մամուլի վրա՝ կաշառքով, անկախ ժուռնալիստներին հալածելով, ռեկլամների բաժինները ղեկավարելով, որոնք ժուռնալների ֆինանսավորման հիմքն են, իսկ երբեմն նաև ամբողջ տպաքանակները՝ դնելով: Հաճախ էր պատահում, որ երբեմնի առաջադիմական թերթերի վերնագրերը մնում էին, բայց նրանց քաղաքական բովանդակությունը լրիվ փոխվում էր: Երբեմն էլ նախկինն են մնում և՛ թերթի անունը, և՛ բովանդակությունը, բայց փոխվում է այն կուսակցության անունը, որի հետ նա կապված է: Այդպես եղավ, օրինակ, Անկարայի «Ջաֆեր» թերթի հետ. ժամանակին նա դեմոկրատական կուսակցության օրգանն էր, ապա ինչ-որ ժամանակ առհասարակ լույս չէր տեսնում, իսկ հիմա հրատարակվում է որպես արդարություն կուսակցության օրգան...

Իսկ ահա այն բանի օրինակներ, թե ինչպես են հալածանքների ենթարկվում առաջադիմական ժուռնալիստները: Այսպես, «Յոն» ժուռնալի տնօրեն և զխալոր խմբագիր Դոդան Ավչիօղլուն փտաբլի էր Անկարայի ռադիոյից, որը եղել է և հիմա էլ գտնվում է ռեակցիոն ուժերի հարվածների տակ, «չափից դուրս ձախ տենդենցների համար»: Ամբողջ Թուրքիայում լայն արձագանք գտավ օրը ցերեկով զանգստերական հարձակումը առաջադեմ ժուռնալիստ Իլհամի Սոյսալի վրա. մայրաքաղաքի կենտ-

բոնոսում նրան խցկեցին ավտոմոբիլի մեջ և տարան քաղաքից դուրս, որտեղ նրան ծեծեցին, մինչև որ նա կորցրեց դիտակցությունը: Դա 1966 թվականի հոկտեմբերին էր: Առանձնապես ուժեղ հարձակումների ենթարկվեց «Աքշամ» թերթից շատ հանրածանոթ ձախ հրապարակախոս Զեթին Ալթինը, որը ժամանակին վտարվել էր «Միլլիյեթից»: Երբ 1965 թվականին նա Թուրքիայի բանվորական կուսակցության ընտրվեց դեպուտատ, հետադիմական տարրերը հասան այն բանին, որ 1967 թվականի ամռանը մեջլիսը ընդունեց որոշում նրան պառլամենտական անձեռնմխելիությունից զրկելու մասին: Բայց ռեակցիայի հաղթանակը երկարատև չեղավ. նույն թվականի աշնանը սահմանադրական դատարանը չեղյալ հայտարարեց մեջլիսի որոշումը:

Այս փաստը, ինչպես և ուրիշ շատ փաստեր, ցույց տվեց, որ օրինականության պաշտպանների համար Թուրքիայում սահմանադրությունը ամուր հենարան է: Այսօրվա Թուրքիայում գոյություն ունի այն, ինչի մասին մինչև 1960 թվականը հասկացողություն անգամ չուներին՝ հասարակական կարծիք: Եվ ազս փաստի հետ կառավարող շրջանները, ցանկանում են թե ոչ, պետք է հաշվի նստեն: Հասարակական կարծիքն իրեն ցույց տվեց 1967 թվականի մարտին, երբ քննարկվում էր «հիմնական քաղաքացիական իրավունքների ու ազատությունների» մասին կառավարության առաջ քաշած օրինագիծը: Հասարակական կարծիքն այդ օրինագիծը գտավ էլ ավելի հակադեմոկրատական, քան քրեական օրենսգրքի տխրահռչակ 141-րդ և 142-րդ պարագրաֆները: Ինչպես գրել է «Միլլիյեթ» թերթի գլխավոր խմբագիր Աբդի Իփեկչին, իր բնույթով «այդ օրինագիծը դերադանցեց Մենդերեսի հրատարակած բոլոր օրենքները»: Բավական է ասել, որ այն նախատեսում էր ոչ միայն երկարամյա բանտարկություն «ամեն մի կարծիքի կամ մտքի համար, որոնք կճանաչվեն իբրև կոմունիստական», այլև պատիժ բոլոր նրանց համար, ովքեր ֆրենսդատեն դատարանների վճիռները և պաշտպան կկանգնեն մեղադրյալներին: Այս օրինագծի դեմ բողոքներն այնքան լայն բնույթ ստացան, որ այն վերջ ի վերջո հանվեց:

Ուժերի հարաճուռ բեկոացման լույսի տակ դժվար է կանխագուշակել, թե ինչ ուղղությամբ կընթանա Թուրքիան մոտ ապագայում: Պարզ է միայն մի բան. այն բոլոր իրադարձություններից հետո, որ Թուրքիան ապրեց հեղաշրջման պահից, հեշտ չի լինի պայքարել առաջադիմական ուժերի դեմ, հեշտ չի լինի տե-

որը իրականացնել երկրում կամ ֆաշիստական օրենսդրություն անցկացնել մեջլիսով:

Բարձրագույն դատարանի նախագահ Իմրան Օթթեմը, այսպես կոչված, «դատական տարին» սկսվելու (արձակուրդներից հետո դատարանի աշխատանքները սկսվելու) կապակցությամբ 1967 թվականի աշնանը արտասանած իր ճառում նախազգուշացնում էր բոլոր նրանց, ովքեր, ինչպես արտահայտվեց նա, «փորձեն թուրքիան՝ քաշել դեպի ետ, դեպի անցյալը, դեպի խավարամոլությունը... Ոչ մեկին չի հաջողվի ոչ փոխել այն ուղղությունը, որով կրնթանա երկիրը, ոչ էլ դանդաղեցնել քաղաքակրթության քարավանի քայլերը»:

Նրա այդ զնահատականի յուրատեսակ հաստատումը հանդիսացան 1969 թվականի մայիսին Օթթեմի թաղման հետ կապված իրադարձությունները: Կրոնական մոլեռանդների բազմությունը փակեց թաղման թափորի ճանապարհը մայրաքաղաքի ամենաբազմամարդ տեղում (Քեմալը, շնայած մտքերը էր աշխարհիկ օրենսդրություն, բայց չէր վերացրել երկրի հանդեպ ծառայություններ ունեցող մարդկանց, այդ թվում և ոչ թուրքերի համար մղկիթներում աղոթելու սովորություն): Բարձրաձայն բղավելով «Զհամարձակվե՛ք աղոթել անհավատի համար», — մոլեռանդները փորձեցին անգամ հարձակվել դառամյալ Ինենյուի վրա... Անմիջապես գտնվեց մի ինչ-որ գեներալ, որը ղեկըր ձեռքին՝ կարողացավ պաշտպանել Ինենյուին: Ի պատասխան այդ պրոֆոկացիայի, թուրքական դատավորները երկու օր հետո Աթաթյուրքի հուշարձանի մոտ ցույց կազմակերպեցին առաջադիմություն գաղափարներին հավատարմության լողունգներով: Քեմալականության կողմնակիցները ցուցարարներին ողջունեցին՝ «Ղադին մեզ հետ է» բացականչություններով և ծաղիկներ նետեցին դատավորներին: Դա ուժերի ևս մի փորձ էր նրանց համար, ովքեր կցանկանային փակել «քաղաքակրթության քարավանի» ճանապարհը երկրում¹:

¹ Վերջին տարիներին ուսկցիայի սանձարձակությունները, մասսայական ձերբակալությունները, երկարամյա բանտարկությունները և քաղաքական բանտարկյալների նկատմամբ կիրառվող տանջանքները վկայում են, որ, զժբխտաբար, ժամանակավորապես առավելության են հասնում այն ուժերը, ովքեր փորձում են փակել «քաղաքակրթության քարավանի» ճանապարհը:

Զի կարելի խոսել ժամանակակից Թուրքիայի մասին, առանց շոշափելու թուրքական գյուղի պրոբլեմը, քանի որ քաղաքներն այդ երկրում քաղաքակրթության փոքրիկ ցայտուն կղզյակներ են Անատոլիայի նահապետական կյանքում...

Ամբողջ բնակչության 75 տոկոսն ապրում է գյուղերում: Որոշ գյուղեր, իսկ նրանց թիվը Թուրքիայում հասնում է մոտ քառասուն հազարի, ավելի շուտ հիշեցնում են երեք-չորս տասնյակ տներից բաղկացած փոքրիկ ավաններ, որոնք կորել են ժայռերի ու խոպանի մեջ: Մշակվող հողերի ընդհանուր տարածությունը կազմում է 23 միլիոն հեկտարից մի քիչ ավելի: 1963 թվականի տվյալներով, հողատարածությունների 70 տոկոսը ենթակա է էռոզիայի, և երկրում գրեթե ոչինչ չի արվում այդ տարերային աղետի դեմ պայքարելու համար: Ճիշտ է, տեղ-տեղ, օրինակ, Անկարայի շրջակայքում, տնկում են անտառներ: Սակայն անտառատնկումները բավականին թանկ նստող գործ են, որպեսզի դրանք կիրառեն լայն մասշտաբներով: Անտառների մեծ մասը պատկանում է պետությանը, բայց 1976 թվականի մայիսին պառլամենտ մտցվեց մի օրինագիծ անտառները նրանց նախկին տերերին վերադարձնելու մասին: Օպոդիցիայի դեպուտատները հանդես եկան այդ օրինագծի դեմ այն հիման վրա, որ դա հակասում է սահմանադրության 131-րդ հոդվածին: «Եթե մենք կանգնենք այդպիսի ուղու վրա,— հայտարարում էին նրանք,— մենք առհասարակ կկորցնենք մեր անտառները և Թուրքիան էռոզիայի հետեանքով ընդհանրապես կվերածվի անապատի»: Հողի էռոզիայի կանխումը շտեմնված դժվարին ու թանկ նստող գործ է: Գյուղի գործերի միևիսուր Յուրդոզլուի գնահատմամբ, նման միջոցառման իրականացումը կարժեհար գրեթե 100 միլիարդ թուրքական լիրա՝ գումարած նաև 50 միլիոն լիրա՝ անատոլիական սարահարթը ոռոգելու համար:

Թուրքական գյուղը այսօր էլ մնում է այնպես, ինչպես եղել է շատ դարեր առաջ: Նույն Յուրդոզլուի խոսքերով, «ինչպես հին ժամանակներում, այնպես էլ հիմա թուրք գյուղացին ապրում է կավաշեն տնակում: Մեր գյուղացիները, ըստ էության, ներկայումս էլ ապրում են ինչպես հազար տարի առաջ»: Գյուղի գործերի հերթական միևիսուր Ավջին 1966 թվականին հայտարարեց, որ 22 միլիոն գյուղացիներից 19 միլիոնը բուրդովին զուրկ

է ճանապարհներէց, 15 միլիոնը՝ խմելու ջրից, իսկ 21,5 միլիոնը՝ էլեկտրականութիւնից. կես միլիոն գյուղացիներ միայն գիտեն, թե ինչ է էլեկտրական լույսը:

Որպեսզի համոզվենք, թե ինչպիսի անելանելի չքավոր գոյութիւն է քարշ տալիս այդ հիանալի երկրի բնակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը, հարկ չկա հատկապէս ու խոր ուսումնասիրել ժամանակակից Թուրքիայի պրոբլեմները: Դրա համար հարկավոր է պարզապէս նստել ավտոմեքենա և շրջել Անատոլիայի ընդարձակ տարածութիւնները: Ամենուրեք դուք կտեսնեք իրար գլխի կիտված կալաշն խրճիթներ թղթով փակված փոքրիկ լուսամուտներով. դրանցում միասին պատսպարվում են մարդիկ և անասունները: Լուսամուտների տակ շորացնում են գոմաղըր, որով այստեղ ոչ այնքան պարարտացնում են դաշտերը, որքան վառում վառարանները... Դուք կտեսնեք, թե ինչպէս թուրք գյուղացին այսօր էլ վար է անում փայտե արորով: «Միլիլիթ» թերթի տեղեկութիւններով, արորների թիվը գյուղատնտեսութեան մէջ ոչ միայն չի պակասում, այլ, ընդհակառակն, աճում է: Եթե 1960 թվականին կար 1 999 259 արոր, ապա 1962 թվականին դրանց թիվը հասավ 2 087 725-ի: Կարելի է արդյոք դրանից հետո զարմանալ, որ մեկ հեկտարի միջին բերքատվութիւնը Թուրքիայում ավելի ցածր է, քան բերքատվութիւնը եվրոպական ամեն մի այլ երկրում, որ երկրագործութիւնը չի բավարարում Թուրքիայի պահանջմունքները հացահատիկի նկատմամբ և նաստիպված է ամեն տարի ներմուծել մոտ երեք հարյուր հազար տոննա ցորեն:

Բոլորովին այլ տեսք ունեն գյուղերը ծովափին, որտեղ հողը բերրի է և ջուրը շատ: Բայց այստեղ էլ գյուղացին չի վայելում իր աշխատանքի պտուղները, թեպետ այստեղի գյուղացիներն ապրում են ավելի հարուստ, քան Կենտրոնական Անատոլիայում: Ինչպէս հաղորդում է «Զումհուրիլիթ» թերթը, Զուրուրովայի անչափ բերրի շրջանում (Ադանայի վիլայիթ) գյուղատնտեսութիւնից տուացվող տարեկան եկամուտը հավասար է 2450 միլիոն թուրքական լիրայի, որից 1200 միլիոնը բաժին է ընկնում 2800 կալվածատիրական ընտանիքների և 1250 միլիոնը՝ 153 200 գյուղացիական ընտանիքների: Այս շրջանի կալվածատիրական լայնածավալ դաշտերում զբաղված են բազմաթիւ գյուղատնտեսական բանվորներ, որոնք իրավադուրկ են: 1966 թվականի աշնանը Աբանջայում հանդես գալով հասարակական գիտութիւնների

վերաբերյալ սեմինարում, Մերձավորարեւելյան տեխնիկական համալսարանի սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր, տիկին Քըրայը հայտնեց, որ 1966 թվականի ամռանը կառավարությունը գյուղատնտեսական բանվորների համար նվազագույն օրավարձ է սահմանել՝ 9 լիրա, բայց կալվածատերերի միությունը սահմանել է իր օրավարձը՝ 6 լիրա, և երբ վճարում է աշխատանքի համար, ստորագրություն է պահանջում 9 լիրա ստանալու համար: «Կալվածատերերի կազմակերպված իշխանությունը,— ասում էր տիկին Քըրայը,— նոր գործոն է մեր գյուղի շերտավորման մեջ»:

Ագրարային ռեֆորմի մասին շատ էր խոսվում դեռ Աթաթյուրքի կենդանության ժամանակ: Սակայն, ըստ էության, ոչ մի ռեֆորմ էլ չի իրականացվել: Ագրարային հարաբերությունները հիմա էլ կրում են անախրոնիկ բնույթ: Իսկ այն նախագծերը, որոնք առաջ էին քաշվել 1960—1965 թվականներին, էլ ավելի պակաս առաջադիմական էին, քան 1945 թվականի ագրարային ռեֆորմի առաջին նախագիծը: Այն ժամանակ այդ նախագծի հաստատումը ձախողեցին գյուղական աղաների շահերի պաշտպանները ժողովրդահանրապետական կուսակցությունից, իսկ երբ 1950 թվականին մտցվեց բաղմակուսակցական սիստեմ, այդ նախագիծը առհասարակ թաղեցին: Անկախ այն բանից, թե որ կուսակցությունն է կանգնած իշխանության գլուխ, գյուղական աղաները ինչպես իշխել են, այդպես էլ շարունակում են իշխել: Ճիշտ է, մայիսյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո ընդունվել էր, այսպես կոչված, 105-րդ օրենքը, որի համաձայն 56 նմենահարուստ աղաներ Թուրքիայի հարավային շրջաններից, որոնք անամոթաբար ահաբեկում և շահագործում էին գյուղացիներին, բռնի կերպով արտաքսվել էին: Սակայն երկու տարի էլ չանցավ, երբ նրանք նորից վերադարձան իրենց հողերը... Իննչուի կռիցիոն կառավարության կողմից ընդունված օրենքը ագրարային ռեֆորմի մասին, որը մեծ դժվարությամբ հաստատեց մեջլիսը (դեպուտատների մեծ մասը ներկայացնում էր արդարության կուսակցությունը), լուկ մի բանավոր զիջում էր գյուղացիների պահանջներին: Չկային բյուջետային վարկեր, որոնք անհրաժեշտ են ռեֆորմը կիրառելու համար, և հնգամյա պլանն էլ ոչ մի ֆոնդ չէր նախատեսել այդ նպատակի համար: Այսպիսով, ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը մի անգամ ևս հուսախաբ արեց գյուղացիներին:

Անգլիացի տնտեսագետ Ջեկորթի տվյալներով, որը Քուրքիայում է եղել 1962 թվականի վերջին, գյուղացիական բնտանիքների 72 տոկոսն ունեն հագիվ միայն 2,3 հեկտարական հող: Ռեֆորմի մասին վերոհիշյալ օրինագիծը նախատեսում էր մշակվող հողատարածությունների ավելացում 5 միլիոն դոնյումով¹ և հողի բաշխում սակավահող և հողագուրկ գյուղացիներին: Բայց այդ միջոցառումների իրականացումն էլ կախված էր կադաստրային ցուցակների կազմումից, որոնք գյուղերում փաստորեն չկան, իսկ դա գործնականում, անկախ մյուս պատճառներից, ի չիք էր դարձնում օրինագծի իրականացումը: Ջեկորթն առաջարկել է մի շարք միջոցներ, որոնք, նրա կարծիքով, կարող էին շտկել գրուբյունը գյուղատնտեսություն մեջ, բայց դրանք ևս մնացին թղթի վրա, որովհետև շոշափում էին աղանների շահերը: Այսպես, նա առաջարկում էր հողի սեփականության նվազագույն չափ և ավելցուկը օտարել որոշակի վճարով: Չընդունվեց նաև անգլիացի մեկ ուրիշ էքսպերտի, պրոֆեսոր Կալդորի առաջարկությունը՝ երկրագործության մեջ բարձր եկամուտներից հարկեր գանձելու մասին:

Ահա ուրիշ տվյալներ. «Ենի Իստամբուլ» թերթը հրապարակել էր մի հարցաթերթիկ, որից երևում էր, որ, այն ժամանակ, երբ տնտեսական աճի պաշտոնական ինդեքսը հավասար էր համարյա 7 տոկոսի, աճի ինդեքսը գյուղատնտեսության մեջ 1968 թվականի 1,9 տոկոսից 1969 թվականին ընկավ մինչև 0,8 տոկոս: Նույն հարցաթերթիկը հաղորդում է, որ կես միլիոն թուրք գյուղացիներ բոլորովին հող չունեն, բայց դրա փոխարեն 38 հազար կալվածատերերի ձեռքում է գտնվում բոլոր մշակվող հողերի մեկ քառորդը:

Այսպիսով, ամեն ինչ մնացել է անփոփոխ: Ամերիկացի պրոֆեսոր Էնոսի հաշվումներով, 84 հազար թուրք կալվածատերեր ստանում են 10,3 միլիոն աղբատ գյուղացիների ստացածի մեկ չորրորդը: Աղաների տարեկան միջին եկամուտը քառասունյոթ անգամ գերազանցում է աղբատ գյուղացու եկամուտը:

«Աղալըբի», այսինքն՝ կուլակների ու շելյաների կիսաֆեոդալական տիրապետության ու բռնության սխտեմը գյուղում, առանձնապես տարածված է Արևելյան Անատոլիայում: «Այստեղ

¹ Դոնյում — տարածության չափ, որ հավասար է 315,3 քառ. մետրի:

րիաթը, երեք անգամ ասի իր կնոջը, որ այլև չի ուզում, որ նա իր կինը լինի, կինը պետք է հեռանա տնից, և բոլորը նրանց կհամարեն բաժանված: Ինչպես հին ժամանակներում, գեղջկուհին այն ժամանակ է միայն իրավունք ունենում տանը, երբ ամուսնացնում է իր որդիներին և սկսում է աշխատեցնել իր հարսներին... Բայց, աստված շանի, որ նա դավաճանի ամուսնուն: Կնոջ ու նրա սիրեկանի սպանությունը համարվում է ամուսնու բարոյական պարտքը, և ոչ մի ուժ, նույնիսկ բանտարկությունը, չի կարող փոխել այդ սովորույթը: Մարդուն վիրավորելը կամ պղանելը, ըստ էության, չի դատապարտվում, իսկ նման հանցագործության, ինչպես և բռնության համար բանտարկությունը թուրքական գյուղում սովորական բան է: Գյուղացու բարոյական կողեքսը այլ բան է, իսկ պաշտոնական քրեական կողեքսը՝ միանգամայն այլ: «Գյուղում օրենքը ուժ չունի», — ասում է ժողովրդական իմաստությունը: Այստեղ փորձում է տեղական բարոյական-կենցաղային օրենսգիրքը:

Այսպիսին է թուրքական գյուղը: Գյուղը նահապետական է ու չի փոխվում դարերով: 50-ական թվականներին, ճիշտ է, որոշ փոփոխություններ նկատվեցին: Այդ փոփոխությունները կատարվեցին գյուղատնտեսության անկանոն մոդեռնացման ու միջնադարյան շնորհիվ: Եթե 1947 թվականին 7 հազար հեկտարին հասնում էր մեկ տրակտոր, ապա 1955 թվականին միայն 351 հեկտարին: Գյուղում ավելորդ դարձած հսկայական թվով բանվորական ձեռքեր լցվեցին քաղաք:

1955 թվականից հետո տրակտորների թիվը դաշտում չավելացավ, տեխնոլոգիան գյուղում չփոխվեց, բայց բնակչության ինտենսիվ աճը հանգեցրեց այն բանին, որը սովորելով գյուղը մղեց դեպի քաղաք՝ հացի վաճառակի: Գյուղի մասսայական արշավանքը դեպի քաղաք շարունակվում է և այսօր: Այդ պրոցեսը կրում է ողբերգական բնույթ, քանի որ զարգացած արդյունաբերության բացակայությունը քաղաքում բանվորական ձեռքերը թողնում է առանց աշխատանքի: Տեղի է ունենում կեղծ ուրբանիզացիայի երևույթ... Թուրքական բոլոր խոշոր քաղաքներում աճում են «գեջեկոնդունների» ամբողջ թաղեր: «Գեջեկոնդունների» բնակչության արագ ավելացումը գերազանցում է իսկական քաղաքային բնակչության թվաքանակը: Պաշտոնական տվյալներով, 1967 թվականին գետնախորշերում ապրում էր Անկարայի բնակիչների 59 տոկոսը, Ստամբուլի բնակիչների 49 տոկոսը և Իզ-

Ճիրտի բնակիչների 33 տոկոսը: «Գեջեկոնդոնները» յուրատեսակ
կնիք են թողնում թուրքական քաղաքների տեսքի վրա... Դրանց
բնակիչները գյուղացիներից չեն տարբերվում ոչ իրենց արտա-
քին տեսքով, ոչ էլ ապրելակերպով: Նրանք իրենց կապերը չեն
խզում գյուղից և ապրում են գյուղական բարոյականության
օրենքներով:

Օտարերկրացիները, որոնք կարեկցությամբ ինչ նայում «գե-
ջեկոնդոնների» ընդարձակ թաղերին (թուրքերն առհասարակ աշ-
խատում են դրանք թաքցնել կողմնակի աչքից), հազիվ թե մտա-
ձեն, որ կյանքը այդ գետնախորշերում դրանց բնակիչների հա-
մար այնուամենայնիվ մի առաջընթաց քայլ է գյուղի շարքաշ-
կյանքի համեմատությամբ: Սարսափելի է նայել այդ գետնախոր-
շերին, դա ճիշտ է, բայց այստեղ գոնե կա ջուր, իսկ երբեմն նաև
էլեկտրականություն, և մարդիկ էլ այդտեղ պատասպարվում են ոչ
թե անասունների հետ, մի խոսքով, դրանցում ապրելը այնուա-
մենայնիվ ավելի հեշտ է, քան գյուղական կավաշեն հյուղակ-
ներում: Եվ բացի դրանից, այդ մարդկանց դալը քաղաք նրանց
հնարավորություն է տալիս առաջ գնալու. չնայած գործադրկու-
թյանը, քաղաքում ավելի հեշտ է ճարիլ որևէ, թեկուզ ժամանա-
կավոր, աշխատանք, քան գյուղում... Որպես կանոն, վաղվա
օրվա նկատմամբ անվստահ այդ մարդիկ գյուղում պահպանում
են իրենց հողակատրու՝ որպես մի յուրատեսակ ապահովագրում
աշխատանքը կորցնելու դեպքում: Երբեմն սկզբում քաղաք է
գալիս բնտանիքի մեծը, տեղավորվում է աշխատանքի, իսկ երբ
նա նորից վերադառնում է գյուղ, վաստակի է մեկնում նրա
որդին:

Տեղի է ունենում ոչ այնքան ուրբանիզացիայի պրոցես. որքան
գյուղական բնակչության ներխուժում քաղաք:

Վերջում որպես գյուղական աղաների ամենազորության
իլյուստրացիա կցանկանայի պատմել մի դեպք, որը տեղի է
ունեցել 1961 թվականին Թուրքիայի հարավ-արևելքում՝ Քադըրլի
վայրում (Ադանայի մոտ) և լայն արձագանք գտել ամբողջ երկ-
րում:

Այդ ժամանակ Քադըրլիում քայմաքամ էր մի ոմն Մեհմեդ
Ջան (ի դեպ, այս պատմությունից հետո նրա անունը հայտնի
դարձավ ամբողջ Թուրքիայում): Նա այնքան լուրջ էր վերաբեր-

վում իր պարտականություններին, որ մի գեղեցիկ օր տեղական աղաներին արգելեց բրինձ ցանել այն հողերում, որոնք կադաստրային մատյաններում նշված էին որպես պետական հողեր (այդ վայրերում բրինձը գյուղատնտեսական գլխավոր կուլտուրան է): Ինչպես հայտնի է, բրնձի դաշտերը պետք է ծածկված լինեն ջրով: Բայց այն առումները, որոնցով ջուրը հասնում է դաշտերը, գտնվում էին աղաների ձեռքում, և գյուղացիները մեծ փողեր էին վճարում ջրի համար:

Այդ վիճակը պահպանվել էր տասնամյակներով: Ոչ մեկի մտքում էլ չէր անցնում գոնե մի անգամ նայել կադաստրային մատյանները՝ իմանալու համար, թե այնուամենայնիվ ում է պատկանում հողը: Իսկ աղաները հողը համարում էին իրենցը... Այդպիսի էր սուլթանների ժամանակ, այդպես էր նաև հանրապետություն օրով: Ոչինչ չէր փոխվել նաև 1960 թվականի մայիսի 27-ից հետո: Փոխվում էին կառավարությունները Անկարայում, բայց Քաղբրնձում, ինչպես և հարավարևելյան Անատոլիայի հարյուրավոր այլ գյուղերում, աղաները անամոթաբար իշխանություն էին բանեցնում գյուղացիների գլխին:

Տեղական կուլակ Չոշկունը՝ բոլոր «կուլակների կուլակը», որին ամենուրեք անվանում են «ջրերի արքա», ապօրինի կերպով յուրացրել էր առուն: Նա նույնիսկ հատուկ մարդիկ էր պահում, որոնք հսկում էին նրա դաշտերին: Ինչպես պատմում են, իր ժամանակ, դեռ Աթաթյուրքի կենդանության ժամանակ, գտնվեց տեղական ժանդարմերիայի մի համարձակ պետ, որը գյուղացիներին ծաղր ու ծանակի էնթարկելու և կամայականությունների համար մի քանի կուլակների, այդ թվում և Չոշկունին, արսորեց Դիրբեբի: Սակայն արսորը երկար չտևեց: Շուտով նրանք բուրն էլ վերադարձան, իսկ Չոշկունին սկզբում ընտրեցին անգամ ժողովրդահանրապետական կուսակցության տեղական բաժանմունքի ղեկավար, իսկ այնուհետև՝ նաև ղեկուստատ: Բացի դրանից, նա գլխավորեց բրնձի ցանքի հանձնաժողովը Քաղբրնձում: Որպես աղեցիկ մարդ, նա մի անգամ իր մոտ է կանչում տեղական իշխանության ներկայացուցիչներին և նրանցից ստանում է հողին տիրելու «օրինական» իրավունք: Իսկ երբ հարմար առիթ եղավ, նա յուրացրեց նաև առուն և ամբարտակ կառուցեց նրա վրա: Գալով Քաղբրնձ, Մեհմեդ Զանը Չոշկունից խեց առուն և չափավոր վճարով վարձով տվեց գյուղացիներին: Ավելին. նա առհասարակ վերացրեց աղայի մենաշնորհը ջրի նկատ-

մամբ, տեղական վարչության հաշվին երեք ամբարտակ կառուցելով գետակի վրա: Սա է նրա կատարած ամբողջ գործը: Միայն այդ է Մեհմեդ Զանի «Հեղափոխական» գործունեությունը, որի համար նրան հետագայում անվանեցին ծայրահեղական: Նա չի կատարել ոչ մի այնպիսի բան, որ նախատեսված չլիներ թուրքական բուրժուական հանրապետության իրավունքով: Նա նույնիսկ չթույլատրեց գյուղացիներին ձրի օգտվել ջրից:

Նոր տանուտերի նկատմամբ ատելությունը լցվեցին հարուստները: Սկզբում նրանք որոշեցին, որ նա, երևի, աշխատում է իրեն թանկ ծախել: Եվ նրանք որոշեցին հաշվի չառնել ծախսերը: Նրանց համար դժվար չէր այդ բանն անել, քանի որ նրանց յուրացրած հողի յուրաքանչյուր դոնյումը նրանց տալիս էր 600-ական թուրքական լիրա մաքուր եկամուտ, իսկ Չոշկունը, որը յուրացրել էր տասը հազար դոնյում հող, ընդհանրապես ստանում էր վեց միլիոն լիրա: Նշանակում է, քայմաքամին հարկավոր է գնել, ինչքան էլ դա արժենա: Բայց, օ՜ հրաշք, Մեհմեդ Զանր անկաշառ գտնվեց: Չօգնեցին ո՛չ հրավերները Ադանայի ամենաթանկ գիշերային ռեստորանները, ո՛չ սպառնալիքները, ո՛չ վարձկան բանդիտները: Մեհմեդ Զանր մոբիլիզացրեց տեղական ժանդարմերիային, որպեսզի սա պահպանի իր կյանքը՝ որպես կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչ:

Չոշկունը և նրա ընկերները վախեցան անձամբ հաշվեհարդար տեսնել քայմաքամի հետ. դրանից բանտի հոտ էր գալիս: Նրանք գտան ավելի անվտանգ, և գլխավորը՝ ավելի արդյունավետ միջոց. Չոշկունը իզուր չէր, որ ֆինանսավորում էր իր փեսայի՝ տեղական հարուստ թուփալօղլուի ողդու նախընտրական կամպանիան: Նրա փեսան նախ դարձավ դեպուտատ արդարության կուսակցությունից, իսկ ապա նաև մինիստր՝ Ինենյուի կռալիցիոն կառավարությունում: Աները՝ ժողովրդահանրապետական կուսակցության գործիչ, իսկ փեսան՝ դեպուտատ արդարության կուսակցությունից: Ինչ կա որ, դա միայն ապացուցում է, որ նահանգներում խոր տարածայնություններ չեն եղել այդ երկու հակամարտ կուսակցությունների ներկայացուցիչների միջև: Չոշկունի փեսան Քաղըլլիի կուլակների միակ ներկայացուցիչը չէր մեջլիսում: Ինչպես գրում էր «Յոն» ժուռնալը, կուլակներն այնտեղ ունեին հինգ ներկայացուցիչ. երեքը ներկայացնում էին ար-

դարձության կուսակցությունը, իսկ երկուսը՝ ժողովրդահանրապետականը:

Ինչպես ցույց տվեց Մեհմեդ Զանի գործը, աղաների քաղաքական կապերը հատուցվեցին հարյուրապատիկ: Այդ բանը պարզ դարձավ, երբ Չոշկունը և մինիստր Թոփալօղլուի երեք եղբայրները սկսեցին ստորագրություններ հավաքել խնդրագրի համար, պահանջելով Մեհմեդ Զանին հանել այն հիման վրա, որ նա իբր շարաշահել է իր պաշտոնական դիրքը (շապացուցված մեղադրանքներից մեկն էլ այն էր, որ Մեհմեդ Զանը իբր յուրացրել է 500 լիրա... կոստյում կարելու համար): Երբ հավաքվել էին անհրաժեշտ քանակությամբ ստորագրություններ, նույն Չոշկունի գլխավորած պատվիրակությունը մեկնեց Անկարա: Իսկ մայրաքաղաքում ամեն ինչ ընթացավ յուզի նման: Շուտով Քաղըրլի եկավ հատուկ հանձնաժողով, որը խոսակցություն ունեցավ ոչ թե տանուտների, այլ նրա հակառակորդների հետ: Եվ ի՞նչ որոշեց հանձնաժողովը: Անմիջապես ետ կանչել Մեհմեդ Զանին: Ի դեպ, նա այդ բանի մասին իմացավ ոչ թե պաշտոնական ճանապարհով, այլ կուլակներից, որոնք Անկարայից վերադառնալուց հետո բարձրաձայն պարծնեում էին, որ այդ իրենք են հաջողացրել նրան հեռացնել: Քանի որ նա մեղնից խլել է հողը և տվել ուրիշներին, — ասացին այդ պատվիրակները «Միլլիյեթ» թերթի թղթակցին, — նա պետք է հեռանար մեղանից»: Մի անգամ կեսգիշերին գալիս է նոր քայմաքամ և պահանջում, որ Մեհմեդ Զանը անմիջապես հեռանա: Վերջինիս այնուամենայնիվ հաջողվում է մի բանի ծամ խնդրել հավաքվելու համար, և նա գլուղը թողնում է առավոտյան ծամը յոթին՝ Չոշկունի ու նրա ընկերների ծաղրական հայացքների ուղեկցությամբ:

Սրանով կարելի կլիներ վերջակետ դնել Մեհմեդ Զանի սլատմությունը, ինչպես ջրի մի կաթիլի մեջ, արտացոլում է աղաների իշխանության մեխանիզմը Անատոլիայի հարավում և հարավ-արևելքում: Մնում է միայն ավելացնել, որ նրա հեռանալուց հետո էլ Չոշկունը նորից գլխավորեց բրնձի ցանքի հանձնաժողովը Քաղըրլիում: Եվ ամեն ինչ շարունակվեց առաջվա նման:

Միայն մի բան էր նորը՝ Մեհմեդ Զանի գործը հայտնի դարձավ ամբողջ Թուրքիային: Մամուլը վրդովված էր: Անվերջ բողոքներ էին ստացվում: Նրա գործը հարցապնդման առարկա դարձավ մեջլիսում: Այս ամենը տեղի ունեցավ հեղաշրջումից

ընդամենը երկու տարի հետո, և մարդիկ դեռ հույս ունեին...
Բայց, այնուամենայնիվ, Մեհմեդ Զանը այլևս Քաղըրլի չվերա-
դարձավ:

Ինչը կարող է ավելի լավ իշխուստորացիա լինել, քան այս
պատմությունը, հավանաբար, փոքր-ինչ շափաղանցրած, բայց
միանգամայն համոզիչ այն բնորոշման համար, որ տվել է թուր-
քական դեմոկրատիային «Օնջու» ժուռնալը. «Թուրքական դեմո-
կրատիան եվրոպական տերմին է, որը նշանակում է աղա-
ների իշխանութուն»:

ՅԱՀՄԱԲ ՔԵՄԱԼԸ ԵՎ ՌԻՐԻՇՆԵՐ

Մեհմեդ Զանի հետ տեղի ունեցած սկանդալից հետո մի
տարի էլ չէր անցել, երբ աչքովս ընկավ (գերմաներեն թարգ-
մանությամբ) թուրք ամենահայտնի երիտասարդ գրողներից մե-
կի՝ Յաշար Քեմալի «Թիթեղատուփը» գրքույկը: Ես կարդացի
այդ գրքույկը և ապշեցի: Աշխույժ ու խելացի գրված վիպակը
կարծես նույն քայմաքամի պատմությունն է Քաղըրլիից: Ճիշտ
է, գյուղը Յաշարի մոտ այլ կերպ է կոչվում, բայց նույնպես
գտնվում է Ադանայից ոչ հեռու: Ուրիշ անուններ են կրում նաև
վիպակի հերոսները, բայց որքան նման են իրենք՝ դեպքերը:
Յաշարի վիպակը մի պատմություն է երիտասարդ քայմաքամի
ճակատագրի մասին, որն արդարության համար պայքարի մեջ
է մտնում գյուղական աղաների դեմ. նա արգելում է նրանց
ջուրը շուռ տալ Սափրուն գետից՝ իրենց բրնձի դաշտերը ջրելու
համար: Գետն էլ է նույնը... Քայմաքամին կաշառելու տեսա-
րանն էլ... Ինչպես և Այանքում, Յաշարի քայմաքամի պայքարն
էլ ոչ մի արդյունք չտվեց. նա տանուլ տվեց և ստիպված էր հե-
ռանալ գյուղից: Գյուղից հեռանալիս նա լսում է, թե ինչպես իր
հտեից խլացուցիչ կերպով թմբկահարում են թիթեղատուփերը:
Դա նշանակում է, որ ավելի լավ կլինի, որ նա այդ գյուղում
այլևս չերևա...

Երբ ես կարդացի այդ գիրքը, զարմացա, թե թուրք գրակա-
նությունը որքան արագ է արձագանքում այն իրադարձություն-
ներին, որոնք խոտովել են երկրի հասարակական կարծիքը: Զե ու
դեռ մի տարի էլ չի անցել, և արդեն գրվել է գրքույկ և անգամ
թարգմանվել ուրիշ լեզվով: Ինձ համար դա երկրի հրատապ, կեն-

սական պրոբլեմների արտացոլման օրինակ է գրականության մեջ:

Իսկ երբ ես ավելի լավ ծանոթացա թուրք գրականությանը և մի քանի թուրք գրողների հետ, ավելի ևս ամրապնդվեց իմ այդ կարծիքը: Երբ 1965 թվականին Ստամբուլի ավանգարդիստական թատրոններից մեկը բեմադրեց «Թիթևդատուփ» պիեսը ըստ Յաշար Քեմալի վիպակի, ես էլ ավելի ապշեցուցիչ բաներ իմացա: Մեհմեդ Զանի պատմությունը տեղի է ունեցել 1962 թվականին, իսկ Յաշար Քեմալը վիպակը գրել է 1954 թվականին: Կա՞ արդյոք մեկ ուրիշ երկիր ևս, որտեղ գրականությունը ոչ միայն արտացոլում է իրականությունը, այլև կանխագուշակում իրադարձությունները:

Իհարկե, Յաշար Քեմալը պայծառատես չէր: Նշված փաստը միայն վկայում է Թուրքիայում նման դեպքերի տիպականության մասին: Ինքը՝ գրողը իր պիեսի բեմադրության կապակցությամբ «Յոն» ժուռնալին տված հարցազրույցում ասել է. «Մինչև իմ գիրքը գրելը, ես առնվազն չորս անգամ ականատես եմ եղել նման դեպքերի Ադանայի մոտ՝ իմ հարազատ վայրերում: Եվ այն բանից հետո, երբ գրքույկը արդեն լույս էր տեսել, տեղի ունեցավ բոլորին հայտնի պատմությունը Մեհմեդ Զանի հետ»:

Յաշար Քեմալը ծնվել է Ադանայի շրջակայքում 1922 թվականին: Ազգությամբ քուրդ է, բայց գրում է միայն թուրքերեն: Նա պարծենում էր ժամանակին Թուրքիայի արևելքից դեպի հարավ փոխադրված իր տոհմի «ավազակային» ավանդույթներով: Նրա հայրը սպանվել էր գյուղացիական խռովություններից մեկի ժամանակ: Երեխա ժամանակ Յաշարը տանը խոսում էր քրդերեն և դպրոցում միայն սովորեց թուրքերեն և հիմա նա բառիս բուն իմաստով թուրք գրող է: Յաշար Քեմալի կյանքի ուղին տիպական է ժողովրդի ժոցից, ելած գրողների համար: Օրվա հացի համար նա պատահած ամեն տեսակ գործ էլ արել է: Եղել է գյուղատնտեսական բանվոր, բրնձի դաշտերում ջրի բաշխման գործակալ: Եղել է հասարակական գրագիր և որոշ վճարով գրամեքենայով բողոքներ, դիմումներ ու խնդրանքներ էր մեքենադրում: Վերջապես, 1951 թվականին նա «Ջումհուրիյեթ» թերթում հրապարակեց ռեպորտաժների մի շարք, որի համար ստացավ առաջին մրցանակ: Դա գրողի նրա կենսագրության սկիզբն էր: Նրա վաղ շրջանի վեպը խռովարար ու լեռների ավազակ գյուղացիական տղա Մեմեդի մասին տարածվեց 40

Հաղար օրինակ տպաքանակով, իսկ 1956 թվականին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն այն ճանաչեց տարվա լավագույն վեպը, որն անմիջապես թարգմանվեց բազմաթիվ լեզուներով¹:

Ավելի ուշ իր այդ առաջին վեպի մասին Յաշար Քեմալը խոսում էր որպես ոչ կատարյալ գրքի մասին. նա տեսնում էր դրա թերությունները: Նրա հետագա ստեղծագործությունները գլուղական թեմայով արդեն ավելի հասուն են: Նրա գրքերը հրատարակվում են մեծ տպաքանակներով, իսկ վերջին երկու վեպերը վերածվել են պիեսների և բեմադրվում են թատրոնում: Այդ պիեսներից մեկի կատարման համար թուրքական թատերախումբը մրցանակ ստացավ Նանսիի միջազգային թատերական Ֆեստիվալում:

Յաշար Քեմալը դափնյանների վրա շահնգեց. նա ակտիվորեն զբաղվում է քաղաքական գործունեությամբ, հանդիսանում է Թուրքիայի բանվորական կուսակցության գործիչներից մեկը և կուսակցության հետ կապված հանրաճանաչ «Անտ» շաբաթաթերթի աշխատակիցը:

Սկզբում ես կարդացի Յաշար Քեմալի գրքերը, իսկ հետո միայն անձամբ ծանոթացա նրա հետ՝ աշխույժ, արագաշարժ մի մարդու, որից հորդում է կյանքի բերկրանքը: Նա ունի սև ու անհնազանդ մազեր և սև աչքեր՝ թուխ դեմքին: Նա անմիջապես արձագանքում է երկրի ամենից ավելի հրատապ քաղաքական պրոբլեմներին: Այդպիսին է նա մնացել իմ հիշողության մեջ²:

Բնական է, որ Յաշար Քեմալը միակ գրողը չէ Թուրքիայում, որն իր ստեղծագործությամբ ծառայում է ժողովրդին: Բայց նա համարվում է երիտասարդ սերնդի գրողների առավել տաղանդավոր ներկայացուցիչներից մեկը և մյուսներից ավելի շատ է հայտնի երկրի սահմաններից դուրս: Միևնույն ժամանակ նա (որոշ իմաստով) իր շրջապատի տիպիկ ներկայացուցիչն է: Ներկայումս գրեթե այն ամենը, ինչ կա արժեքավոր ժամանակակից թուրք գրականության մեջ, այսպես թե այնպես հարում է առաջադիմական լագերին, արտացոլում է հասարակության կեն-

¹ Ռուսերեն թարգմանությամբ «Тошый Мемед» վեպը հրատարակվել է 1959 թվականին (հայերեն թարգմանությամբ այն լույս է տեսել 1975 թվականին «Յաի Մեմեդ» վերնագրով:— Մանոթ. հայ. թարգմ.):

² Երբ հալածանքներ սկսվեցին առաջադիմական գրողների դեմ, Յաշար Քեմալը ես բանտ նետվեց:

սական պրոբլեմները, և առաջին հերթին թուրք գյուղացու պրոբլեմները: Հանրապետական շրջանի երիտասարդ թուրք գրողներին գրավում է ժողովրդական ստեղծագործությունը՝ ֆոլկլորը: Տնվկորի ուսումնասիրության կենտրոններ են դարձել դեռ 30-ական թվականներին ստեղծված ժողովրդական տները, որոնք փակվեցին, երբ իշխանության գլուխ անցավ դեմոկրատական կուսակցությանը: Ժողովրդական տներից մի քանիսը հրատարակում էին իրենց հանդեսները, դրանց էջերը տրամադրվում սկսնյակ հեղինակներին:

Երիտասարդ գրողների առջև այն ժամանակ ծառացավ մի խնդիր՝ ստեղծել այնպիսի մի գրականություն, որը հասկանալի լինի ժողովրդին, սնվի հասարակական կյանքի հյուսիսներով և իր ստեղծագործություններում արտացոլի անատոլիական գյուղի կյանքը: Այդ ուղղության ամենից ավելի հետևողական ներկայացուցիչներն էին Նազրմ Հիքմեթը և Սաբահատդին Ալին՝ թուրքական գյուղի մասին ռեալիստական պատմվածքների հեղինակը: Բանալից դուրս գալուց հետո Սաբահատդին Ալին փորձեց թաքնվել ոստիկանության հալածանքներից և սպանվեց 1948 թվականին թուրք-բուլղարական սահմանն անցնելիս:

Նրա ցանած սերմերը ծիլեր տվեցին: Այժմ կարելի է խոսել գրողների մի ամբողջ դպրոցի մասին, որոնք գրում են թուրք գյուղացու կարիքների ու շահագործման մասին, հողի ու ջրի համար նրա մղած պայքարի մասին, գյուղացիների քաղաք գնալու մասին: Այդ դպրոցի վառ ներկայացուցիչներից մեկը Օրխան Քեմալն է՝, որին, զժբախտաբար, ինձ չվիճակվեց անձամբ ճանաչել: Հիշում եմ, թե ինչպես ինձ հուզեց նրա «Գաշտում ծընված երեխան» վիպակը: Միայնակ կինը, առանց որևէ մեկի օգնության, ծննդաբերում է դաշտում, և ծնելուց անմիջապես հետո նորից գնում աշխատելու: Խոստովանում եմ, ես այն ժամանակ մտածեցի, որ նման սյուժեն պարզապես գրողի գրական հորինվածքն է: Սակայն ինձ պատմեցին, որ այդպիսի դեպքերը կյանքում հազվագյուտ չեն:

Բայց դրա փոխարեն ես բախտ ունեցա ժանթանալու մի այլ գրողի՝ Քեմալ Թախիրի հետ: Նա ծնվել է 1910 թվականին, պատկանում է ավագ սերնդին և համարվում է ժամանակակից ամենահայտնի արձակագիրը: Իր ստեղծագործության մեջ Թա-

¹ Օրխան Քեմալը մահացավ 1970 թվականին:

խիրը ռեալիստորեն մերկացնում է աշխատավոր ժողովրդի շահագործման մեխանիզմը: Նրա շատ ստեղծագործություններ թարգմանվել են օտար լեզուներով: 1967 թվականին լույս տեսավ նրա բաղմահատոր պատմական էպոպեան¹: 1968 թվականին դրա համար նա ստացավ Թուրքական լեզվաբանական ընկերության մրցանակը, որը շնորհվում է լեզվին վարպետորեն տիրապետելու համար: Նրա վեպերը Յաշար Քեմալի հեթաթային ֆուլկլորով տոգորված չեն. իրենց ոճով դրանք ավելի շուտ հիշեցնում են XIX դարի եվրոպական վեպերը: Նա անատոլիական գյուղի կյանքը տեսնում է «իմաստունի աչքով»: Նա այդ կյանքը ուսումնասիրում է որպես մի մտավորական, որին հայտնի են մարդկային հասարակության դարգացման օրենքները: Տաղանդավոր գրողը ստեղծում է ռեալիստական կենդանի կերպարներ իրական ամենօրյա կյանքում: Նրա հետ ունեցած զրույցներում ինձ զարմացրել էին նրա խոր գիտելիքները Թուրքիայի էկոնոմիկայի, նրա պատմության և ժամանակակից դրության մասին: Դրա հետ մեկտեղ, և սա բնորոշ է բոլոր առաջադիմական գրողների համար, նա ունի հումորի ու լավատեսության մեծ զգացում²:

Քանի որ սկսեցի խոսել հումորի մասին, չեմ կարող թեկուզ համառոտակի չպատմել հայտնի երգիծաբան գրողի մասին, որի ստեղծագործությունները գիտեն ոչ միայն Թուրքիայում, այլև արտասահմանում³: Հումորիստների միջադպյին մրցույթներում Հռոմում 1956 և 1957 թվականներին նա ստացել է առաջին մրցանակ՝ «Ոսկի արմավենու ճյուղ», իսկ 1964 թվականին Բուլղարիայում՝ «Ոսկի ողնի» մրցանակը⁴: Այժմ, երբ ես գրում եմ նրա մասին, կարծես իմ առջև տեսնում եմ ցածրահասակ, ամբակազմ Ազիզին՝ փոքր-ինչ շիլ, բարի աչքերով... Իր դավելշտներից մեկում նա գրել է, որ իրեն հաճախ ճապոնացու տեղ են ընդունում: Իր գրողի դժվարին ուղու ընթացքում, երբ, վախենալով հալածանքներից, Ազիզը ստիպված էր լինում դի-

¹ 1971 թվականին ռուսերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ էպոպեայի վեպերից մեկը՝ «Նոր կիրճը»:

² Քեմալ Թախիրը մահացել է 1973 թվականին:

³ Սովետական Միությունում ռուսերեն լեզվով լույս են տեսել նրա պատմվածքների ինը ժողովածուներ, վեպեր, պիեսներ, հեթաթայներ:

⁴ 1969 թվականին Ազիզ Նեսինը հումորիստ գրողների մրցույթում ստացավ «Կրոկոդիլ» ժուռնալի մրցանակը:

մեկու բաղմաթիվ կեղծանունների, նա ստորագրում էր նաև չինական անունով և որպես չին հեղինակ նույնիսկ մեջ էր բերված գրականության պատմության մի ֆրանսիական դասագրքում:

Նրա սուր, խորապես ժողովրդական սատիրան անխնա խաբաղանում է աղաների ու պոլիտիկանների, գործարանատերերի ու վաճառականների կաշառակերությունն ու բթամտությունը, բոլոր նրանց, ովքեր, հենվելով կրոնական մոլեռանդության վրա, հարստություն են գիշում թուրք ժողովրդի խաղաղամտության ու տգիտության հաշվին: Ազիզ Նեսինը զարմանալի բեղմնավոր գրող է: Նա հրատարակել է պատմվածքների ավելի քան երեսուն ժողովածու, մի քանի պիես և վեց վիպակ: Նրա ստեղծագործությունները թարգմանվել են շատ լեզուներով, իսկ պիեսները բեմադրվում են ԳԴՀ-ում և ԱՄՆ-ում:

Այդ ամենը Ազիզ Նեսինը հեշտությամբ ձեռք չի բերել: Նա ծնվել է 1915 թվականին: Աղքատ քնտանիքների բաղմաթիվ զավակների նման, Ազիզի կյանքի ուղու առաջին աստիճանը եղել է զինվորական դպրոցը Ստամբուլում: Սակայն զինվորական ցածր աստիճանավորն այդ դպրոցից դուրս բերեց ոչ թե գեներալի ուսադիրների հասնելու ցանկություն, այլ խոր առեղծվածային դեպի միլիտարիզմը, զինվորական խառավարժությունը, որի մասին նա հետագայում բազմիցս գրել է իր պատմվածքներում: Հենց այն թվականին, երբ նա ավարտեց դպրոցը, հրապարակվեց Քեմալի հրամանագիրը ազգանունների մասին: Ազիզը որպես ազգանուն քնտրեց երկու բառ՝ «Նե սին», այսինքն՝ «ինչ ես», «ով ես»... «Այդ ժամանակից սկսած ամեն անգամ, երբ ես լսում եմ իմ սեփական ազգանունը, ինձ հարց եմ տալիս, թե ես իրոք ա՞յն մարդն եմ, որպիսին պարտավոր եմ լինել», — մի անգամ ասել է Ազիզ Նեսինը ռադիոյով ունեցած իր ելույթում:

Պատասխանը միշտ կարող է լինել միևնույնը: Ազիզ Նեսինը երբեք չէր հղիվել իր քնտրած ուղուց և հավատարիմ կերպով ծառայում է իր ժողովրդին: Դա հեշտ բան չէր: Նախքան գրող դառնալը նա փորձել է բաղմապիսի պրոֆեսիաներ և ամենօրյա վաստակի ետեից ընկած շփվել է բանվորների, գյուղացիների, արհեստավորների հետ, որոնց կյանքն ու իղձերը նա հետագայում այնքան վարպետորեն է նկարագրել իր պատմվածքներում: Նրան չընկճեցին ո՛չ հալածանքները, ո՛չ ոստիկանության հետապնդումները: Իսկ նրան հալածել են միշտ, անկախ կառավարությունների ու ռեժիմների փոփոխումից՝ և՛ պատերազմը վերջա-

Նախուց անմիջապես հետո, և՛ Մենդերեսի օրով, և՛ 1960 թվականի մայիսի 27-ի հեղաշրջումից հետո: Մի քանի անգամ հետադիմական տարրերը ավերել են երգիծական այն ժուռնալների խմբագրությունները, որոնց աշխատակցում էր նա: Բայց նա անձնատուր չեղավ: Իր կծու սատիրայով նա հարվածներ է հասցնում բոլոր նրանց, ովքեր փորձում են ընկճել իրեն, իսկ իր հետ միասին նաև իր բազմամիլիոն հայրենակիցներին...

1961 թվականին ուսերեն լեզվով լույս տեսած «Եթե ես կին լինեի» պատմվածքների ժողովածուի առաջարանում Ազիզ Նեսինը հետևյալ կերպ է բնութագրում թուրքական սատիրան.

«Թուրքական սատիրայի առանձնահատկությունն այն է, որ նա ժողովրդի կողմն է և ծառայում է ժողովրդին... Նասրեդին հոջայի և Բեկտաշիի բոլոր անեկդոտները... բարոյականի պայքարն է ընդդեմ անբարոյականության, ճշմարտության պայքարը կեղծիքի դեմ, անկեղծության հաղթանակը երկերեսանիության նկատմամբ, լայնախոհության հաղթանակը նեղմտության նկատմամբ, նորի հարձակումը հնի դեմ, առաջադիմության հարձակումը հետամնացության դեմ... Եվ այդ պատճառով էլ թուրքական սատիրայի էությունը առողջ է: Հենց այդ պատճառով էլ այն անցնում է սերնդից սերունդ, չենթարկվելով ժամանակի փայթալիչ ներգործությանը»:

Ինձ բախտ է վիճակվել 1967 թվականին ներկա գտնվելու Ազիզ Նեսինի հրապարակային դասախոսությանը թուրք գրականագետների միությունում՝ Ստամբուլում, նվիրված իր հոգևոր նախորդ Նասրեդին հոջայի ստեղծագործությանը: Այդ թեմայի շուրջը դասախոսի դերում անհնարին կլինեի պատկերացնել մեկ այլ մարդու: Նեսինը թուրքական սատիրայի ժողովրդական ավանդույթի ուղղակի շարունակողն է, սատիրա, որի սկիզբն է դրել XIII դարի առասպելական իմաստունը:

Կցանկանայի այստեղ պատմել արվեստի բոլորովին մի այլ տիպի գործչի մասին: Երբ նրան տեսա առաջին անգամ, ինձ զարմացրեց նրա էկզոտիկ արտաքինը: Նրա երկար, խիտ, գանգուր մազերը, փարթամ մորուքն ու բեղերը, թուխ դեմքը սև, փուր մազերը, փարթամ մորուքն ու բեղերը, թուխ դեմքը սև, խոստում աչքերով, ոչ բարձրահասակ մարմինը թուրքիայի արևմտյան ժողովրդի կրած հագուստով. մի խոսքով նրա ամբողջ տոնավաճառային տեսքը սենսացիա էր առաջացնում Անկարայի փողոցներում, չնայած դժվար է մայրաքաղաքը զարմացնել արև-

վելյան էկզոտիկայով: Միշտ անբաժան կերպով նրա հետ է կինը՝ Գյուլյուշահը («վարդերի թագուհին»), նուրբ դեմքով, ոսկով ասեղնագործված վաղեմի զգեստով:

Ավելի ուշ միայն ես իմացա, որ աշուղ Իհսանին (այդպես է նրա անունը) ոչ թե կրկեսի գերասան է, այլ բանաստեղծ: Ավելի ճիշտ՝ թափառաշրջիկ գուսան, որը կարծես միջնադարից փոխադրվել է XX դարի կեսերը... Միայն, եթե միջնադարյան գուսանները գովերգում էին երևելի տիկնանց գեղեցկությունը, աշուղ Իհսանին փառաբանում է իր երգերում իր հայրենիքի գեղեցկությունը և իր ժողովրդի աղքատությունը, երգում է նրա ուրախություններն ու վշտերը...

Պոեզիան նրա տարերքն է, նրա աստվածը: Նրա անունը, ավելի ճիշտ այն, ինչ նա վերցրել է իրեն անուն՝ աշուղ բառը, նշանակում է «սիրով վառված», «սիրահարված»... պոեզիային: Իրականում նրա անունը Իհսանի է: Ինչ վերաբերում է ազգանվանը, ոչ ոք այն չգիտե, թեև նրա ինքնությունը վկայականում անպայման ինչ-որ մի ազգանուն գրված կլինի: Իհսանին լուկ մեկն է բաղմամբիվ՝ աշուղներից՝ ժամանակակից թուրք գուսաններից, բանաստեղծներից ու միաժամանակ կատարողներից, որոնք ժողովրդական երգերի կենդանի աղբյուրը հարստացնում են հարազատության անկրկնելի ոճ ունեցող ստեղծագործություններով, կողմնակի ազդեցություններից անաղբատ մնացած արտահայտման խոր արտիստիզմով: Ասենք կարելի է ընդհանրապես խոսել ինչ-որ ազդեցությունների մասին մի մարդու վրա, որը ոչինչ չի կարդում այն պարզ պատճառով, որ վերջերս է միայն կարդալ սովորել: Իր առաջին ստեղծագործությունները նա թելադրում էր Գյուլյուշահին, որը, թեև ծուռտիկ-մուռտիկ ձեռագրով, բայց կարողանում էր դրանք արտահայտել թղթի վրա: Հենց նա էլ ամուսնուն գրագիտություն է սովորեցրել: Հիմա Իհսանին էլ մի կերպ կարող է գրել և կարդալ օրվա լեթթերը: Դրանով էլ վերջանում է նրա ծանոթությունը տապալիր խոսքի հետ...

Իհսանին ծնվել է Թուրքիայի արևելքում՝ Դիարբեքիրից ոչ հեռու: Նրա հայրը եղել է քուրդ ցեղապետ և զբաղվում էր մաքսանենգությամբ: Իհսանին դպրոց երբեք չի հաճախել. նրանց ընտանիքը միշտ ապրել է կարիքի մեջ և թափառումներով, բայց դրա փոխարեն նա ամենափոքր տարիքից հորինել է երգեր ու երգել է դրանք: Ո՞վ դիտե, գուցե նա երեխա ժամանակ

լսել է աշուղների ու բանաստեղծների երգերը և դրանց ազդեցության տակ ինքն էլ է սկսել հորինել: Նա 13 տարեկան էր, երբ սկսեց թափառաշրջիկի կյանք վարել Արևելյան Անատոլիայում, որտեղ ապրում են քրդեր ու թուրքեր, և իրանին սահմանակից շրջաններում: Այնուհետև նա գնում է Թուրքիայի արևելյան մասը, որտեղ հանդիպում է իր «վարդերի թագուհուն», որն ավարտել էր գյուղական տարրական դպրոցը և որը հետագայում դարձավ նրա կինը: Կինը նրան գրագիտություն սովորեցրեց, իսկ ինքը նրան՝ երգել ու նվագել սազ, կիթառ հիշեցնող այդ ժողովրդական երաժշտական գործիքը: Նվ հիմա նրանք բոլորը միասին՝ ինքը, կինը և տխուր սև աչքերով փոքրիկ Ղարիբը ամիսներով շրջում են Թուրքիայում սազը ձեռքներին (որդին ևս սազ ունի, նա էլ է երգում) և Իհսանիի ստեղծագործությունների բարակ գրքույկների կապոցներն ուսերին: Նրանք կանգ են առնում գյուղերում և փոքրիկ քաղաքներում, երգում են ժողովրդի ճակատագրի ու դառը բախտի մասին, և դա կերակրում է նրանց: Չմեղը նրանք ապրում են Անկարայում:

Ես նրանց մոտ հյուր եմ եղել. նրանց տունը գտնվում է Քեչիօբեն թաղում, որտեղ ապրում է հասարակ ժողովուրդը: Նրանք ինձ հյուրասիրեցին իսկական թուրքական կերակրով՝ հասարակ ու շատ համեղ ճաշատեսակներով, և ես զարմացել էի, թե ինչպիսի բնատուր, հիրավի արքայական արժանապատվությամբ էր Գյուլյուշահը հրավիրում համեստ սեղանին: Իսկ հետո հյուրասենյակում պատի մոտ դրված և բարձերով ու գունավոր գորգով ծածկված թախտին նստած ես լսում էի մարգարի ոգեշունչ դեմքով այդ մարդու նվագը:

Նրա աչքերի մեջ հայտնվում է կրոնական մտասուզություն, երբ նա վերցնում է իր սազը: Նրա մատների տակից հոսում է արևելյան միապաղաղ մեղեդին: Նրա շրթունքներից թռչում են բառեր՝ ոչ այն է ռեչիտատիվ, ոչ այն է երգ: Իհսանին ունի ուժեղ, կրծքային, ցածր ձայն: Չեղ ապշեցնում է այդ բնածին արտիստի բառը: Ես հնչյունի ներդաշնակությունը, երգացանկի հարստությունը, և նրան չի էլ կարելի ինքնուս անվանել, քանի որ նա երբեք չի սովորել ո՛չ ոտանավորներ գրել, ո՛չ երաժշտություն հորինել: Նա սովորել է բառեր գրել, բայց երաժշտությունը նուրբագրել չի կարող: Նա անգիր հիշում է եղանակով ու թեմատիկայով բազմապիսի իր բոլոր ոտանավոր-երգերը: Առանձնապես նրբին են քրդական սիրային եղանակները: Այդ երգերում պատմ-

վում է գյուղական պատանու սիրո մասին, աղայի որդու կողմից առևանգված գյուղացի աղջկա դժբախտ ճակատագրի մասին։ Դրանք արտահայտում են բանվորի տրտունջը, որը չի կարողացել աշխատանք ձարել և խոստովանվել է բանաստեղծին։ Փոփոխվում են երգերի ութմերը, բայց Իհսանի դեմքը պահպանում է անփոփոխ ոգեշունչ արտահայտությունը։ Յուրաքանչյուր երգից հետո նա ծիսական շարժումով, ինչպես դարեր շարունակ արել են անասողիական գուսանները, նա համբուրում է իր սաղը։ Եվ նույնիսկ այնպիսի երգից հետո, որը ոչ միայն ոչ մի ընդհանուր բան չունի կրոնի հետ, այլ կարծես մարդու վեճն է աստծո դեմ։ «Ինչու ես պետք է մեռնեմ, իսկ դու շես մեռնում», — դիմում է նա Ալլահին, իսկ երգի վերջում ասում է. «Ես հիմա հասկացել եմ. քանի որ իմ գլխին աստված կա, իսկ քո գլխին աստված չկա, ուստի դու անմահ ես»։

Նրա երգերի սյուժեների բազմազանությունը Իհսանի ստեղծագործական ուղու մի յուրատեսակ չափանիշ են։ Մինչև 1960 թվականը նա, ինչպես մի ժամանակ արքունական երգիչները, գովերգում էր աշխարհիս ուժեղներին։ Նա այն ժամանակ մոգաչիկ աշուղ էր, և նրա մոտ շնորհ էր արել յուրեղիդենտ Բայարը։ Այն ժամանակվա կառավարող վերնախավը նրան օգտագործում էր իր քաղաքական նպատակների համար։ Բայց դա երկար չտևեց։ Ոչ առանց մտավորականների ընտրանիի՝ աղղեցություն, որը նրան վերցրեց իր հովանավորության տակ, Իհսանին վերադարձավ իր սեփական թեմատիկային՝ ժողովրդի մասին և ժողովրդի համար ստեղծած ոտանավորներին։ Նա դարձավ ընչադուրկ բանվորների, բայց գլխավորը՝ ընչադուրկ գյուղացիների երգիչը։ Նրա ոտանավորների վերջին գրքույկը կոչվում է «Աղալը դյունյա»՝ «Աղաների աշխարհը»։

Միայն այժմ նրա տաղանդը վերստին փայլեց իր ամբողջ ուժով. նա գործիք է դառնում երկրի հետադիմական և առաջադիմական ուժերի միջև մղվող քաղաքական պայքարում։ Նրա երկերը լայն ժողովրդականություն ձեռք բերեցին առանձնապես ուսանող երիտասարդության շրջանում։ Նա հաճախ ելույթներ է տնենում հրապարակորեն և բեմի վրա էլ իրեն պահում է այնպես, ինչպես տանը։ Նա ինքն է հայտարարում իր երգերի մասին և շատ շուտ կոնտակտ ստեղծում դահլիճի հետ։ Բեմից դեպի դահլիճ են թռչում նրա «Յաքընդըր» («Մոտ է») պոեմի կեր-

քոտ բառերը: Զորեղ ուխտով, որ կարծես դուքում են հազարա-
վոր ոտքեր, կատարվում է մի երգ այն մասին, որ արդեն մոտ
է այն պահը, երբ ճնշվածներն ու ընչազուրկները հաշիվ կներ-
կայացնեն իրենց տառապանքների համար և կընտրեն իրենց
սեփական մեջլիսը՝ աշխատանքից կոշտացած ձեռքեր ունեցող
մարդկանց մեջլիսը: Նա այդ երգը կատարում է անընդմեջ ծա-
փահարությունների ուղեկցությամբ, ինչպես նաև «Բալթա»
(«Կացին») երգը, որը կարծես խոսակցություն է մի դուռացու
հետ, որը կացինն է սրում՝ իր իրավունքների համար պայքարի
ուղի հարթելու նպատակով:

Այդ երգերի համար հաշիվ ներկայացրին իշխանությունները:
1966 թվականի սկզբին բանաստեղծին դատի տվեցին տխրա-
հուշակ կոմունիստական գործունեության համար: Մորուքավոր
գուսանը դատարան ներկայացավ իր սազով, որից երբեք չի
բաժանվում. նրա հետ դատարան եկան նաև նրա կինն ու երկու
որդիները, որոնք նույնպես ձեռքներին սազ էին բռնել: «Ես ըն-
դամենը միայն ժողովրդական բանաստեղծ եմ,— պատասխա-
նում էր նա դատարանում իր նոր բանաստեղծության խոսքե-
րով,— իմ մեղքը միայն այն է, որ ես երգեր եմ երգում»: Չնա-
յած դրան, Իհսանին դատապարտեցին բանտարկության: Սակայն
յի երկու ամիս հետո բարձրագույն ինստանցիայի դատարանը
նրան ազատ արձակեց, նրա ստեղծագործության մեջ չգտնելով
հանցակազմ: Դժբախտաբար, բանտում խուզել էին նրա փար-
թամ մազերն ու մորուքը:

Բայց մորուքը սկսեց աստիճանաբար աճել, իսկ Իհսանին
շարունակում է իր ինքնօրինակ տաղանդով ծառայել թուրք ժո-
ղովրդին:

ՆԱԶԸՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՄԱՀԻՅ ՀԵՏՈ

Ես մտադիր չեմ խոսելու նաղըմի ստեղծագործության մա-
սին. այդ բանը կարող է համարձակվել անել միայն գրաքննա-
դատը: Բայց ինչպե՞ս Թուրքիայի վերաբերյալ աշխատության մեջ
հատուկ գլուխ չնվիրեմ այդ թուրք մեծ բանաստեղծին, որը
պատկանում է մեր դարաշրջանի համաաշխարհային պոեզիայի
ավանգարդին:

Նրա պոեզիան, բոլոր մեծերն էլ ժողովրդական ստեղծագոր-
ծությունից, առանձնապես հարազատ է մեզ՝ լեհերիս համար:

Նա լեհական ապստամբության մասնակից Կոնստանտին Բո-
ժենցկու ծոռն էր. Բոժենցկին իր ժամանակ ապաստան էր գտել
Օսմանյան կայսրությունում և Մուստաֆա Զեյլախտոկին փաշա
անվան տակ հռչակ էր ձեռք բերել որպես խիզախ զորապետ և
թուրքերի պատմության վերաբերյալ հետազոտության հեղի-
նակ...

Նազըմի կյանքի սկզբնական ուղին տիպական էր ազնվական
ընտանիքի զավակի համար: Բանաստեղծի համար առաջին
ցնցումը հղավ Թուրքիայի պարտությունը 1914 թվականի առա-
ջին համաշխարհային պատերազմում և քեմալական ազատա-
գրական շարժման սկզբնավորումը: Ստամբուլի ռազմածովային
դպրոցի երիտասարդ ունկնդիրը ոտքով անցել է իր ամբողջ
Անատոլիայով, որպեսզի միանա Քեմալի ժողովրդական ջոկատ-
ներին, որոնք պետք է ազատություն բերեին Անատոլիային:

Նրանց պայքարից ծնված Թուրքական հանրապետությունը
անատոլիացի չքավոր մասսաների ազատագրության նախա-
նշանը չհղավ: Այդ ժամանակից սկսած Նազըմի թե քաղաքական
և թե գրական ամբողջ գործունեությունը հակված է դեպի ձախ
շարժումը: Երկրում ուժեղանում են ճնշումները: 1938 թվակա-
նին, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին,
Նազըմը ռազմական դպրոցի մի ունկնդրի հետ ունեցած խո-
սակցության ժամանակ արտահայտվել էր ֆաշիզմի վտանգի մա-
սին, և դա բավական հղավ, որպեսզի նրան դատապարտեն
տասնհինգ տարվա բանտարկության՝ իբր «բանակում խռովու-
թյուն սաղորդու համար»: Գլխավոր ապացույցն էին դպրոցում
խուզարկության ժամանակ գտնված նրա բանաստեղծություննե-
րի ժողովածուները... Այդ թվականից սկսվում է բանաստեղծի
«Գողգոթան»: Նա ճաշակում է բանտի հացի համը Թուրքական
տարբեր քաղաքների բազում բանտերում: Նրա հետ տեղի է
ունենում մի աննախադեպ պատմություն. բանտում նստած բա-
նաստեղծի դեմ սկսված առաջին դատավարությունը վերջանա-
լուց մի քանի ամիս հետո սկսվում է մի նոր դատ այն հիման
վրա, որ նրա բանաստեղծությունները կարդացել են նաև նա-
վատորմի կրտսեր սպաները: Նրան դատապարտում են ևս
տասնհինգ տարվա բանտարկության: Հիբմեթի նկատմամբ դա-
տավարությունը դատական հաշվհարդարի մի կլասիկ օրինակ
էր: «Դա մի ցուցադրական դատավարություն էր ահաբեկչու
համար».— իր հուշերում հետագայում գրում է Նազըմի բան-

տալին ընկեր Այգեմիրը: Իսկ բանաստեղծի փաստաբան Նազիհին իր հարցազրույցներից մեկում Նազըմին անվանեց «քավության նոխադ»:

Իր բանտարկության մեծագույն մասը Նազըմը անցկացրել է Բուրսայի բանտում: Այստեղ նա գրել է գեղեցիկ բանաստեղծություններ, որոնք տողորված են ջերմ սիրով գեպի Անատոլիան, գեպի հասարակ թուրքը, համերաշխության՝ նրա պայքարի հետ: Բանտում նա ավարտել է «Մարդկային համայնապատկեր» էպոպեան և աշխարհին պարզել սիրային քնարերգության գեղեցկագույն մի օրինակ՝ «Նամակ կոշս»:
Ողջ-ողջ թաղված բանաստեղծի ոտանավորները, որոնք, չնայած հալածանքներին, տողորված են վյանքի անսքող բերկրանքով, ոգեշնչում են դժբախտության նրա ընկերներին:

Պատերազմը մոտենում էր ավարտին, իսկ Նազըմը դեռևս մնում էր բանտախցում: Սակայն բերնից-բերան հաղորդվող նրա բանաստեղծությունները հայտնի դարձան ոչ միայն Թուրքիայում, այլև ուրիշ երկրներում: Ամենուրեք բողոքի ձայն էր լսվում դատավճիռը վերանայելու օգտին: Հիքմեթի գործը համեմատում էին Գրեյֆուսի գործի հետ: Այդ պահանջները հատկապես ուժեղացան հիտլերիզմի դեմ տարված հաղթանակից հետո: Ֆրանսիայում ստեղծվում է Նազըմի ազատագրության կոմիտե բանաստեղծ Տրիստան Տյարայի գլխավորությամբ: Բայց թուրքական իշխանությունները մնում են խուլ բողոքների հանդեպ: 1950 թվականին Նազըմը ի նշան բողոքի հացագուլ է հայտարարում, որի ժամանակ նիհարում է 18 կիլոգրամով: Հենց այդ ժամանակ էլ, 1950 թվականին, Նազըմը պարզատրվում է հաղադության միջազգային մրցանակով և ընտրվում հաղադության համաշխարհային խորհրդի բյուրոյի անդամ:

Հասարակայնության ճնշման տակ թուրքական իշխանությունները վերջ ի վերջո վերանայեցին իրենց վճիռը: Հիվանդ ու հացապուլից թուլացած Նազըմը 1950 թվականին ազատ է արձակվում: Սակայն հալածանքները շարունակվում են: Նրան շրջապատում են լրտեսներով, որոնք ոչ մի վայրկյան նրան աչքից պատում են լրտեսներով, որոնք ոչ մի վայրկյան նրան աչքից պատում են լրտեսներով: Եվ չնայած նա ուներ սպայի կոշում, նրան գիր է ստանում: Եվ չնայած նա ուներ սպայի կոշում, նրան ցանկանում են դորակոչել որպես հասարակ զինվորի, որպեսզի քշեն մի հեռավոր վայր երկրի արևելքում և այնտեղ ցանկացած պատրվակով անպատիժ կերպով հաշվհարդար տեսնեն նրա

հետ: Նման նախադեպեր արդեն եղել են, և նազըմը հատկա-
նում էր, թե դա ինչ է սպառնում իրեն: Գաղտնի կերպով թող-
նելով Թուրքիան, նա 1951 թվականին զալիս է Սովետական
Միություն: Նա հաճախ է լինում Վարշավայում: Ընդհանրապես
շատ է ճանապարհորդում: Գրում է բանաստեղծություններ,
որոնք լի են կարոտով, լի են սիրով դեպի իր ժողովուրդը, դեպի
իր հարազատ երկիրը:

Ահա դրանցից մեկը.

«Բո» հյուսանոցը

Ոչ, այս Վառնայում ահեհար է ֆենի,
ահեհար է փակել աշֆեր, հենել,
երկեֆի ասողերի առատությունից,
հաճեց մատիկությունից, պայծառությունից,
ծովափի ավազներում մարդ ախֆերի
խուլ խշշոցից,
խեցիների հետ,
խին փաերի հետ,
ադի ջրիմուռների հետ խողալիս
ախֆերի հաճած անվերջ խշշոցից,
մարդու սրտի նման
ծովը հետած շարժիչի
միայն քսիքականից,
մարդու սիրտը լցած այրող հուշերից,
որոնք Սաամրույից զայով.

Բոսֆորն անցնելով

եկել լցվել են

սեյակս իմ այս:

մեկը՝ աշֆերով կանաչ,
մեկը՝ ձեռքերին կապանք,
մեկը՝ ձեռքին քաշկինակ
օժանելիք բուրդ:

Այս Վառնայում ահեհար է ֆենի, սիրելիս,

Շենկ Վառնայում, «Բո» հյուսանոցում:

1958

1963 թվականի հունիսի 3-ին նազըմը մահացավ Մոսկվա-
յում՝ սրտի նոսպայից:

Նա այն ժամանակ Թուրքիայում էի և պետք է ասեմ, որ
բանաստեղծի մահից հետո, երբ նրա ստեղծագործությունը
«ամփոփվեց», երկրում կարծես ամբարտակը ճեղքվեց և սկսվեց

ձեռնդրանության ժամանակ անխիժլած բանաստեղծին թուրք ժողովրդին վերադարձնելու բուռն պրոցեսը: Հիրավի, Նազրմբ հաղթեց մահից հետո: Նախորդ տարիներին «ժողովրդի դավաճանի» անունով արատավորված բանաստեղծի ոտանավորները սև ցուցակում էին, նրա անունը արգելքի տակ էր, իսկ եթե խուզարկության ժամանակ գտնում էին նրա բանաստեղծությունները, ապա դա բաշկական էր մարդուն «կոմունիստական գործունեության» մեջ մեղադրելու համար: Եվ դա տեղի էր ունենում այն տարիներին, երբ Հիթլերի համաշխարհային հռչակ էր ձեռք բերել, իսկ նրա բանաստեղծությունները թարգմանվել էին վաթսու լեզուներով: Նազրմի անտեսումը իր հայրենիքում, անկասկած, դառնացրեց նրա վերջին տարիները: Այդ մասին նա մի անգամ ասել էր էրենբուրգին. «Ուղարկել են իմ բանաստեղծությունները իսլանդերեն լեզվով: Զարմանալի է... Իսկ Թուրքիայում ինձ չեն տպագրում: Ասենք, եթե տպագրեին էլ, նրանք, ում համար ես գրում եմ, միևնույն է չէին կարողանա կարգալանդարացնել ես...»:

դրանով իսկ անգնահատելի ծառայություն մատուցեց թուրք գրականությանը: Այս իմաստով ուշագրավ էր թուրք գրականագետ, պրոֆեսոր Թանյուլի հոգվածք «Յոն» շաբաթաթերթում: Մերժելով դրպարտչական պնդումը նաղըմի մասին, որպես «ժողովրդի դավաճանի», Թանյուն ընդգծեց բանաստեղծի հայրենասիրական դիրքորոշումը, որովհետև նա իր բանաստեղծություններով համբավ բերեց Թուրքիային ամբողջ աշխարհում և ապացուցեց իր սերը դեպի հարազատ երկիրը և այս ամենը իր արտացոլումն է գտել այն անեղծագործություններում, որ նա ստեղծել է օտարություն մեջ: Թանյուլը Հիքմեթի դիրքորոշումը համեմատում է այնպիսի հարգված երիտթուրքական ռեֆորմատորների դիրքորոշման հետ, ինչպիսիք են Ջիյա փաշան և Նամըք Քեմալը, որոնք նույնպես ստիպված են եղել թողնել իրենց հայրենիքը սուլթանական ռեակցիայի ճնշումների պատճառով: Թանյուլը Հիքմեթին համեմատում է նույնիսկ... Աթաթյուրքի հետ: «Մուստաֆա Քեմալը, — գրում է Թանյուլը, — որը փրկեց ժողովրդին ու հայրենիքը, հանդես գալով Թուրքիան անդամատելու ձգտող դադութարար տերությունների դեմ և դիմելով Ռուսաստանի օգնությանը, այդ դեպքում նույնպեւ կարող է ճանաչվել որպես «ժողովրդի դավաճան»»: Թե ինչ են նշանակում այս բառերը, կարող են հասկանալ միայն նրանք, ովքեր գիտեն, թե ինչպիսի լուսապսակով է պատած «թուրքերի հոր» անունը այս երկրում:

Նա այստեղ չեմ խոսի ամբողջ «Հիքմեթագիտության» մասին: Բանաստեղծի ոտանավորների հետ միասին վերջին տարիներին թուրքական գրքի շուկան սկսել է ողողել բանաստեղծի մասին գրքերի ու հոգվածների մի հեղեղ: Որոշ հեղինակներ խոք գիտեն գրականությունը, մյուսները պահանջում են, որ Հիքմեթի գործը վերանայվի...

Այուս տեսանկյունից Հիքմեթին անձամբ ճանաչող մարդկանց բաղձաթիվ հիշողություններ, որոնք թուրք հասարակայնությանը ծանոթացրին բանաստեղծի նկատմամբ դատական հաշվհարդարի մանրամասնություններին: Այսպես, 1966 թվականի վերջին լույս տեսավ Նաղըմի հետ միասին դատված, բանաստեղծ Ա. Քադրի բրոշյուրը: Գիրքը անմիջապես վաճառվեց և պահանջվեց երկրորդ հրատարակությունը: Հատուկ կերպով Հիքմեթին էր նվիրել իր համարը «Ենի դերգի» գրական շաբաթաթերթը: Թերթը ապացուցում էր բանաստեղծի անմեղապարտությունը:

Ա պահանջում էր վերանայել նրա գործը, որպեսզի նրանից հանվի դավաճանի խարանը: Թերթը հրապարակեց Նազըմի ժամանակակիցների մի շարք վկայություններ, այդ թվում և Թուրքական ժողովրդատիկայի ավագագույն ներկայացուցիչ, իր աջ հայացքներով հայտնի Ահմեդ էմին Յալմանի դեռևս 1949 թվականին գրված հոդվածը: Յալմանը այն ժամանակ հիշում էր, թե փնջված մի անգամ ինքը Բուրսայի բանտում այցելել է հիվանդ, բժշկական օգնությունից դուրկ Նազըմին ու հարցրել նրան. «Ձեր մասին ասում են, թե դուք հայրենասեր չեք: Ձեր բանաստեղծությունները բազմաթիվ լեզուներով են թարգմանում կոմունիստները: Ի՞նչ կասեք դուք զրան»: Նազըմը պատասխանել է. «Իմ ուժերից վեր է արգելել, որ իմ բանաստեղծությունները չթարգմանեն: Իսկ ինչ վերաբերում է հայրենասիրությունը, ապա, հավանաբար, կան մարդիկ, որոնց հայրենիքի հետ կապում է զգացմունքը կամ այն, որ նրանք կալվածք կամ սեփական տուն ունեն Թուրքիայում: Ի՞մ կապը Թուրքիայի հետ այլ է, ավելի խորն է, ևս նրա հետ կապված եմ մայրենի լեզվով: Ինձ թվում է, դժվար է պատկերացնել ավելի խոր կապ»:

Բանաստեղծի այս պատասխանը, որը հայտնի դարձավ այդքան տարիներ հետո, մի ուժեղ փաստարկ էր, որը հերքում է հետադիմական զրպարտիչների կեղծիքը: Թուրքիայի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ «Յոն» հանդեսում հրապարակված մինչ այդ անհայտ մի փաստաթուղթ՝ Նազըմ շիրքմեթի նամակը Աթաթյուրքին, որ նա գրել էր 1938 թվականին: Այդ նամակը, որը վերջերս է միայն գտնվել պետական արխիվում, իր ժամանակ չէր ընկել մահացու հիվանդ Քեմալի ձեռքը:

Ահա քաղվածքներ այդ կարևոր փաստաթղթից.

«Ինձ մեղադրելով բանակում խռովություն սադրելու մեջ, դատապարտել են տասնհինգ տարի խիստ բանտարկության: Այժմ ինձ վերագրում են խռովության տարածում թուրքական նավատորմում:

Ես երգվում եմ թուրքական հեղափոխությանը և քո անունով, որ ես մեղավոր չեմ:

Ես գինյվորներին խռովության չեմ հրահրել:

Ես կույր չեմ: Ես ընդունակ եմ գնահատելու Քո բոլոր վիթխարի ջանքերը առաջադիմության նախապարհին, իմ սիրտը լի է սիրով դեպի հայրենիքը:

ես դինվորներին խռովության չեմ հրահրել...

Քեզանից և քեմալականությունից ես պահանջում եմ արդարություն»:

Այսօր, երբ արդեն անցել է ավելի քան երեսուն տարի, բանաստեղծի ողեշունչ ձայնը գնալով ավելի լայն արձագանք է գտնում ամբողջ Թուրքիայում: Գնալով ավելի բարձրաձայն են հնչում պահանջները՝ հրապարակել Հիքմեթի գործը, լսել ողջ մնացած վկաներին, հասնել դատավարության վերանայման և լրիվ վերականգնել բանաստեղծի անունը: 1967 թվականին թուրք հասարակայնության անունից այդպիսի պահանջով հանդես եկավ հայտնի թուրք ժուռնալիստ, Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունից դեպուտատ Չեթին Ալթանը:

Հիքմեթի գործը առայժմ դեռ բաց է մնում: Սակայն թուրք հասարակության լուսավորված մասի աչքում բանաստեղծը արդեն վերականգնվել է և ճանաչվել որպես ժամանակակից Թուրքիայի խոշորագույն բանաստեղծ: Մեծ արձագանք գտավ Ազիզ Նեսինի կողք՝ Թուրքիայում ստեղծել Հիքմեթի թանգարան և հիմնել գրական մրցանակ նրա անունով:

ԹԱՏՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Այս տարի Անատոլիան առաջին անգամ իսկական թատրոն տեսավ» — գրել է «Ջումհուրիյեթ» թերթը 1966 թվականի վերջին: Խոսքը Թուրքիայի համար բոլորովին նոր երևույթի մասին էր՝ ուսուցիչների արհմիության շրջիկ թատրոնի հյուրախաղերի մասին. այդ թատրոնը ստեղծել էր տաղանդավոր ռեժիսոր, դերասան և թատերագիր Սերմետ Չագանը² (մեկ մարդու մեջ թատերական մի քանի պրոֆեսիաների համատեղում բավական հաճախ է հանդիպում Թուրքիայում): Առանց պետական դոտացիաների, ունենալով լոկ չնչին միջոցներ արհմիության անդամ ուսուցիչների և ուսուցիչների արհմիության վիլայեթային կազմակերպությունների երկու հարյուր յոթանասուն բաժանմունքների անդամավճարներից, Սերմետ Չագանը որոշեց թատրոնին ծանոթացնել անատոլիացի գյուղացիներին և նահանգական քա-

¹ Երբ երկրում սկսվեց ռեակցիան, նազեմ Հիքմեթի ստեղծագործությունները նորից արգելվեցին:

² Սերմետ Չագանը մահացավ 1970 թվականին:

դաքնների բնակիչներին, որոնք մինչ այդ կյանքում ոչ էլ լսել էին «Թատրոն» բառը։ Նա այնտեղ կազմակերպում է ոչ միայն ներկայացումներ, այլև դասախոսություններ է կարդում պիեսի մասին. նա հաղթահարում է ֆինանսական կարգի վիթխարի դժվարություններ. նա բեմադրում է գեղարվեստական և դաստիարակչական արժանիքներ ունեցող նշանակալի պիեսներ միայն։ Առաջին պիեսը, որով նա շրջեց բոլոր գավառները, իր իսկ՝ Սերմետ Չազանի «Ոտքերի ֆարրիկան» քաղաքական փալլուն սատիրան էր։ Գեղարվեստական մարմնավորման ձևով ու մեթոդով (օրինակ, պիեսի տեսարանների ընդմիջարկումը երգչախմբով) այն հիշեցնում է Բերթոլդ Բրեխտի պիեսները։ Ինչպես գրել է «Հաբեր» թերթը, Չազանի պիեսը՝ «Թուրքիան է, լուսավորված ունեգենյան ճառագայթներով»։ Այն մինչև ուղն ու ծուծը թուրքական պիես է և անհասկանալի է մնում նրանց համար, որոնք չգիտեն այդ երկրի իրական կյանքը։

Պիեսի հիմքում դրված է իրական փաստ. Արևելյան Անատոլիայի շրջաններից մեկում հարուստ հողատերերը հացահատիկի գինը բարձրացնելու նպատակով թունավորում էին ցորենը, որպեսզի հնարավոր չլինի օգտագործել սննդի մեջ, այլ կարելի լինի կիրառել որպես սերմացու։ Սոված գյուղացիները հավաքում և ուտում էին մի բույս (գրա անունը «կարա թոխում» է), որից հետո ակալում է մի սարսափելի հիվանդություն՝ ոտքերի կաթված։ Այս փաստն էլ Սերմետ Չազանի համար իրրև ֆոն ծառայեց մի թունդ սատիրայի համար՝ Թուրքիայի քաղաքական կյանքի մասին նրա բոլոր զրահորումներով։

Ահա պիեսի համառոտ բովանդակությունը. ցորենի գինը բարձրացնելու համար երեք կալվածատերեր հողերակառնի հետ միասին (վերջինս հագած է տերտերի զգեստ՝ մոսսուլմանների կրոնական ղեկավարները չվիրավորելու համար) համոզում են Շեֆին՝ հրապարակել մի հրաման՝ ցորենը պարտադիր կարգով պետությունը հանձնելու մասին, նրանց խոստանալով, որ ամեն մի պարկ ցորենի դիմաց նրանք կստանան չորս անգամ ավելի՝ «կարա թոխում»։ Իսկ ցորենը, իբր, պետք է ծախսվի սրբազան ձկներին կերակրելու համար, քանի որ, օ՝ սարսափ, լճի ափին գտել էին կրծոտված ձկան մի ողնաշար։ Չուկը, իբր, սատկել է սովից, հավատացնում են կալվածատերերը Շեֆին. չի կարելի

ենթադրել, որ տեղի է ունեցել ինչ-որ սրբապղծութուն և այն պարզապես կերել են: Նման նախապաշարմունք մինչև հիմա էլ գեռ գոյութիւն ունի Թուրքիայում: Թուրքիայի արեւելքում, Ուրֆայում, ես ինքս եմ տեսել այդպիսի «սրբապղծ» լիճ, որը լիքն է գետածածանով, որոնց կերակրում են հացահատիկով և ոչ ոք դրանք չի որսում, քանի որ դա դժբախտութիւն է բերում... Մինչ այդ բեմում տեղի է ունենում աղջկա վաճառք՝ նույնպես մի սովորական բան գոյություն: Աղջկա համար մյուսներինց ալիւլի շատ ցորեն տվող պատանուն ձերբակալում են և խաշում: Խաշի վրա խաշված Թուրքի այդ ցնցող սիմվոլը ֆոն է դառնում պիեսի հետագա զարգացման համար, որն ընթանում է նույն դեկորացիաներով, միևնույն գործող անձանցով: Միայն երեք կալվածատերերն են, որ մերթ հանդես են գալիս դատաւորների դերում, որոնք անպատկառին դատապարտում են... իննսուն տարվա բանտարկութեան, մերթ ոստիկանների դերում, որոնք նախադատացնում են, որ նույն ճակատագիրն է սպասում ամեն մեկին, ով կհամարձակվի հանդես գալ Շեֆի դեմ: Հաջորդ տեսարանում հանդիսատեսը նկատում է, որ բոլորն էլ, այդ թվում և Շեֆն ու Հոգեւոր անձը, կաթված են ստացել: Օգնութեան են գալիս օտարերկրացի մասնագետները, և ահա հենց այստեղ սատիրան հասնում է իր գագաթնակետին. վերեւից գլխներին է տեղում ամերիկյան օգնութիւնը՝ պարկեր, որոնցից դուրս են թափվում հին կոշիկներ, ատամի խոզանակներ և այլն: Լսվում են ձայներ. «Հէյ, որեւէ մեկը ողջ մնացե՞լ է այս օգնութիւնից»: Միաժամանակ էկրանի վրա լուսավոր տառերով երևում է «Համաձայնութիւն օգնութեան մասին» տեքստը, որի առաջին կետում ասված է. «Օգնութիւն ստացող երկիրը պարտավորվում է օգնութիւն տվող երկրին հումք վաճառել շնչին գներով»:

Հաջորդ տեսարանը նույնպես սկսվում է էկրանի ցուցադրումով. «Երբ մարդ հանդիստ նայի իրերին, նա ընդունակ կլինի ամեն բանի»: «Էլա՛յ Շեֆի գլխին»: Դրանից հետո, բնականաբար, թուշում է Շեֆի գլուխը, իսկ նրան սպանողը՝ մի խեղճ մարդ, որը կերել էր ձուկը, գրաւում է Շեֆի տեղը: Էկրանի վրա նորից երևում է մակագրութիւն. «Սա հեղափոխութիւն է», իսկ հանդիսատեսը մտովի ավելացնում է. «Սա 1960 թվականի մայիսն է»: Նոր Շեֆին անմիջապես սկսում են շողորորթել նույն երեք կալվածատերերը, որոնք և նրան աշխատում են համոզել, սիրաշահել կաթվածահար եղածներին, նրանք որոշում են կա-

ռուցել «ոտքերի ֆաբրիկա», որից հետո... պարկերից հանում են արդեն պատրաստի պրոթեզներ՝ այն օգնության մի մասը, որ նրանք չուրացրել էին իրենց համար: Այնուհետև սկսվում է ընտրությունների տեսարանը: Նույն կալվածատերերն են, բայց արդեն քաղաքական կուսակցությունների լիգերների դերում: Մեկը խոստանում է, որ «ոտքերի ֆաբրիկան» կլինի արդյունաբերական զարգացման սկիզբը, մյուսը խոստանում է զարգացնել «մասնավոր նախաձեռնությունը խեղանդամների համար պրոթեզներ արտադրելու գործում»: Բայց երբ լիգերներից ոչ մեկը ձայների մեծամասնություն չի ստանում, ապա նրանք կազմում են կոալիցիոն կառավարություն և քաղաքացիներին երջանկացնում արհեստական ոտքերով: Բոլորին համակում է ուրախությունն ու... սարսափը, երբ պարզվում է, որ այդ պրոթեզներով կարելի է միայն դռնի տեղում կամ ետ-ետ գնալ: Թուրքական իրականություն մասին այդ անողոր սատիրան ավարտվում է երգչախմբի արտասանած բառերով. «Սրանով ավարտվում է մեր ներկայացումը, բայց կյանքը շարունակվում է»:

Ես այս պիեսը դիտել եմ ընտրություններից բառացիորեն մի քանի օր առաջ, երբ իշխանության գլուխ անցավ Դեմիրելը...

Անատոլիայի գյուղացիներին հասած արդյոք բնական մասնաճիւղն էր դժվար այս պիեսի իմաստը, որի մեջ այլաբանական ձևով պատմվում է թուրքական կյանքի դժբախտությունների մասին:

Երբ ես այդ մասին հարցրեցի իրեն՝ Չաֆանին, նա ասաց, որ այն շրջաններում, որտեղ մարդիկ «կարա թոխում» էին ուտում և խեղված էին կաթվածից, հարկացել են: Մյուս վայրերում՝ ոչ բոլորը: Բայց երբ ներկայացումից հետո խոսակցություն սկսվեց պիեսի մասին, ապա դա հանդիսատեսներին օգնեց հասկանալու նրա բովանդակությունը, իսկ դերասաններին՝ իրենց ավելի մոտ զգալու ժողովրդին: Ինչպես արտահայտվել է Չաֆանը «Օչուն» հանդեսին տված իր հարցազրույցներից մեկում, ինքը ուզում է «ոչ միայն ժողովրդին կուլտուրա սովորեցնել, այլ ինքն էլ է ուզում սովորել ժողովրդից»:

Բնական է, որ էնտուզիաստների այս շրջիկ թատրոնը Թուրքիայում միակ թատրոնը չէ: Երկրում կան պրոֆեսիոնալ թատրոններ հիանալի դերասաններով: Դա առավել ևս հարկավոր է նշել, որ Թուրքական թատրոնը այնքան էլ շատ տարիների պատմություն չունի: Չէ որ մինչև XIX դարի կեսերը գոյություն են

ունեցել միայն թատերական հատուկ ձևեր, որոնք իրենց արմատներով գնում են Միջին Ասիայի տափաստանները, որտեղից թուրքերը եկան Անատոլիա: Գոյություն ունեւ ալդալիսի երեք տեսակ թատրոն. մեկ գերասանի՝ ժողովրդական պատմողի թատրոն կամ «մեղդաՀի» թատրոնը, «Օրթա Օլունու» թատրոնը, որը հիշեցնում է իտալական «կոմեդիա դել արտեն», և «Կարագյոզը»՝ ստվենների թատրոնը, որը սկիզբ է առել շինական թատրոնից: «Կարագյոզի» ներկայացումները, ճիշտ է, ոչ լրիվ ձևով, հիմա էլ կարելի է տեսնել ուսմաղանի ժամանակ: Եվ ես ներկա եղել եմ ալդալիսի ներկայացմանը ու տեսել եմ երկու նշանավոր տիկնիկներ՝ ժողովրդական խմաստության ներկայացուցիչ Կարագյոզին և պճնամուլ Հաջիվաթին, որոնց լուսավորւած էկրանի ետեից ճարպիկ ձեռքերով վարպետրեն խաղացնում էր Հայալի Քյուչյուկ Ալին, որին այստեղ անվանում են վերջին «կարագյոզականը»: Նա նույնպես ռեպրիկներ էր տալիս Կարագյոզի, Հաջիվաթի և մյուս բոլոր տիկնիկների փոխարեն (կլասիկ «Կարագյոզում» կա մոտ չորս հարյուր տիկնիկ): Նման «հեռուստատեսութունը», որն արդեն ունի բազում հազարամյակների պատմություն, միշտ էլ եղել է մեկ վարպետի գործ. նա մենակ կառավարում էր դրանց և մենակ խոսում բոլորի փոխարեն:

Թատրոնը մեր ըմբռնմամբ Թուրքիայում ծնվել է XIX դարի կեսին: Այն ժամանակ գոյություն ունեին միայն հայկական խմբեր, որոնք խաղում էին եվրոպական հեղինակների պիեսները: Թատերական արվեստը սկսեց զարգանալ հայրենական գրականության հետ միաժամանակ՝ հանրապետության հաստատումից հետո միայն, բայց իսկական թափ ձեռք բերեց հուպատերազմյան տարիներին: Այդ գործում մեծ ծառայություն ունի հայտնի գերասան և ռեժիսոր Մուխսին էրթուգրուլը, որը դաստիարակել է գերասանների մի քանի սերունդ և որի մասին այստեղ բոլորն էլ մեծ հարգանքով են խոսում... Թատերական կյանքի կենտրոնը մինչև հիմա էլ մնում է Ստամբուլը, որտեղ գործում են յոթ քաղաքային թատրոններ և մեկ տասնյակից ավելի մասնավոր թատերախմբեր: Իսկ պետական թատրոնների մեծ մասը գտնվում է Անկարայում, այնուհետև Իզմիրում, Ադանայում և Բուրսայում: Մայիսյան հեղաշրջումից հետո որոշ աշխուժացում նկատվեց թատերական կյանքում: Այդ ժամանակ էլ թուրքական թատրոնի պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծ-

վեց կոորդինացիոն հանձնաժողով, որի տնօրինութեան տակ են գտնվում պետական, մունիցիպալ և մասնավոր թատրոնները:

Այսօր թուրքական թատրոնն ունի մի շարք տաղանդավոր դերասաններ... Դերասանների մի մասը կրթութունն ստացել է կոնսերվատորիայում (Թուրքիայում կոնսերվատորիան ավարտում են ոչ միայն երաժիշտներ, այլ նաև բալետմեյստրներ և դրամատիկական դերասաններ), մի մասը դուրս է եկել դերասանների ընտանիքներից, որը մանկութունից կրթութունն ստացել է թատերական բեմահարթակներում... Այդպիսի դերասանների թվին է պատկանում նշանավոր դերասաններից մեկը՝ Մուամմեր Կարաջան, որի թատրոնը իր խաղառճով հիշեցնում է «Օրթա Օյունուը»¹: ամեն երեկո նա նորովի հանպատրաստից ներկայացումներով արձագանքում է օրվա հրատույզ թեմաներին: Դրանց թվին է պատկանում նաև մեկ ուրիշ հայտնի դերասանուհի՝ Գյուլբիզ Սուրուրին: Ես նրան տեսել եմ երկու անգամ, և երկու անգամ էլ նա ինձ զարմացրեց դերասանական բարձր վարպետությամբ անատոլիացի հասարակ գեղջկուհիների դերում, անկախ այն բանից, թե նա խաղում է Յաշար Քեմալի «Թիթեղատուփը» պիեսում (որի մասին այն ժամանակ շատ էր խոսվում), թե «Զոհը» պիեսում (որի մեջ նա, հունական Մեդեայի նման, սպանում է հրիսառներին ու իրեն, երբ ամուսինը երիտասարդ կին է բերում տուն): «Մեր թատրոնում՝ մենք խաղում ենք և խաղալու ենք պիեսներ ժողովրդի կյանքից, — հայտարարել է դերասանուհին «Քիմ» հանդեսին տված իր հարցազրույցներից մեկում: — Հենց դրա մեջ ենք մենք տեսնում մեր նպատակը»: Ի դեպ ասած, երիտասարդ հեղինակ Կալլոնջուի «Զոհը» պիեսը մեծ վեճեր առաջացրեց: Ոմանք այն գովում էին, գլխավորապես դերասանական խաղի համար, մյուսները քրննադատում՝ ռեալիզմի բացակայության համար. նրանց կարծիքով, թուրք գեղջկուհին ավելի շուտ ուրախ է լինում, երբ ամուսինը երիտասարդ կին է բերում տուն... Հեղինակին քննադատում էին հունական Մեդեայի հետ եղած նմանողության համար, այն բանի համար, որ նա հունական երգչախմբի օրինակով անատոլիական գեղջկուհիների երգչախումբ է մտցրել պիեսի մեջ:

¹ Իր ամուսնու՝ դերասան Էնգին Զեզգարի հետ նրանք Ստամբուլում խաղում են սեփական թատրոնում:

Թերևս, ամենահայտնի դերասանական դույզը Թուրքիայում եղբայր և քույր Քենտերներն են, որոնք անփական թատրոն ունեն մտամբուլում: Ես նրանց տեսել եմ միայն մեկ անգամ՝ խելահեղ սուլթան Իբրահիմի մասին երիտասարդ թուրք թատերագիր Ա. Օֆլազողլուի պատմական դրամայում: Բավականին լավ այս պիեսում կարելի է գտնել շեքսպիրյան ողբերգությունների ազդեցությունը: Ինձ այն ժամանակ զարմացրեց ու հիացրեց Մյուշ-Ֆիքի խաղը խելահեղ սուլթանի դերում և Յըլգըզի խաղը նրա մոր դերում: Նրանք երկուսն էլ այդ ներկայացման մեջ հասել էին դերասանական վարպետության բարձունքին:

Կցանկանալի հիշատակել նաև Անկարայի դերասաններին, ինչպես, օրինակ, Գյոքչերին, որը միաժամանակ և թատերագիր է, և ռեժիսոր, և դերասան (նա մեծ հաջողություն ունեցավ բեռի Վանյայի դերում՝ Չևիտլի պիեսում), կամ բոլորովին երիտասարդ դերասան Գենջո էրքալին, որը փայլուն կերպով հանդես եկավ «Խելագարի հիշատակարանը» պիեսում՝ ըստ Գոգոյի: Այս պիեսում, կամ, ավելի ճիշտ, մենախոսությունում, փայլեցին նրա տաղանդի բոլոր կողմերը, որը ժամանակի ընթացքում էլ ավելի կատարյալ կդառնա: Այդ դերի կատարման համար նա 1967 թվականին ճանաչվեց որպես «սեզոնի դերասան»: Բերթոլդ Բրեխտի «Արթուր Ուիի կարիերան» պիեսի անվանադերում Գենջո էրքալը ինձ պակաս դուր եկավ: Նրա շիտխերը այնքան սարսափելի չէ, որքան ծիծաղելի է. նրա կերպարի մեջ չապլինյան ինչ-որ բան կար, և պիեսի վերջում միայն հերոսի մոտ երևան են գալիս դաժան բռնակալի գծերը: Ինչ կա որ, երիտասարդ թուրք դերասանից հազիվ թե կարելի լինի պահանջել, որ մտնի Հիտլերի դերի մեջ... Նշանակալից էր այդ ներկայացման բեմադրության բաղադրական նշանակությունը Թուրքիայում, մի երկրում, որտեղ ուժեղ են պրոդերմանական տրամադրությունները: Ներկայացման գործողությունը մեկնաբանվում էր մակադրություններով, որոնք պարզաբանում էին պիեսի պայմանական կերպարները և իրական դեպքերը, որոնց մասին խոսվում էր ներկայացման մեջ (օրինակ, ռալիստագի հրկիզումը):

Թուրքական թատրոնների, հատկապես երիտասարդ խիղախ կոլեկտիվների կողմից խաղացանկի ընտրությունը վկայում է թուրքական հասարակության և բնակչության այն խավերի տրամադրությունների մասին, որոնք հաճախում են «խրենց թատրոնը»: Ամենից ավելի մեծ հաջողություն են վայելում այն

պիեաները, որոնցում շոշափվում են երկրի հրատապ պրորբմները: Այդպիսին էր, օրինակ, «Սառցահոսանքից առաջ» պիեսը, որ 1965 թվականին բեմադրեց Անկարայի թատրոններից մեկը. բեմական արվեստի օրենքների մեծ իմացությամբ գրված այդ պիեսը պարունակում է բազմաթիվ կոնֆլիկտային իրավիճակներ և աչքի է ընկնում քաղաքական շիկացածությամբ: Պիեսի դեպքերը տեղի են ունենում մայիսյան հեղաշրջումից հետո լեռնային մի կորած գյուղում՝ երկրի հարավ-արևելքում: Ձմռանը գյուղ է գալիս մի նոր քայմաքամ և մեծ եռանդով սկսում է ունիորմներ կատաղել՝ կանանց արգելում է չարսաֆներ կրել նրանց ամուսիններին բանտարկելու սարսափի տակ, օգտագործել արաբական գիրը, բանտարկում է տեղի սպեկուլյանտներին, պահանջում, որ աղաները վերադարձնեն ապօրինաբար զավթած հողերը: Ամեն բանում նրան օգնում է ոստիկանը: Աղաներն ու տեղի հարուստները ապարդյուն կերպով փորձում են վարկաբեկել նրան և նույնիսկ մոտը մարդ են ուղարկում, որ սպանի նրան: Բայց վարձկանի դոճ է դառնում «խելագար սերժանտը»՝ ազատագրական պատերազմի մասնակիցը, որը շատ գեղեցիկ պատկերված է և նույնքան էլ գեղեցիկ խաղացված:

Քայմաքամը կառավարում է որպես տեղական իշխան և սեփական ձեռքով արդարադատություն կատարում: Բայց ահա սկսվում է սառցահոսքը և վերականգնվում խղված կապը վիլայեթի հետ: Եվ այդ ժամանակ հեռացնում են և՛ քայմաքամին, և՛ նրա հետ գործած ոստիկանին, որոնք մեծ ժողովրդականություն էին վայելում գյուղի բնակիչների մոտ որպես նրանց շահերի պաշտպաններ. բայց պարզվում է, որ նրանք երկուսն էլ գժանոցից փախած խելագարներ են: Ժամանում է իսկական քայմաքամը, որն անշափ շատ ջանք է գործադրում մարդկանց համոզելու, որ իր նախորդը եղել է... խելագար: «Որքան են եղել խելացի մարդիկ, բայց ոչ ոք և ոչ մի բարի գործ չի կատարել, դրա համար հարկավոր է լինել խելագար»,— ասում է հերոսուհիներից մեկը՝ զեղչուհի Հաթիջեն, որին նա փրկել էր բանտից: Պիեսի վերջում աղաներն ու հարուստները ձեռքներն են շփում. «բարի» քայմաքամին հազցնում են զսպաշապիկ: «Հե՛յ, մարդիկ: Գուցե ձյունը նորից կծածկի ճանապարհները, և ես այդ ժամանակ էլի կվերադառնամ»,— բացականչում է նա, և այդ խոսքերը դաճիճք դիմավորում է ծափահարություններով:

Եվ վերջում մի պիեսի մասին ևս, որը նույն թվականին մի քանի ամիս շարունակ չէր իջնում Անկարայի առաջադիմական թատրոններից մեկի բեմից, «Խախտված կարգ» պիեսի մասին: Պիեսի հեղինակ, երիտասարդ թատերագիր Գյուլներ Սյումերը և՛ ունեցողներ էր, և՛ գլխավոր դերակատարը: Այդ պիեսը ոչ հարուստ մանրրոտվածական նաճանգական մի ընտանիքի մասին է, որը փոքրիկ քաղաքում տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո փոխադրվում է Ստամբուլ (երկրաշարժը Թուրքիայում բավական հաճախակի երեղյալ է, և այստեղ, պիեսում, այն ունի սիմվոլիկ նշանակություն): Ընտանիքի անդամները, որոնք չեն կարողանում հարմարվել մեծ քաղաքի կյանքին, մեկը մյուսի ետևից կործանվում են: Պիեսը տողորված է հուսահատության ու տագնապի զգացումով: Այս պիեսը ոչ միայն առանձին մարդկանց անհաջողությունների մասին է, այլև ամերիկյան ռեակտիվ ինքնաթիռների մասին, որոնք սպառնում են Թուրքիայի խաղաղ կյանքին: Ի զարմանս իմ, ես ծրագրից իմացա, որ առաջին խթանը, որը հեղինակի մեջ կասկածներ է ծնել գոյություն ունեցող կարգի վերաբերյալ, հեղե է... Լեհաստանի օկուպացումը հիտլերականների կողմից: «Մանկություն ժամանակ մենք լսել էինք անհասկանալի բաներ. «Գերմանական բանակը մտավ Վարշավա», «համակենտրոնացման ճամբարներ»... Այդ ժամանակներից սկսած մեր մեջ գնալով ավելի ուժեղ աճեց հուսահատության զգացումը»:

Այս խոսքերը շատ նշանակալից են Թուրքիայի երիտասարդ առաջադիմական մտավորականության համար, մի երկրի, որն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Գերմանիայի դաշնակիցն էր, իսկ երկրորդում՝ պահպանում գերմանացիների համար բարյացակամ չեզոքություն:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երբ 1960 թվականին ես եկա Թուրքիա, քեմալականության յոզունգների տակ կատարված հեղաշրջման հետևանքով իշխանության գլուխ անցած ղինվոթական խոնտան հանդիսավոր կերպով հայտարարեց իր հավատարմությունը ՆԱՏՕ և ՍԵՆՏՕ ռազմական դաշինքներին: Սոցիալիստական երկրների հետ որևէ մերձեցման մասին այն ժամանակ խոսք անգամ չէր կարող լինել: Երբ ես յոթ տարի հետո մեկնում էի այնտեղից, ար-

արեն արդարության կուսակցության կառավարման շրջանում, բարձր մակարդակի դիվանագիտական կոնտակտները ստցիա-լիստական երկրների հետ սովորական երևույթ էին դարձել: Այս փաստերը վկայում են այն փոփոխությունների մասին, որոնք այդ ժամանակաշրջանում տեղի էին ունեցել Թուրքիայի արտա-քին քաղաքականության մեջ: Ո՞րն է այդ փոփոխությունների աղբյուրը:

Պատերազմից հետո, երբ հռչակվեց Տրումենի դոկտրինան, Թուրքիան ստորագրեց Ատլանտյան պակտը և Բաղդադի պակտը, որը հետագայում վերածվեց ՄԵՆՏՕ-ի և դարձավ այդ միլիտա-րիստական խմբավորումների ջերմեռանդ անդամը: Այդ ժամա-նակից սկսած Թուրքիան ամենասերտ կերպով իրեն կապեց ԱՄՆ-ի քաղաքականության հետ: Թուրքիան մերձավորարևելյան միակ երկիրն էր, որը մասնակցություն ունեցավ կորեական պատերազմին, այնտեղ ուղարկելով իր հինգ հազար զինվոր-ներին, այսինքն՝ ավելի շատ, քան Անգլիան և Ֆրանսիան միա-սին վերցրած: Թուրքիան մասնակցեց իմպերիալիստների բոլոր պերեսոլվ միջոցառումներին Մերձավոր արևելքում և իր տերի-տորիան տրամադրեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին և ՆԱՏՕ-ին ռազմական բազաներ կառուցելու համար: Միավորված աղգների կազմակերպության և միջազգային այլ կազմակերպու-թյունների նստաշրջաններում ամերիկյան «քվեարկության մեքե-նայի» թուրքական կոճակը միշտ գործում էր անխափան կերպով: Իրեն համարելով եվրոպական երկիր, Թուրքիան մտավ Եվրո-պական խորհրդի կազմի մեջ, իսկ 1960 թվականից հետո դար-ձավ «ընդհանուր շուկայի» միացած անդամը:

1960 թվականի պետական հեղաշրջումից հետո կազմված նոր կառավարությունը շարունակում էր վարել նույն արտաքին քաղաքականությունը: Ընդլայնվում էր ռազմականացման պրո-ցեսը: Մեծանում էր ռազմական բյուջեն: Թուրքական զորքերը մասնակցում էին ՆԱՏՕ-ի բոլոր զորավարժություններին: Հե-ղաշրջումից հետո սկսված ընդհանուր լիբերալացումը, սակայն, հանգեցրեց այն բանին, որ հասարակական շրջաններում սկսե-ցին բողոքի ձայններ լսվել ամերիկացիների զիջումներ անելու թուրքական քաղաքականության դեմ: Այդպիսի տրամադրու-թյունների աճման վրա մեծ ազդեցություն գործեցին նաև մի-ջազգային իրադարձությունները: Թուրքական հասարակական կարծիքի համար առաջին լուրջ ցնցումը եղավ 1962 թվականի

կուրաչական ճգնաժամը: Այդ ժամանակ ամբողջ ձայնով սկսեցին խոսել այն մասին, որ Ամերիկան, բողոքելով Կուրաչում եղած սովնեւական հրթիռների դեմ, Թուրքիան վերածել է իր սեփական հրթիռային պոլիգոնի և որ մեծ տերությունների միջև նվազագույն կոնֆլիկտի դեպքում դա Թուրքիային լիակատար ոչնչացում կսպառնա: Ընդամին հիշեցին նաև այն, որ հենց Ինչիրլիքի բաղայից (Ադանայից ոչ հեռու) իր թոփշն սկսեց, առանց թուրքական կառավարության գիտության, ամերիկյան տիրահուշակ «Ու—2» ինքնաթիռը, որ նույն այդ բաղայից, և դարձյալ առանց թուրքական կառավարության համաձայնության, ամերիկացիներն իջեցրին իրենց դեսանտը Լիբանանում՝ 1958 թվականին: Հասարակական կարծիքը իշխանութուններին մեղադրում էր այն բանում, որ, համագործակցելով իմպերիալիստական տերությունների հետ, Թուրքիան գնալով իրեն ավելի շատ է մեկուսացնում «երրորդ աշխարհից»:

Այդպիսի տրամադրություններ առաջին անգամ մեջլիսում արտահայտվեցին 1963 թվականի սեղերին՝ երկրորդ կուլիցիոն կառավարության արտաքին քաղաքականության քննարկման ժամանակ: Պառլամենտական տրիբունայից բավական շատ կշտամբանքներ հայտնվեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետ եղած դաշինքի նկատմամբ ոչ քննադատական մոտեցման համար: «Միջազգային կոնֆերանսներում, — ասաց դեպուտատներից մեկը, — հաճախ քննարկվում են երիտասարդ աֆրիկյան սրտությունների առաջարկությունները, բայց ոչ որ երբեք դեռ չի լսել, որ քննարկվեն թուրքական առաջարկությունները»:

Հակամերիկյան տրամադրությունները իրենց զազաթնակետին հասան կիպրական ճգնաժամի օրերին: Հիշեցնեմ, որ այդ կողմի շուրս հինգերորդով բնակեցված է հույներով, և միայն մեկ հինգերորդով՝ թուրքերով: 1954 թվականին ազգային երկու համայնքների միջև ընդհարումները, որ գրգռում էին իմպերիալիստական շրջանները, հանգեցրին արյունահեղության: Փորձելով Կիպրոսին դրկել անկախությունից և նրան ներգրավել ՆԱՏՕ-ի շրջանակի մեջ, ամերիկացիներն այն ժամանակ արագացրին այդպես կոչված Աշխարհի պլանը և պաշտպանեցին հունական թեզիսը «էնոսիսի» մասին, այսինքն՝ կողմնակա շունաստանին միացնելու և կողում Թուրքիային բազա տրամադրելու մասին՝ նրան դրամական հատուցում վճարելու պայմանով... էլ՝ ավելի

մեծ վեղովմունքով ընդունվեց մամուլում մերկացված պրեզիդենտ Զոնստոնի նամակը այն ժամանակվա պրեմիեր Ինենյուին, որով Զոնստոնը Թուրքիային նախազգուշացնում էր Կիպրոսում դեսանտ հանելու դեմ: Նա գրում էր, որ ԱՄՆ-ը թույլ չի տա ամերիկյան զենքը օգտագործել Պենտագոնի հետ չհամաձայնեցված նպատակների համար: Զոնստոնի նախազգուշացումները հաստատվեցին այն բանով, որ ամերիկյան VI նախատորմը գրտնրվում էր Միջերկրական ծովում:

Այդ ժամանակաշրջանում Թուրքիայում, որը սերտորեն կապված էր Վաշինգտոնի հետ, տեղի էին ունենում առաջին հայացքից անհասկանալի բաներ. ամերիկյան դեսպանությունը Անկարայում շրջապատված էր զինված ոստիկանությամբ, որպեսզի ամերիկացիներին պաշտպանեն ցուցարարներից, որոնք հանդես էին գալիս «իրենց խաբած» դաշնակցի դեմ: Ոստիկանությունը բոլոր մեծ քաղաքներում պահպանում էր այն թաղամասերը, որտեղ ապրում էին ամերիկացիներ: Պարզվեց, որ հակաամերիկյան տրամադրություններ այն ժամանակ նկատվում էին ամենուրեք, ոչ միայն ձախ տարրերի շրջանում, որոնք պահանջում էին երկիրն ազատագրել իմպերիալիզմից, այլև աջ նացիոնալիստական շրջաններում, որոնց ազգային հպարտության զգացումը վերաժողոված էր:

Կիպրական ճգնաժամը ամենայն ակներևությամբ երկրի հասարակական կարծիքին ցույց տվեց թուրքական արտաքին քաղաքականության անմտությունը... Օվկիանոսի այն կողմից խոստացված աջակցությունն էլ խաբուսիկ դուրս եկավ...

Այդ ժամանակից ալեկի բարձրաձայն ու ալեկի համառորեն սկսեցին լսվել պահանջներ՝ վերանայել թուրքական արտաքին քաղաքական կուրսը: Հրապարակային քննադատության ենթարկվեցին ամերիկյան մի շարք արտոնությունները Թուրքիայում, բայց ամենից առաջ այն, որ Թուրքիայում է գտնվում գրեթե քանհինգհազարանոց ամերիկյան դադութ (զինվորականներ, «էքսպերտներ» ու նրանց ընտանիքներ): «Յոն» հանդեսը այն ժամանակ գրել է. «Բոլոր բարձրագույն պաշտոնները պետական ապարատում զբաղեցրել են օտարերկրացիները: Տասնութ միլիոնիստություններից միայն չորսում է, որ չկան ամերիկյան խորհրդականներ»: Ամերիկացիները ընդհանրապես Թուրքիայում իրենց զգում էին խնչպես իրենց տանը: Նրանք ունեին սեփական խանութներ, տասնմեկ դադիոկայան, որոնց վրա չէր տարած-

վում Թուրքական ռադիովարչության վերահսկողությունը, սեփական փոստային կապը... «Ա» նշանը կրող մեքենաներով լցվել էին բոլոր խճուղիներն ու փողոցները: Թուրքական օդային տարածությունը ևս լցված էր այդ նույն տարբերանիշը կրող ինքնաթիռներով: Ամերիկացի զինվորականների արտոնությունները Թուրքիայում խախտում էին երկրի սովերենությունը և արտասովոր չափով հիշեցնում Օսմանյան կայսրության կապիտուլյացիաները: Ամերիկացի զինվորների ու սպաների հանցանքները Թուրքական դատարանների իրավասությանը ենթակա չէին, և թե բարձրաստիճան զինվորականը հայտարարում էր, որ հանցանքը կատարվել է «ծառայության ժամանակ»: Իհարկե, միայն դրա շնորհիվ ամերիկացի շատ զինվորներ խուսափում էին պատժից: 50-ական թվականների վերջին Թուրքիայում լայնորեն հայտնի դարձավ գնդապետ Մորրիսոնի հետ կատարված դեպքը, որը հարբած վիճակում՝ մեքենայով ճգմել էր մի քանի թուրք զինվորների, և մի սերժանտի գործը, որը վրաներթի էր ենթարկել խաղացող երեխաներին: Երկու դեպքում էլ մեղավորները ենթարկվել էին միայն դրամական տուգանքի: «Պատշգամբից թուրք երեխաների վրա կրակ բաց արած ամերիկացի զինվորներին,— 1965 թվականին գրում էր «Յոն» հանդեսը,— նույնիսկ չտուգանեցին»:

Միջնորդ բուրժուազիան սկսել էր աստիճանաբար ընդօրինակել ամերիկյան ապրելակերպը. բանը հասել էր այնտեղ, որ Անկարայի ու Ստամբուլի գիշերային ռեստորաններում ծրագրերը վարում էին անգլերեն:

1961 թվականի ապրիլին «Թանին» աջ թերթը գետեղել էր մի հոդված, որտեղ ահա թե ինչ էր ասված. «Փանի-քանի անգամ ես ինձ հարց եմ տվել՝ գաղութ չե՞նք դարձել արդյոք մենք,— գրել է մի անանոն հեղինակ,— Անկարայում զանգահարում եմ հյուրանոց և լսափողում լսում՝ «Hello», իսկ հետո՝ «Good morning»: Որտեղ եմ գտնվում ես: Երազում Ամերիկա չե՞մ փոխադրվել արդյոք... Անցեք Անկարայի փողոցներով և դուք շատ տների լուսամուտներին կտեսնեք «House to sell» («տունը վաճառվում է») կամ «House to rent» («տունը վարձով է տրվում») հայտարարությունները: Ինչպես դուք կարողացաք կռահել, սա թուրքերեն չի գրված... Նայեցեք ձեր չորս կողմը և ասացեք, կարո՞ղ եք դուք արդյոք Թուրքիա գտնել Թուրքիայում»:

1961 թվականին նման ձայնը, թերեւ, բացառություն կլիներ:

Սակայն ժամանակի ընթացքում թուրքերը ավելի ու ավելի սուր կերպով սկսեցին արձագանքել ամերիկացիների բռնությունը։ Գնալով ավելի բարձրաձայն էին լսվում պահանջներ ամերիկացիների հետ իրավահավասար հարաբերություններ հաստատելու մասին, որին նպաստում էր նաև Աստլանդյան պակտի աստիճանական ապահիտեզացումը և հատկապես ղեգոլլյան Ֆրանսիայի օրինակը։ Իհարկե, հակամերիկյան տրամադրությունների աստիճանը տարբեր էր։ Ջախ տարբերը պահանջում էին բուրժուազիա կապերը խզել ԱՄՆ-ից։ Բուրժուազիայի չափավոր շրջանները պահանջում էին իրավահավասարություն Ատլանտյան դաշինքի շրջանակներում՝ Թուրքիայի սովերեն իրավունքները հարգելու պայմանով։ Այդ շրջանների համար բնորոշ էր Իսմեթ Ինենյուի հայտարարությունը «Թայմ» հանդեսի թղթակցին. «Ես հավատում եմ Ամերիկայի ղեկավար դերին։ Դրա համար ես պատժվեցի»։

Այսպիսի հանգամանքներում սկսվեց հարաբերությունների աստիճանական ջերմացում Թուրքիայի և Սովետական Միության, իսկ ապա նաև սոցիալիստական մշտա-երկրների միջև. Այս ուղղությամբ առաջին քայլը հղավ թուրքական պառլամենտական պատվիրակության այցը Սովետական Միություն 1964 թվականի ամռանը։ Մի քանի ամիս հետո ՍՍՀՄ այցելեց Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր էրքինը։ Սկսեց ամրապնդվել տնտեսական համագործակցությունը, իսկ դրանից հետո, ճիշտ է, ավելի քիչ չափով, կուլտուրական և գիտական կապերը։ Շատ շուտով հաջորդեց ՍՍՀ Միության Գերագույն սովետի պատվիրակության պատասխան այցը Թուրքիա։ Այս այցին նախորդել էր թուրքական կառավարության որոշումը ՆԱՏՕ-ի, այսպես կոչված, բազմակողմանի միջուկային ուժերին մասնակցելուց հրաժարվելու մասին (նա մնում էր որպես ՆԱՏՕ-ի միջուկային կոմիտեի անդամ)։ Նույն թվականի օգոստոսին, այն ժամանակվա պրեմիեր մինիստր Ուրգյուչլյուն այցելեց Սովետական Միություն։ Այդ այցի ժամանակ սովետական կողմը մեկ անգամ ևս հաստատեց, որ ինքը հրաժարվում է Թուրքիայի նկատմամբ որևէ տերիտորիալ պահանջից։ Համատեղ սովետա-թուրքական կոմիտեի կեն ընդգծում էր երկու երկրների վճռականությունը՝ հետագայում ևս ջանքերն ուղղել միջազգային լարվածության թուլացմանը։ Այս ամենը թուրքական հասարակական կարծիքին համոզեց, որ Սովետական Միության կողմից Թուր-

քիային ոչինչ չի սպառնում և որ նրա համար վտանգը թաքնված է մյուս կողմում:

Երբ 1965 թվականի հոկտեմբերին երկրի կառավարման ղեկի մոտ կանգնեց արդարության կուսակցությունը, նրա հաղթանակը ամենուրեք գնահատվեց որպես «Ամերիկյան հաղթանակ»: Այդ կապակցությամբ նույնիսկ առաջարկություններ էին արվում Թուրքիայում ամերիկյան բաղանների հնարավոր ավելացման և վիետնամական պատերազմում թուրքական զորքերի մասնակցության մասին: Սակայն իրականությունը գերազանցեց բոլոր ենթադրությունները: Արտաքին քաղաքականության մեջ էլ ավելի շատ, քան ներքին քաղաքականության մեջ, անհնարին դարձավ վերադարձը դեպի հին կուրսը, դեպի մինչև 1960 թվականը հղած քաղաքականությունը: Այդ բանը թույլ չէր տալիս աշխարհում փոփոխված իրադրությունը և ըստ Թուրքիայում փոփոխված իրավիճակը: Թուրքական բուրժուազիան որքան ավելի շատ էր ամրապնդում իր տնտեսական պոտենցիալը, այնքան ավելի վստահ էր իրեն զգում միջազգային ասպարեզում, իր համար պահանջելով մաներիլու ավելի լայն ոլորտ: Նրա համար պարզ դարձավ, որ ամերիկացիները իրեն զրկում են շահույթի մի մասից, իրեն պարտադրելով Թուրքիա ներմուծվող արդյունաբերական ապրանքների բարձր գներ և ցածր գներով գնելով թուրքական հումքը: Նա հասկացավ, որ առևտրական փոխանակությունը և վարկերը, առաջին հերթին ինվեստիցիոն վարկերը, որոնք անհրաժեշտ են իրեն երկրի ինդուստրացման համար, ինքը կարող է ավելի շահավետ պայմաններով ստանալ միայն ՄՍՀՄ-ում և սոցիալիստական մյուս երկրներում: Սովետական պառլամենտական պատվիրակության Թուրքիա կատարած այցի արդյունքը հղով Սովետական Միության կողմից այնտեղ արդյունաբերական յոթ խոշոր օբյեկտ կառուցելու մասին համաձայնագիրը: Թուրքիան ՄՍՀՄ-ից ստացավ նաև 200 միլիոն դոլարի վարկ:

Այս ամենը հաշվի առավ Դեմիրելի կառավարությունը: Իզուր չէր, որ կարիները կազմվելուց մի քանի ամիս հետո արտաքին գործերի մինիստր Չաղլըլյանգիլը հայտարարեց. «Թուրքիան Ամերիկայի արբանյակը չէ և ՄՍՀՄ-ի թշնամին չէ: Մենք առարկում ենք, որ մեզ վրա նայեն որպես ՆԱՏՕ-ի պահակի»: Այս գիրքորոշումը հաստատվեց սոցիալիստական երկրների հետ դիվանագիտական կոնտակտներով, որոնցից ամենանշանակալիցը

կարելի է համարել պրեմիեր Ալեքսեյ Կոսիգինի այցը Թուրքիա 1966 թվականի դեկտեմբերին և շուտով դրան հաջորդած Դեմիրելի պատասխան այցը Սովետական Միությանը 1967—1969 թվականներին տեղի ունեցած Թուրքիայի մերձեցում Լեհաստանի հետ, ինչպես նաև բալկանյան երկրների՝ Բուլղարիայի, Հարավսլավիայի և Ռումինիայի հետ։ Թուրքիայի արտաքին գործերի ետպատերազմյան մեխանիզմներից ոչ մեկը այնքան ակտիվ չի եղել արտաքին աշխարհի հետ ունեցած իր կոնտակտներում, որքան Չաղլըջանգիլը, որին դրա համար անվանեցին «Թուրք հոլանդացի»։ Առաջնորդում երբեք Անկարայի փողոցներում այդքան հաճախ չէին ծածանվում օտարերկրյա պետությունների դրոշակները, որքան 1966—1967 թվականներին՝ կառավարությունների ղեկավարների այցերի ժամանակ։

Հենց այդ ժամանակ էլ Թուրքիան հակադնել տվեց, որ ինքը պաշտպանում է հակազաղութատիրության գաղափարը։ Միավորված ազգերի կազմակերպության ասամբլեաներում նա քվեարկում էր Հարավաֆրիկյան հանրապետությունում ապարտիդը դատապարտելու օգտին։ Բայց գլխավորը, Թուրքիան բարեկամեց իր հարաբերությունները արաբական պետությունների հետ. նոր քաղաքականության սկիզբը եղավ Չաղլըջանգիլի ուղևորությունը Կահիրե 1968 թվականի գարնանը, իսկ հետեւիանքը՝ հարաբերությունների վատացումը Իսրայելի հետ։ Մերձավորարևելյան կոնֆլիկտում Թուրքիան գրավեց չեղոք դիրք, բայց նրա համակրանքը արաբական երկրների կողմն էր։ Թուրքիայի կառավարությունը պաշտոնական հայտարարություն արեց այն մասին, որ ինքը թույլ չի տալիս իր տերիտորիայում գտնվող ամերիկյան բազաներն օգտագործել արաբական երկրների դեմ։ Հետագայում նա արտահայտվեց նաև իսրայելյանը զորքերը արաբական տերիտորիաներից դուրս բերելու օգտին։

Չնայած այն բանին, որ Թուրքիան աշխարհիկ հանրապետություն է, նա մասնակցել է (1969 թվականի ընտրությունների նախօրյակին)՝ մուսուլմանական երկրների Ռաբատի կոնֆերանսի աշխատանքներին, այնտեղ գրավելով, ճիշտ է, շատ զրույշ դիրք։

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության անկախության նշանակալից հաստատումն է այն փաստը, որ նա նույնիսկ սիմվոլիկ ձևով չպաշտպանեց ամերիկյան ագրեսիան Վիետնամում։ Այդ կապակցությամբ Թուրքական թերթերը հիշեցրին մի անգամ

Աթաթյուրքի ասած խոսքերն այն մասին, որ Թուրքիան սեփական մաշկի վրա ղգում է նվազագույն զրգիւր երկրագնդի ամեն մի կետում:

Իսկ եթե խոսենք ՍննՏՕ-ին Թուրքիայի ցուցաբերած մասնակցության մասին, ապա ձևականորեն այդ դիրքը չի փոխվել, բայց դա նշանակություն էլ չունի, քանի որ դրա մյուս երկու անդամների՝ Իրանի և Պակիստանի քաղաքականության մեջ կատարված էվոլյուցիայի հետևանքով այդ դաշինքը դարձել է զուտ ցուցադրական: Բայց դրա փոխարեն Թուրքիան Իրանի և Պակիստանի հետ՝ բավական ակտիվորեն մասնակցում է այսպես կոչված Զարգացման ռեգիոնալ կոմիտեին, որը զբաղվում է տնտեսական հարցերով:

Թուրքական արտաքին քաղաքականության նման ակտիվացումն, անկասկած, ամրապնդեց Թուրքիայի դիրքերը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նկատմամբ և նրան թույլ տվեց որպես նախաձեռնող հանդես գալ Ատլանտյան պակտի III հոդվածին համապատասխան կնքված թուրք-ամերիկյան «երկկողմանի համաձայնագրերը» վերանայելու գործում: Այդ համաձայնագրերը, իսկ դրանց թիվը 55 է, կարգավորում էին Թուրքիայում ամերիկյան բազաների, ռադարային կայանքների և ռազմական այլ օբյեկտների իրավական դրությունը, ինչպես նաև ամերիկացի զինվորների ստատուսը Թուրքիայում: Այդ համաձայնագրերի մեծ մասը թվագրված է հիանական թվականներով, բայց դրանք երբեք չեն ստացել թուրքական մեջլիսի հավանությունը: Քսանչորս համաձայնագրերի տեքստերը ընդհանրապես չի հաջողվել հայտնաբերել Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրությունում, և դրանց համար հարկ է եղել դիմել Վաշինգտոն:

Այս հարցի ձևական ասպեկտը շատ խճճված էր. անհամեմատ ավելի բարդ էր գործի էությունը: Ամերիկյան ռազմական բազաները Թուրքիայում եղել են յուրատեսակ «պետություն՝ պետության մեջ»: Թուրքիայի ամենաբարձրաստիճան զինվորականներն անգամ իրավունք ունեին մտնելու այդ բազաների տերիտորիան միայն... հաճախ իր կոչումով ավելի ցածր՝ տվյալ օբյեկտի ամերիկացի հրամանատարի թույլտվությամբ: Այդ բազաները, որոնք ձևականորեն պատկանում էին ՆԱՏՕ-ին, փաստորեն անմիջականորեն ենթարկվում էին Պենտագոնին: «Երկկողմ համաձայնագրերի շրջանակներում բազաները գտնվում են

ամերիկացիների լիակատար տրամադրության տակ. «Թուրքական ներկայացուցիչները կարող են այցելել միայն զորանոցներն ու թատրոն, այլ ոչ թե ռազարային կայանքներն ու այլ օբյեկտներ, — 1965 թվականի վերջին հրապարակով խոստովանել է թուրքական ռազմաօդային ուժերի շտաբի նախկին պետ, գեներալ Հյուանյու Օզքանը:— Բազանների գործունեությունը գրտնվում է անմիջականորեն ամերիկյան հրամանատարության իրավասության տակ, որը կախված է միայն Պենտագոնից և ընդհանուր ոչինչ չունի ո՛չ ՆԱՏՕ-ի, և ո՛չ էլ Թուրքիայի հետ»: Պարզվել է, որ բազաները զբաղեցնում են 35 միլիոն քառակուսի մետր տերիտորիա, որի օգտագործման համար ԱՄՆ-ը Թուրքիայի կառավարությանը վճարում է այնքան, ինչքան նախատեսված է համաձայնագրերով:

«Այդ բազաններից առանց Թուրքիայի կառավարության գիտության թուշում էին լրտես ինքնաթիռները, — գրել է Թուրքիայի բանվորական կուսակցության առաջնորդ Մեհմեդ Ալի Այբարը «Զուլհուրիյե» թերթում:— Վաղը նույն այդ բազաններից և դարձյալ առանց մեր գիտության կարող է բարձրանալ հրթիռային մարտագլխիկ ունեցող ինքնաթիռ: Ուրիշ խոսքով սասած, օտարի աչքերը, օտարի ականջներն ու օտարի ձեռքերը հրկնքի նման տարածվել են մեր ամեն մի հողակտորի վրա»: Ուշագրավ է, որ Այբարի դիրքորոշման նման դիրք էր գրավել նաև ծայրահեղ աջ ազգային կուսակցությունը, որը 1967 թվականի սկզբին վկայում էր, որ «ամերիկյան բազաները իրենց ներկայիս ձևով վտանգի մի այնպիսի օջախ են, որն ընդունակ է մեր երկիրը գերեզմանի վերածելու երեսունհեկու միլիոն մարդու համար»:

Ամերիկյան բազանների ստատուսը փոխելու վերաբերյալ բանակցությունները երկար շարունակվեցին և անցնում էին դժվար: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները չէին կարող մոռանալ Թուրքիայի կարևոր ստրատեգիական դիրքը: Նկատի էին առնվում ոչ միայն և ոչ այնքան Սև ծովի դարպասները, այսինքն՝ Բոսֆորի և Դարդանեղի նեղուցները, որոնց ստրատեգիական նշանակությունը հրթիռային զենքի ու բալիստիկ հրթիռների դարում խիստ նվազել է: Պենտագոնի համար անհամեմատ ավելի կարևոր է Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքը... Չէ որ Բաքվի սովետական նավթի հարստությունները ընկած ձև թուրք-սովետական սահմանից ընդամենը չորս հարյուր կիլոմետրի վրա: Զխոսելով արդեն այնպիսի գործոնի մասին, ինչպիսին է թուրքական բա-

նակի՝ Մերձավոր արևելքի ամենահզոր բանակի փորձված մարտունակության մասին:

Սակայն հակաամերիկյան հարաճուն տրամադրությունների լույսի տակ Պենտագոնը պետք է զիջումների դիմեր: Թուրքական հասարակական կարծիքին հասնում էին նորանոր փաստեր, որոնք միայն ամրապնդում էին այդպիսի տրամադրությունները: Այսպես, օրինակ, զինվորական խունտայի նախկին անդամ, սենատոր Հայդար Թունջբանատը 1966 թվականին հրապարակեց ամերիկյան հետախուզության գործակալի ղեկուցումը Թուրքիայում ԱՄՆ-ի նախկին զինվորական կցորդ Դիբսոնին: Ղեկուցումը պարունակում էր այն գործիչների ազգանունները, որոնց հարկավոր էր ազատել հրաված պաշտոններից հակաամերիկյան տրամադրությունների համար: Թուրքական շատ ժողովուրդներ հրապարակեցին այդ ղեկուցման ֆոտոպատճեններ: Ահա թե այդ կապակցությամբ ինչ է գրել «Արիս» ժողովուրդը. «Մեր հետախուզությունը ամերիկացիներից օգնություն է ստանում փողով և սարքավորումներով: Զարմանալի ոչինչ չկա, որ նրանց ամեն ինչ հայտնի է մեր մասին... Հակակրթությունը ամերիկացիների նկատմամբ աճում է: Թունջբանատի հայտարարությունը, անկասկած, էլ ալեկի վերածրացնի հակաամերիկյան տրամադրությունները»:

Այդպես էլ եղավ: Այդ տրամադրությունները բազմիցս արտահայտվեցին հակաամերիկյան ազնկոտ ցույցերի ժամանակ: Այսպես, օրինակ, 1966 թվականի վերջին Ադանայում ցուցարարները ամբողջ գիշեր ջախջախում էին ամերիկյան տեղական հիմնարկությունները՝ ի պատասխան այն բանի, որ Ինջիրլիք բազայի ամերիկացի զինվորները հարձակվել էին թուրք կանանց վրա: 1967—1968 թվականներին բազմամարդ ելույթներ տեղի ունեցան Ստամբուլում և Իզմիրում՝ իբրև բողոք այն բանի դեմ, որ ԱՄՆ-ի VI նախատորմի նալերը մտել են Միջերկրական ծովը: 1969 թվականն առանձնապես նշանակալից էր երկրի հակաամերիկյան տրամադրությունների ուժով: Ամերիկյան բազաներում զբաղված թուրք բանվորների գործադուլի ժամանակ բանը հասավ սուր ընդհարումների ամերիկացիների հետ: Թուրքերն ավերեցին ամերիկյան շատ օբյեկտներ, խափանեցին ամերիկյան խանութների մատակարարումը պարենամթերքով: Մի քանի ամիս շարունակ երկրում ծավալված կամպանիան ընդգնեց Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Կոմերի (սա իր ժամանակ շատ

բարձր պաշտոն էր զբաղեցնում Կենտրոնական Հետախուզական վարչությունում, իսկ այնուհետև զբաղվում էր Վիեննամոմ ամերիկյան ագրեսիայի պլանավորմամբ) այնքան լայնորեն հայտնի դարձավ երկրում, որ պրեզիդենտ Նիքսոնը ստիպված եղավ նրան ետ կանչել, իսկ նրա փոխարեն նշանակված ձոր դեսպան Հենդլին Անկարա ժամանեց 1969 թվականի հուլիսին՝ դիշերը:

Նման արամագրություններն ինչ-որ կերպ մեղմացնելու համար Վաշինգտոնը դիջումների դիմեց: 1969 թվականի հուլիսի սկզբին Անկարայում ստորագրվեց մի փաստաթուղթ, որը հաստատում էր, որ բազաները հանդիսանում են Թուրքիայի սեփականությունը, որ Թուրքիայի կառավարությանը վերապահվում է բազաների նկատմամբ վերահսկողության իրավունք և որ այդ բազաների ինչպես ղինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական անձնակազմը այսուհետև պետք է ննթարկվի թուրքական օրենքներին:

Այսպիսով, Թուրքիայի և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների անիրավահավասար հարաբերությունների ամենասուր անկյունները հարթված են: Բայց մնացել են բազաները, որոնք կարևոր օղակ են Պենտագոնի ռազմական սխտեմում, մնացել է ամերիկյան անձնակազմը Թուրքիայում, որը նշանակում է հետագայում ևս երկրի սովերենության սահմանափակում¹:

¹ Հարկավոր է նշել, որ հետագա տարիներին Թուրքիան որոշ առաջընթաց քայլ կատարեց միջազգային լարվածության թուլացման ուղղությամբ: Ըստ էության նա պաշտպանեց Եվրոպական անվտանգության կոնֆերանս հրավրելու գաղափարը: 1972 թվականի դարնաը ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Թուրքիա կատարած այցի ժամանակ Սովետական Միության կողմից առաջ քաշված Ասիայի կոլեկտիվ անվտանգության սխտեմի նախագիծը լայն արձագանք զտավ թուրքական մամուլում:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Լեհ կին ժուռնալիստ Քրիստինա Պոդնասկան իր գիրքը ան-
վանել է «Հին և նոր Թուրքիան»: Պատմաբանի համար, ասենք,
պարզապես Թուրքիայի մասին մեր դարում հրատարակված գրա-
կանությունը ծանոթ ընթերցողի համար, այս վերնագիրը, գու-
ցե, կթվա ոչ օրիգինալ... Անմիջապես մտաբերում ես Թուրքիայի
մասին այն գրքերն ու հոդվածները, որոնք լույս տեսան այդ
երկրի պատմության մեջ առաջին՝ 1908 թվականի բուրժուական
հեղափոխությունից հետո: Այն ժամանակ առաջին անգամ հրա-
պարակախոսության և գիտական գրականության մեջ երևացին
այնպիսի վերնագրեր, որոնք այս կամ այն կերպ տարափոխում
էին «Հին և նոր Թուրքիա» թեման: Պատմաբանների և ժուռնա-
լիստների շրջանում այդ թեմայի նկատմամբ հետաքրքրությունն
էլ ավելի ուժեղացավ թուրք-ժողովրդի ազգային-ազատագրական
պայքարի հաղթանակից (1918—1923 թթ.) և Թուրքիայի հան-
րապետության կազմավորումից (1923 թվական) հետո: Վերլու-
ծելով սոցիալական, քաղաքական և կուլտուրական տեղաշարժե-
րը, այդ տարիների հետազոտողները հաճախ ձգտում էին իրենց
աշխատություններում ոչ միայն ցույց տալ նոր Թուրքիան, այլև
հասկանալ, թե անցյալի ինչպիսի պատմական-կուլտուրական
առնադրույթներ և սոցիալական ինստիտուտներ են շարունակում
այս կամ այն կերպ ազդել հանրապետական Թուրքիայի դար-
գացման վրա:

Ինձ թվում է, որ ինչ-որ չափով նույնպիսի մի խնդիր էլ իր
առջև դրել է նաև Քրիստինա Պոդնասկան: Սա ականարկների մի
շարք է, որոնք ամենևին չեն հավակնում սպառել կերպով լու-
սաբանելու հեղինակի շոշափած բոլոր թեմաներն ու պրոբլեմ-

ներք: Հեղինակը Թուրքիայի պատմաբան չէ. նա գրում է այն մասին, ինչ կարողացել է տեսնել ու նկարագրել տրպես հրապարակախոս: Բայց, գնահատելով փաստերն ու իրադարձությունները, Քրիստինա Պոզնանսկան ձգտում է հասկանալ և ընթերցողին հաղորդել իր ըմբռնումը այն բանի, թե որքան բարդ է հնի ու նորի միահյուսումը մեր դարի 60-ական թվականների Թուրքիայի կյանքում: Այստեղից էլ գրքի փերնագիրը:

Գրքի այդ վերնագրի օրինաչափությունը տրոշվում է, մեր կարծիքով, ոչ միայն հեղինակի մոտեցմամբ: Ինքը՝ ժամանակաշրջանը, որի մասին իր գրքում պատմում է Քրիստինա Պոդնանսկան, դա հնի ու նորի ամենասուր հակամարտության տարիներ էին Թուրքիայի սոցիալական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Քրիստինա Պողանսկան փորձված ժուռնալիստ է։ Նրկար տարիներ նա աշխատակցել է «Տրիբունա լյուդու» թերթին, լեհական մամուլի գործակալությանը։ Նա հանդես է գալիս գերազանցապես որպես արտաքին քաղաքական մեկնարան, քանիցս հոգվածներ է հրապարակել Թուրքիայի իրադարձությունների մասին։ Անձնական կյանքի հանգամանքները նրան դարձրել են Թուրքիայի Վյանքի ականատես՝ 1960 թվականի մայիսի 27-ի պետական հեղաշրջմանը հաջորդած մի շարք տարիներին։ Այդ տարիներին Թուրքիայի քաղաքական ու հասարակական կյանքը աչքի էր ընկնում մինչ այդ շտեմնված ակտիվությամբ։ Հետաքրքրասեր ու զննող հրապարակախոսը տեսներու և խորհրդածելու շատ բան ուներ։ Ժուռնալիստի սուր հոտառությունը Քրիստինա Պողանսկային հնարավորություն է տվել ընդհանուր առմամբ ճիշտ կողմնորոշվելու այն տարիների քաղաքական բարդ իրավիճակի մեջ։ Նա ձգտել է իր ամբողջ տեսածը գնահատել Թուրքիայի պատմության և մշակույթի վերաբերյալ իր ձեռք բերած գիտելիքների պրիզմայի միջոցով։

Կարգալույժ Քրիստինա Պոզնանսկայի գիրքը, չի կարելի չզգալ բարձր շիկացած քաղաքական պայքարի այն մթնոլորտը, որով աչքի էր ընկնում Թուրքիայի կյանքը այդ տարիներին և որը, անցողակի նշենք, չի թուլացել նաև մեր օրերին։ Աջ և ձախ ուժե-
րի պայքարը, նրանք խիստ բեռնասցումը, ահա ինչն է եղել,
թերևս, հերկրի քաղաքական ու հասարակական կյանքի որոշիչ
գործը այդ ժամանակաշրջանում։ Պատահական չէ, որ այդ տա-
րիներին Թուրքիայի քաղաքական ասպարեկում սկսեց դրոճել մի

205

լեզալ կաղմակերպություն, որն արտացոլում էր աշխատավորական ղանգվածների շահերը՝ Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը: Խիստ բարձրացել էր արհմիութենական, երիտասարդական և ուսանողական կաղմակերպությունների դերը: Թուրքիայում հրատարակվում էին մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների երկերը, իսկ առաջադիմական թերթերի և ժուռնալների էջերում նույնիսկ դիակուսիաներ սկսվեցին սոցիալիզմի մասին և Թուրքիայի զարգացման սոցիալիստական ուղիով ընթանալու հնարավորությունների մասին: Զախ ուժերի ակտիվացումը տեղի էր ունենում՝ Թուրքիայի տնտեսական և քաղաքական դրության ամենասուր հարցերի շուրջը երկրի բուրժուական տարրեր կուսակցությունների միջև մղվող անընդմեջ պայքարի պայմաններում: Այդ տարիների քաղաքական ու հասարակական դիակուսիաների կենտրոնում էին տնտեսական զարգացման և այդ պրոցեսում պետության կատարած դերի պրոբլեմները, երկրի արտաքին քաղաքական դրության, անկախ արտաքին քաղաքական կուրսի մշակման, ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի հետ երկրի հարաբերությունների հարցերը: Քաղաքական ամենասուր պայքարը բոլորովեց նաև հասարակության կյանքում կրոնի դերի պրոբլեմի շուրջը. աջ ուժերը փորձում էին աշխարհա կամ այնպես հարձակվել եկեղեցին պետությունից անջատելու սկզբունքի վրա, ձգտում էին աւժեղացնել իսլամի կրոնի ազդեցությունը երկրի կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Այդ պրոբլեմների սրությունն ու բարդությունը մասսայական ընթերցողը վարող է զգալ և հասկանալ, կարդալով Քրիստինա Պոզնանսկայի գիրքը: Հեղինակին հաջողվել է իր ակնարկներում ընդհանուր առմամբ տալ 60-ական թվականների Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքի ճշմարիտ պատկերը:

Դրա հետ մեկտեղ այս հետաքրքիր ու մասսայական ընթերցողի համար օգտակար գրքի հեղինակին չի հաջողվել խուսափել առանձին մակերեսային, իսկ երբեմն նաև սխալ փաստականներից: Չլինելով պատմաբան, առավել ևս Թուրքիայի պատմաբան, հեղինակը ձերբեմն ելնում է փաստերի կամ իրադարձությունների իր զգայական ընկալումից:

Այսպես, հաղիվ թե ճիշտ կլինե՞ր 1965 թվականի հոկտեմբերին արդարություն կուսակցության իշխանության գլուխ անցնելը «նահատել որպես ցուցանիշ այն բանի, որ ճնորդից հաղթանակեցին» դեմոկրատական կուսակցության՝ մահապառժի ենթարկ-

«Լած լիդեր Մենդերեսի գաղափարները: Կարելի է խոսել արդարության կուսակցության և դեմոկրատական կուսակցության սոցիալական բազայի որոշ ժառանգորդության մասին, բայց չի կարելի անուղղակիորեն նույնացնել այդ երկու կուսակցությունների քաղաքական նպատակներն ու ծրագիրը: Քրիստինա Պոդնանսկան, իմ կարծիքով, քնդհանրապես հակված է չափազանցներու Մենդերեսի ժողովրդականությանը նրա մահապատժից հետո: Տողբիս հեղինակը ևս առիթներ է ունեցել Թուրքիայում պատմություններ լսել Մենդերեսի հետմահու ժողովրդականության մասին գյուղում, բայց այդ խոսակցություններն, այնուամենայնիվ, ակնհայտորեն բավական չեն հետևություն անելու համար, որ «անգրագետ Թուրք գյուղացիների համար նա մնաց ոչ թե որպես բռնակալ, այլ որպես բարերար...»: Ավելի շուտ կարելի է խոսել արդարության կուսակցության քաղաքական որոշ լիդերների ձգտման մասին՝ Մենդերեսի համար ստեղծելու նահատակի լուսապսակ և նրա անունը օգտագործելու գյուղական բնորոշների մի մասի ձայների համար մղվող պայքարի նպատակներով:

Այնքան էլ ճշգրիտ չեն նաև Թուրքիայի բանվորական կուսակցության գործունեության գնահատականները: Այն չի կարելի դիտել, ինչպես դա անում է Քրիստինա Պոդնանսկան, որպես «բանվոր դասակարգի կուսակցություն»: Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունն իր ծրագրով և իր գործունեությամբ արտահայտում էր բանվոր դասակարգի ու գյուղացիության, աշխատավոր մտավորականության, ինչպես նաև մանրրործական կան շրջանների շահերը: Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը հանդես էր գալիս Թուրքիայի դարգացման ոչ կապիտալիստական ուղու օգտին: Այն տարիներին, որոնց մասին գրում է Քրիստինա Պոդնանսկան, Թուրքիայի բանվորական կուսակցության ներսում գաղափարական սուր պայքար էր մղվում «Թուրքական սոցիալիզմի» մանրրործական գաղափարախոսների և գիտական սոցիալիզմի գաղափարների կողմնակիցների միջև: Այսօր դժվար է, իհարկե, վերջնական հետևություն անել 60-ական թվականների Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական դարգացման պրոցեսում այժմ արդենված Թուրքիայի բանվորական կուսակցության ունեցած դերի մասին, բայց ակնհայտ է, որ անօրինաչափ կլինի Թուրքիայի բանվորական

Յյուներ գնահատել որպես «մարքսիստական կուսակցություն», ինչպես այդ անում է Քրիստինա Պոդնանսկան:

Մեզ որոշ չափազանցություն է թվում նաև գրքի հեղինակի այն միտքը, որ լաիցիզմի գաղափարները «նվազագույն չափով անգամ չշոշափեցին ժողովրդի հիմնական զանգվածներին, առաջին հերթին գյուղացիական զանգվածներին»: Իհարկե, իսլամի ավանդույթների ու նորմաների ազդեցությունը շարունակում է մնալ որպես թուրք գյուղացու մտածելակերպի և թուրքական գյուղի կենցաղի տիրապետող գիծ, բայց քաղաքային բնակչության լայն զանգվածները, որոնք, ի դեպ ասած, ամեն տարի համալրվում են անատոլիական գյուղերից եկած տասնյակ հազարավոր մարդկանցով, բավական պարզ գիտակցում են այն փաստը, որ Թուրքիայի հանրապետությունը աշխարհիկ պետություն է: Ասենք գյուղերում էլ այսօր քիչ չկան այնպիսի մարդիկ, որոնք հասկանում են, որ կրոնի դերը սրբաություն կյանքում վերջին տասնամյակներին էական փոփոխություններ է կրել: Այլ բան է, որ այդ փոփոխությունները դուր են գալիս ոչ բոլորին: Հենց այդ դժգոհությունից էլ օգտվում են մի քանի քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես արգարության կուսակցության լիդերները, որոնք վարպետորեն օգտագործում են կրոնական զգացումները՝ պրոպագանդում իրենց առանձնահատուկ նվիրվածությունը կրոնական ավանդույթներին՝ նպատակ ունենալով նվաճել ընտրողների ձայները:

Քրիստինա Պոդնանսկայի գիրքը ընթերցելիս անհրաժեշտություն է առաջանում ճշտել որոշ փաստեր: Առաջին կապիտուլացիաները Ֆրանսիային տրամադրել էր ոչ թե սուլթան Մահմուդ I-ը 1740 թվականին, այլ սուլթան Սուլեյման I-ը 1535 թվականին: «Բարձրագույն դուռ» տերմինով արտահայտվում էր ոչ սուլթանական իշխանությունը: Եվրոպացիները սովորաբար այդպես էին անվանում Օսմանյան կայսրության կառավարությունը, որի գլուխ կանգնած էր լինում սուլթանի կողմից նշանակված մեծ վեզիրը: Երբ հեղինակը գրում է, որ Դուլմարահչեի պալատում կա մի սենյակ, որտեղ ժամացույցը կանգ է առել 9. 05 րոպեին, նա պարզապես արձանագրում է, որ այդ ժամանակ, 1938 թվականի նոյեմբերի 10-ին, մահացավ Աթաթյուրքը: Մինչդեռ, ընթերցողի համար, հավանաբար, հետաքրքիր կլինի իմանալ, որ խոսքը ննջասենյակի մասին և Դուլմարահչե պալատի այն մա-

սում, որտեղ սովորաբար ապրում էր Աթաթյուրքը, երբ Ստամբուլ էր գալիս, որտեղ և նա մահացել է:

Երբ Քրիստինա Պողնանսկան ավարտեց իր դիրքը, Թուրքիայում իշխանություն գլուխ էր կանգնած արդարության կուսակցությունը: Իր ակնարկներում պատմելով այդ կուսակցության մասին, հեղինակը գրում էր, որ այնքան էլ հեշտ չի լինի պատասխանել այն հարցին, թե որքան տևական կլինի նրա հաղթանակը: Ինչպես միշտ, այդ հարցի պատասխանը տվեց պատմությունը: 1971 թվականի մարտին արդարության կուսակցության պարագլուխ Սուլեյման Դեմիրելը թուրքական զինված ուժերի հրամանատարության ճնշման տակ ստիպված եղավ հրաժարական տալ երկրի պրեմիեր մինիստրի պոստից:

Դրանից հետո երկու և կես տարուց ավելի երկրի քաղաքական կյանքը վերահսկում էին զինվորականները արտակարգ դրության պայմաններում: «Անարխիայի», «ձախ» և «աջ» ուժերի դեմ պայքարելու պատրվակով ճնշումներ էին կիրառվում բոլոր առաջադիմական քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների ու հոսանքների դեմ: Արգելվեց Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը, նրա ղեկավարները դատի տրվեցին և դատապարտվեցին տարբեր ժամկետների բանտարկության, արգելվեց մարքսիստական գրականության տարածումը, փակի տակ դրվեցին սոցիալիզմի գաղափարները:

Այսպիսով, պատմությունն ինքը մեկնաբանեց Քրիստինա Պողնանսկայի այն պնդումը, թե 1960 թվականի հեղաշրջումից հետո «հեշտ չի լինի պայքարել առաջադիմական ուժերի դեմ...»: Դա իրոք հեշտ չէր: Զախ ուժերի դեմ կիրառված ճնշումները բողոքի ակիբ առաջացրին հատկապես սովորող երիտասարդության շրջանում: Ընդհատակում գործող երիտասարդության որոշ օպոզիցիոն խմբերի ձախ էքստրեմիստական գործողությունները, իրենց հերթին ուժեղացրին իշխանությունների ճնշումները առաջադիմական քաղաքական, արհմիութենական և երիտասարդական կազմակերպությունների դեմ: Թեև 1973 թվականի հոկտեմբերի 14-ի պառլամենտական ընտրություններից հետո զինվորականները վերջ ի վերջո ստիպված եղան ամբողջ իշխանության վերադարձնել քաղաքացիական գործիչներին, երկրի թուրքական ուժերին ուժեղ հարված հասցվեց:

Եվ, այնուամենայնիվ, այն ուժերը, որոնք ձգտում էին Թուրքիայում վերացնել բուրժուազեմոկրատական արդարությունները,

ստիպված եղան նահանջել: Այդ նահանջի առաջին նշանը եղավ բանակի ղեկավարների թեկնածու, ղեկնալ Գյուրլերի պարտութունը պրեզիդենտական ընտրություններում՝ 1973 թվականի գարնանը: Քվեարկության տասնհինգ տուրից հետո, որը ինքնին ծայրահեղ սուր պայքարի ցուցանիշ էր, պառլամենտը երկրի նոր պրեզիդենտ ընտրեց պաշտոնաթող ծովակալ, հայտնի դիվանագետ Ֆահրի Քորուլթուրքին, որի թեկնածությունը պաշտպանեցին երկրի առաջատար քաղաքական կուսակցությունները:

Ուշագրավ է նաև այն, որ 1973 թվականի հոկտեմբերի ընտրություններում երկրի պառլամենտում ամենից ավելի շատ տեղեր նվաճեց (450-ից 185) ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը: Այդ կուսակցության ներկայիս պարագլուխ Բյուլենտ էջեիտը երկրի այն սակավաթիվ խոշոր քաղաքական գործիչներից մեկն էր, որոնք հռանդուն կերպով հանդես էին գալիս այն բանի դեմ, որ ղեկավարականները միջամտեն երկրի ղեկավարմանը: Ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը 1973 թվականի ամռանը հանդես եկավ պետական անվտանգության դատարանների մասին օրենքի դեմ, որը պառլամենտը ընդունել էր բանակի ղեկավարություն և քաղաքական այն խմբերի ճնշման տակ, որոնք ձգտում էին «անարխիան» վերացնելու պատրվակով երկրում ապահովել գործադիր իշխանության դժման կուրսը: Ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը այսօր հռչակում է օտարերկրյա կապիտալ ներդրումների սահմանափակում Թուրքիայում, պետական սեկտորի ուժեղացում էկոնոմիկայում և հողային ռեֆորմի կիրառում:

Ուժերի տեղաբաշխումը պառլամենտում այնպիսին է, որ ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը ստիպված եղավ ստեղծել կառավարական կոալիցիա աղգային փրկության կուսակցության հետ, որի նախընտրական կամպանիայում շատ նկատելի դեր կատարեցին կրոնական լոզունգները: Բր հակակղերական ելույթներով հայտնի ժողովրդահանրապետական կուսակցության և աղգային փրկության կուսակցության դաշինքը մեր օրերի Թուրքիայի քաղաքական իրադրության բարդության և հակասականության բազմաթիվ դրսևորումներից մեկն է:

Քրիստինա Պոզնանսկայի գլխի ակնարկներից մեկի վերնագրի այն հարցը, թե «Ո՛ւր կգնա Թուրքիան», այսօր էլ սպասում է պատասխանի:

Սովետական մարդիկ բնականաբար ցանկանում են, որ Թուրքիան ընթանա սոցիալական առաջադիմության, տնտեսական բարգավաճման, ազգային անկախության և խաղաղության ուղիով: Բարձրաստիճան պետական դործիչների փոխադարձ այցերի շնորհիվ սովետա-թուրքական հարաբերություններում վերջին տարիներին կատարված կարևոր դրական տեղաշարժն ամրապնդվեց 1972 թվականի դարնանը ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահի Թուրքիայում եղած ժամանակ-1972 թվականի ապրիլի 17-ին Անկարայում ստորագրված դեկլարացիան ՍՍՀՄ-ի և Թուրքիայի բարեգրացիական հարաբերությունների սկզբունքների մասին կարևոր ուղենիշ է սովետա-թուրքական հարաբերություններում: Սովետական մարդիկ դո-հունակության մեր նշում են առևտրում մեր երկրների միջև կատարվող նշանակալի առաջընթացը: Թուրքիայի հասարակայնու-թյունը պաշտպանում է գնալով ընդլայնվող տնտեսական ու գի-տատեխնիկական համագործակցությունը Թուրքիայի և ՍՍՀՄ-ի միջև:

Մեր ելրում միշտ բարձր է հետաքրքրությունը ժամանա-կակից Թուրքիայի կյանքի նկատմամբ: Կարծում եմ, որ լեհ հրա-պարակարս Քրիստինա Պոզնանսկայի գիրքը, որը պատմում է 60-ական թվականների Թուրքիայի կյանքի մասին, նույնպիսի հետաքրքրությամբ կընդունվի նաև սովետական ընթերցողների վոդմից:

Լեհիգրա

1974 թվանի մարտ

Յու. Պետրոսյան

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Азиз Несин. Если бы я был женщиной... М., 1961. Илья Эренбург. Люди, годы, жизнь. М., 1966. «Արիս», 1965—1967, «Անտ», 1966, 1967: «Ձում հուրիյէթ», 1964—1967, «Դի վէլա», 1969, «Ենի Իստամբուլ», 1966, 1970: «Յոն», 1961—1967: «Միլիյէթ», 1963, 1965, «Նյու-Յորք Հերալդ Տրիբյուն», 1961: «Օնջու», 1962, «Թանի», 1961: «Թերքյուման», 1967: «Հյուր վաթան», 1961: «Ուլուս», 1966:

„Annuaire statistique“, Ankara, 1959. Gasztowt T. La Pologne et l'islam, Paris, 1957. Jablonowski Wladislaw. Pamietniki z lat 1851—1893, Warszawa, 1967. „The Economy of Turkey; an Analysis and Recommendation for a Development Program“, Baltimore, 1951. Thornburg M. Turkey, New York, 1949. Tully Andrew. Central Intelligence Agency—the Inside Story, London, 1962. Ward R. F., Rustow D. A. Political Modernization in Japan and Turkey.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից	3	Լաիցիզմ	109
Սելջուկների մայրաքաղաք		էտատիզմ	119
Կոնիան	5	Զարաֆչեներ	134
Օսմանների առաջին մայրաքաղաք		Ո՛ւր կզնա Թուրքիան	145
Բուրսան	11	Անատոլիական գյուղը	157
Ստամբուլը «գուլ»-ով է խռսում պատմության հետ	18	Յաշար. Քեմալը և	
Անկարան Աթաթյուրքի		ուրիշներ	167
քաղաքն է	43	Նազըմի հաղթանակը մահից	
Հափերժ կենդանի		հետո	177
Աթաթյուրքը	51	Թատրենի մասին	184
«Դեմիր բըր աթ»	64	Արտաթրին քաղաքակա-	
Օրդու	78	նություն	192
Մելիս	95	Վերադարան	204
		Գրականություն	212

Պոզնանսկա Քրիստինա
ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՈՒՐԶԻԱՆ

Познаньска Кристина
СТАРАЯ И НОВАЯ ТУРЦИЯ
(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван, 1985

Հրատ. խմբագիր՝ Վ. Մ. Սանակյան
Կրտսեր խմբագիր՝ Ն. Հ. Գրիգորյան
Նկարիչ՝ Լ. Հ. Մանասեղյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Մկրտչյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Մ. Բլրալյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Կ. Ա. Տոնոյան

ИБ 5173

Հանձնված է շարվածքի 22.04.1985 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 22.07.1985 թ.:

Ֆորմատ 84×108¹/₃₂: Քուղթ՝ տպագրական № 2: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրության՝ բարձր: 11,13 պայմ. տպագր. մամ.: 11,82 պայմ. ներկ. թերթ, հրատ.՝ 10,61 մամուլ: Պատվեր՝ 328: Տպաքանակ՝ 10000, Գինը՝ 85 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան-91:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 6 տպարան, Երևան, Թումանյան փող. № 23/1:

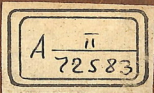
Типография № 6 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ереван, ул. Туманяна, 23/1.

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0180936

85 4114.

« ՀԱՅԱՍՏԱՆ »